

Міністерство культури України
Департамент культури ВО КМР (КМДА)
Музей історії Десятинної церкви

Opus
Mixtum
№ 3

Київ – 2015

Рік заснування 2013
Виходить один раз на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 20448-10248Р від 11.12.2013

Засновник бюлетеня
Музей історії Десятинної церкви

Редакційна колегія

*канд. іст. наук Єлизавета Архипова (відповідальна за випуск),
Наталія Писаренко,
канд. іст. наук Олексій Комар,
Віталій Козюба,
канд. іст. наук Леся Чміль*

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою МДЦ
(протокол № 12 від 1 грудня 2015 року)*

Opus mixtum : № 3 / [ред. кол.: Є. Архипова, Н. Писаренко, О. Комар, В. Козюба, Л. Чміль] ;
Міністерство культури України, Музей історії Десятинної церкви. – Київ, 2015. – 200 с., іл.
ISSN 2312-9697

Редактори

Тетяна Клименко, Віктор Лузан

Оператор

Іван Лузан

Дизайн та комп'ютерна верстка

Дмитро Щербак

Обкладинка

Юлія Кочевих, Дмитро Щербак

Наклад 200 прим.

Адреса редакції:

01001 Київ-1, вул. Володимирська, 2
Тел. 246-47-62
e-mail: desitinnai@ukr.net
mdch.kiev.ua

Редакція не завжди погоджується з авторами статей

ISSN 2312-9697

© Музей історії Десятинної церкви, 2015

2015 рік став роком вшанування пам'яті видатного політичного й державного діяча середньовіччя, хрестителя Русі – великого київського князя Володимира Святославича (980–1015). Він зробив рішучий крок для перетворення Київської Русі на велику європейську державу з новою ідеологією і новими суспільними цінностями. Офіційне прийняття християнства державною релігією зміцнило міжнародний авторитет Київської Русі, сприяло розширенню економічних і культурних зв'язків з країнами всього християнського світу. Нова релігія посилила позиції державної влади, започаткувала розвиток писемності, літератури, архітектури, образотворчого та прикладного мистецтва, а хрещення тісніше поєднало Русь із Європою. Налагодження політичних, династичних та конфесійних відносин з Візантією і країнами Європи сприяло залученню Київської Русі до загальноєвропейських культурних процесів.

Символом цивілізаційного вибору, який визначив європейське майбутнє нашої країни ще тисячу років тому, стало спорудження кам'яної церкви Пресвятої Богородиці (Десятинної) – найдавнішої пам'ятки давньоруської мурованої архітектури. Збудована 996 року «майстрами з Грек», яких Володимир запросив з Візантії, церква впродовж століть була духовним і культурним центром, головною християнською святинею східнослов'янських народів. У церкві знаходилися шановані християнські святині та богослужбові книги, зберігалися мощі священномученика Климента, Папи Римського. Припускають, що тут виник перший осередок давньоруського літописання. Церква стала усипальницею київських князів і княгинь, до неї з метою шанування предків було перенесено тіло першої княгині-християнки – бабусі Володимира Ольги, перепоховані останки князів Ярополка та Олега. Архітектура й оздоблення церкви, які мали відобразити її місіонерське значення, стали еталоном, а в деяких випадках і взірцем для храмів Давньої Русі. На жаль, церква проіснувала тільки два з половиною століття. У 1240 році під час штурму Києва ханом Батием, коли під склепіннями Десятинної церкви кияни шукали порятунку, її було зруйновано. Але й після руйнування пам'ять про цю східнослов'янську святиню не було втрачено, а територія залишилася сакральною для віруючих. Зокрема, уже 1605 року тут діяла церква Святого Миколи Десятинного, у середині XVII ст. з ініціативи київського митрополита Петра Могили було збудовано храм Різдва Пресвятої Богородиці. Фундаменти давньої Десятинної церкви залишаються домінантою історичного ландшафту Києва й досі.

Сьогодні, як і тисячу років тому, Україна виборює і відстоює шлях до цивілізації, до панування загальнолюдських цінностей і демократії, єдності і самостійності. Збереженню пам'яті про минуле нашої країни, дослідженню, відтворенню та популяризації її історії і культури присвячена робота Музею історії Десятинної церкви, який працює за девізом «Знаємо стільки, скільки пам'ятаємо». Вивчення цієї сторінки нашої історії і впливу подій того часу на подальший розвиток держави й суспільства дозволяє не тільки пізнати минуле, але й краще зрозуміти сьогодення та майбутнє нашої країни.

У черговому третьому номері видання «Opus Mixtum» опубліковано результати роботи III Наукових читань Музею історії Десятинної церкви, присвячених 1000-річчю вшанування пам'яті київського князя Володимира, які відбулися 3 листопада 2015 року. Серед учасників конференції – науковці Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, Центру пам'яткознавства НАН України, Музею історії Десятинної церкви та Інституту археології НАН України. Опубліковані статті торкаються широкого кола питань вивчення історичної, культурної та духовної спадщини Русі-України: історії дослідження побудованої Володимиром Десятинної церкви (В. Козюба, В. Гребенник), археологічних об'єктів (К. Капустін) та виробів з візантійського скла з території Верхнього Києва (О. Журухіна), монетного обігу доби Володимира – Святополка (О. Комар), значення хрещення для просвітництва давньоруського суспільства (Є. Кудрявцева), впливу християнської свідомості на лікувальну практику (Н. Хамайко) та проблеми співіснування архаїчного у світогляді людей того часу (Н. Писаренко, Ю. Писаренко), значення пам'яток давньоруської паломницької писемності домонгольського часу як джерела церковної історії та інформації про християнські святині (А. Кукушко), класифікації художнього полив'яного посуду XVI–XVIII ст. з Києва (Л. Чміль). Розглянуто історію пошуків і походження та запропоновано реконструкцію мармурового саркофага, у якому було поховано князя Володимира (Є. Архипова), місць розташування і влаштування князівських та інших поховань в аркосоліях храмів Чернігова домонгольського часу (О. Черненко, Р. Луценко). Досліджено історію вшанування рівноапостольного князя Володимира в Десятинній церкві й Києво-Печерській лаврі (В. Дятлов) та історію спорудження пам'ятника хрестителю в Києві (І. Зоценко, А. Тронь). Висвітлено проблеми моніторингу законсервованих фундаментів Десятинної церкви (В. Гнера), сучасного стану давньоруських пам'яток архітектури Північного Лівобережжя (О. Ярошенко) та використання головних принципів музеєфікації під час археологічних досліджень (Д. Шевченко). Опубліковано спогади Володимира Пігулевського про відвідування у 1915–1916 роках Святогорського монастиря.

Зміст

Contents

III Наукові читання МІДЦ *Third Scientific Conference*

- 7 *Архипова Є.* Саркофаг князя Володимира Святославича: історія пошуків і атрибуція
- 27 *Козюба В.* Дослідження Десятинної церкви і прилеглої території у 1936–1939 роках (короткий огляд негативів розкопок з Наукового архіву ІА НАН України)
- 37 *Комар О.* Срібник і златник у системі грошового рахунку Русі
- 69 *Черненко О.* Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі
- 86 *Луценко Р.* Аркосолії давньоруських храмів Чернігова
- 91 *Писаренко Ю., Писаренко Н.* Наруга над старцем Григорієм (1093 р.). Світоглядні підвалини
- 101 *Хамайко Н.* Лікувальна практика Давньої Русі: «медицина» чи «цілительство»?
- 110 *Дятлов В.* Святой князь Владимир в истории Десятинной церкви и Киево-Печерского монастыря
- 119 *Журухіна О.* Візантійське скло з розкопок Старокиївської гори
- 130 *Капустін К.* Археологічні об'єкти другої половини XIII – XIV століття з території Верхнього Києва

- 140 *Чміль Л.* Художня кераміка Києва XVI–XVIII століть
- 147 *Гнера В.* Моніторинг законсервованих фундаментів Десятинної церкви за допомогою аерофотозйомки
- 156 *Ярошенко О.* Моніторинг сучасного стану пам'яток давньоруської монументальної архітектури Північного Лівобережжя
- 162 *Шевченко Д.* К вопросу о применении принципов музеефикации в процессе археологических исследований

Науково-популярні статті
Popular Articles

- 166 *Гребенник В.* Кіндрат Лохвицький як дослідник київських старожитностей
- 172 *Зоценко І., Тронь А.* До історії спорудження пам'ятника святому рівноапостольному князю Володимирі в Києві
- 177 *Левченко Т.* Воспоминания Владимира Пигулевского о посещении Святогорского монастыря в 1915–1916 годах
- 183 *Кризина Я.* Византийское церковное зодчество в период правления императора Юстиниана I
- 189 *Кудрявцева Є.* Шестоднев Іоанна екзарха Болгарського як один з перших навчальних посібників Київської Русі
- 194 *Кукуїшко А.* Давньоруська паломницька література домонгольської доби

III Наукові читання Third Scientific Conference

САРКОФАГ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВИЧА: ІСТОРІЯ ПОШУКІВ І АТРИБУЦІЯ

Єлизавета Архіпова

кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи
Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:

монументально-декоративна скульптура,
скульптура малих форм і декоративно-прикладне
мистецтво Давньої Русі та Візантії X–XIII ст.

Статтю присвячено історії пошуків, походженню та відтворенню вигляду мармурового саркофага великого київського князя Володимира Святославича за фрагментами, знайденими під час розкопок Десятинної церкви.

Ключові слова: князь Володимир Святославич, мармуровий саркофаг, Десятинна церква, Київ, Проконнес.

Статья посвящена истории поисков, происхождению и реконструкции внешнего вида мраморного саркофага великого киевского князя Владимира Святославича на основе фрагментов, найденных во время раскопок Десятинной церкви.

Ключевые слова: князь Владимир Святославич, мраморный саркофаг, Десятинная церковь, Киев, Проконнес.

The story of search of the marble sarcophagus of the great Prince Vladimir of Kiev, its origin and reconstruction of the appearance based on the fragments found during excavations in the Desiatinna Church is studied in the paper.

Keywords: Prince Vladimir of Kiev, marble sarcophagus, Desiatinna Church, Kyiv, Prokonnesos.

Тисячу років минуло з часу смерті великого київського князя Володимира Святославича (980–1015) – хрестителя Русі, канонізованого православною церквою, видатного політичного й державного діяча середньовіччя, який перетворив Київську Русь на велику європейську державу. Прийняття християнства 988 року з Візантії визначило зміну вектора культурної орієнтації країни, сприяло включенню Київської Русі до загальноєвропейських культурних процесів. Час князювання Володимира став періодом формування нової ідеології давньоруського суспільства, централізації та політичної єдності Русі. Офіційне прийняття християнства зміцнило її міжна-

родний авторитет, сприяло розширенню економічних і культурних зв'язків із країнами всього християнського світу. Нова релігія посилила позиції державної влади, поклала початок розвитку писемності, літератури, архітектури, образотворчого та прикладного мистецтва.

Літопис повідомляє, що Володимир помер 15 липня 1015 року у своєму приміському палаці на Берестові в Києві і був похований у церкві (іл. 1): «въ стѣи Бѣї цркви. юже бѣ самъ создалъ <...> въ гробѣ мраморани. спратавше тѣло его с плачемъ велики блжѣнаго княза» [ПСРЛ, 1908, стб. 115]. Практика поховання в дорогих кам'яних (мармурових) саркофагах

з'явилася на Русі з хрещенням. Як засвідчують джерела, місцем поховання київських князів і княгинь з перших років свого існування була Десятинна церква. Вважають, що від самого початку, з метою перенесення шанування предків на нову християнську основу, церква замислювалася як храм-усипальниця або «пантеон» [Хорошев, 1986, с. 48]. До щойно збудованого храму Володимир переніс тіло своєї бабусі Ольги – першої княгині-християнки. Сказання про це внесено до Степенної книги (1560–1563). Точна дата перенесення не вказується. Літописи повідомляють про поховання в Десятинній церкві 1011 року в кам'яному саркофазі дружини Володимира грецької царівни Анни. Згідно з описом Тітмара Мерзебурзького († 1018), «в церкві мученика Христова папи Климента... саркофаги их стоят на виду посреди храма» [Древняя, 2010, с. 76–77]. Тітмар називає церкву за ім'ям приділу, присвяченого св. Клименту, мощі якого Володимир привіз із Херсонеса й поклав у Десятинній церкві. У 1044 році в церкві перепоховали посмертно охрещені останки князів-язичників Ярополка та Олега Святославичів, убитих під час княжої усобиці в X ст., 1078 року «в раку кам'яну и моромрґну» було покладено тіло сина Ярослава Мудрого Ізяслава Ярославича [ПВЛ, 1950,

с. 135], а 1093 року поховано сина Ізяслава Ростислава [Радзивилловская, 1989, с. 90]. Джерела повідомляють про сім похованих у церкві осіб, у трьох випадках уточнюючи, що саркофаги були кам'яні, двоє з них – мармурові.

Уже в XI ст. на Русі почав складатися культ святих князів. Першими руськими святими стали князі Борис і Гліб, саркофаги яких після канонізації було перенесено в спеціально збудований храм-релікварій у Вишгороді. До лику святих, хоча й не відразу [Дагрон, 2010, с. 193], були зараховані Володимир Святославич і його бабуся княгиня Ольга. Коли це сталося, джерела не називають. Володимира як святого вперше згадують у Галицько-Волинському літопису під 1254 роком. П.П. Толочко доводить, що його канонізація мала відбутися 1251 року [Толочко П.П., 2011, с. 90–104]. До домонгольського часу, але не раніше другої половини XII ст., відносять і канонізацію Ольги [Лосева, 2009, с. 146–154]. У «Пам'яті і похвалі Володимиру» Якова Мніха, імовірно, XIII ст., ідеться про кам'яний саркофаг княгині Ольги, який був доступним для паломників [Бугославский, 1925, с. 141, 146]. Ніяких свідчень про вшанування мощей святого Володимира, як і про їхню долю, немає. Як виглядали сарко-

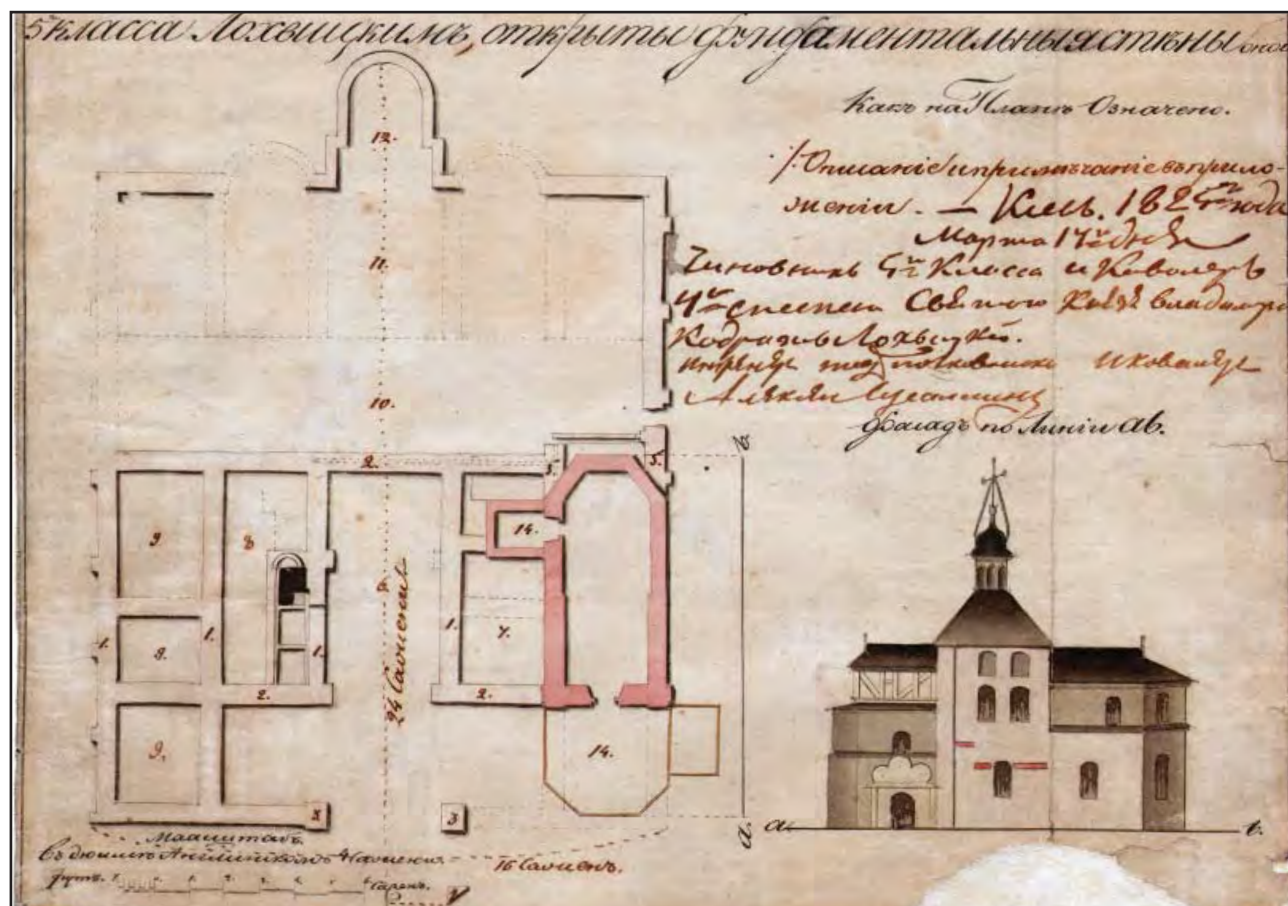
Іл. 1. Смерть Володимира Святославича в Берестові; покладення його тіла в мармурову гробницю в Десятинній церкві. Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

фаги Володимира та Анни, невідомо. Літопис називає тільки різновид каменю саркофага Володимира – «вложиши в раку мороморяну», про саркофаг Анни навіть таких даних немає. З якого матеріалу була гробниця Ольги, також не відомо: її називають і кам'яною, і дерев'яною [Архипова, 2002 а, с. 25; Толочко А.П., в печати]. Зруйнована 1240 року, Десятинна церква протягом століть була джерелом постачання будівельних матеріалів. Камінь з її руїн розтягували місцеві жителі, тому до нашого часу вціліло небагато.

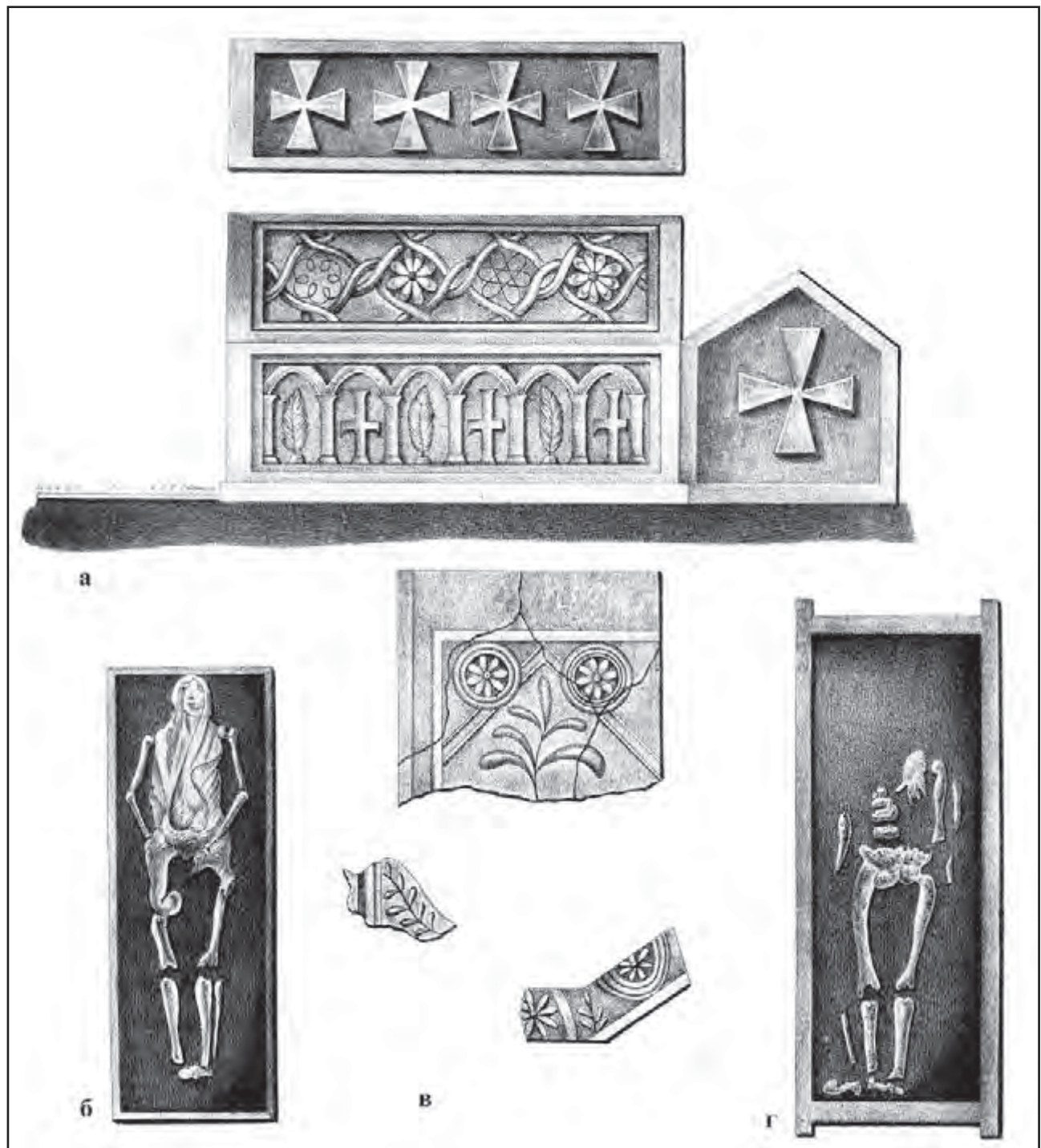
Поминальний культ і поклоніння мощам, як і традиція перенесення реліквій, відносяться до найдавніших християнських обрядів, тому є всі підстави припускати, що перші спроби відшукати рештки святого рівноапостольного князя Володимира мали бути зроблені до або відразу ж після його канонізації. Проте до XVII ст. свідомств про пошуки мощей св. Володимира або виявлення його труни джерела не містять. Тільки в XVII ст., в умовах гострої міжконфесійної боротьби, митрополит Петро Могила оголосив про ви-

явлення в руїнах Десятинної церкви мощей нібито князя Володимира.

Детальний опис цієї події з'явився тільки наприкінці XVIII ст. у другому виданні «Краткого описания Киево-Печерской лавры» митрополита Самуїла Мисливського 1795 року. Розповідається, що на початку XVII ст. «Митрополит Петр Могила, имея обыкновение посещать святые храмы каждую субботу, в некое время пошел в церковь святителя Николая, оставиуюся по разорении Батыевом от великия, называемыя Десятинныя церкви, где отправлял обычную свою молитву и, по выходе из оной, обозревая окружности ее, увидел нечаянно в недалеком расстоянии от новой церкви небольшую яму в земле и, любопытствуя, приказал глубже оное место разрыть; по исполнении сего, найдены два мраморные гроба, в которых, по свидетельству положенных на них надписей, лежали кости Св. Князя Владимира и супруги его, Греческия Царевны, Анны. По открытии гроба Св. Владимира, помянутый Митрополит взял, в воспоминание будущим родам,

Іл. 2. План Десятинної церкви К. Лохвицького. 1824 р. НА ІА НАНУ, ф. 13, Д. 9-б

Іл. 3. Саркофаги, відкриті в руїнах Десятинної церкви в 1824–1826 рр. (Фундуклей, 1847, рис. 7): а, б – прикрашений різьбленням саркофаг, відкритий біля північної стіни церкви; в – фрагменти «розламаної на три частини гробової дошки»; г – поховання, оголошене похованням князя Володимир

Великого онаго Князя главу, которую сперва положил в церкви Преображения Господня, им же Св. Владимиром, по свидетельству летописцев сооруженной, состоящая ныне внутри крепости Печерской, близ северных врат Лаврских, потом того ж года, для безопаснейшаго его хранения, положил в Вели-

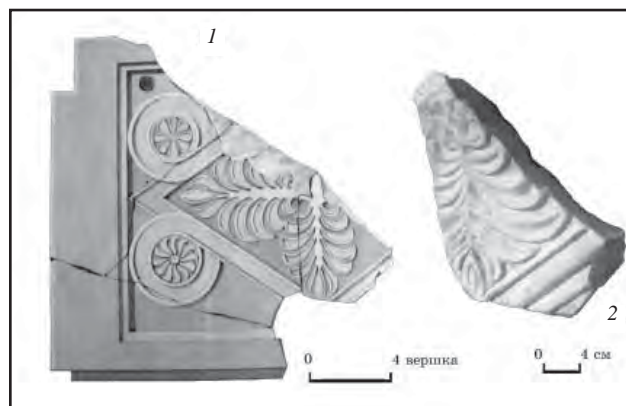
кой Киевопечерской церкви, где и поныне сие дражайшее сокровище хранится» [Краткое, 1795, с. 80].

Кисть правої руки, що її взяли із саркофага, передав Петро Могила до київського Софійського собору, а нижню щелепу – до Успенського собору в Москві [Берлинский, 1830,

с. 113–114; Семеновский, 1900, с. 49]. У чолобитній царю Михайлу Федоровичу Петро Могила так писав про взяті ним моці Володимира: «*святых его мощей часть въ Десятинной церкви пречистой Богородицы Киевской разореной, мною въ мраморномъ гробѣ, идѣже древле положени быша, обрѣтенныхъ*» [Акты, 1861, № 18, с. 29]. Є свідчення, що в Москві засумнівалися в істинності моцей [Голубев, 1898, с. 781].

У належності знайденого Петром Могилою саркофага князю Володимиру сумнівалися і вчені. М. Берлинський не вірив в існування написів [Берлинский, 1830, с. 113–114], а М. Закревський назвав розповідь Самуїла Миславського анекдотом [Закревский, 1868, с. 282]. Неможливістю визначити належність гроба конкретному князеві Я. Смирнов пояснював «*молчание современников о столь важной, казалось бы, находке, и неисполнение Могилою его намерения перенести гробницу или по крайней мере мощи в Св. Софию, и исчезновение самих мощей, кроме головы <...> и, наконец, утрату мраморных гробниц*» [Смирнов, 1908, с. 457–458]. Сучасник Петра Могили Афанасій Кальнофойський в «Тератургимі» про це написав лише кілька слів: «*В 1635 г. мы выкопали из развалин Десятинной церкви драгоценное сокровище – святые мощи Владимира*» [див.: Закревский, 1868, с. 283], а Гійом Левассер де Боплан, що в церкві «*открывают гробницы многих русских князей*» [де Боплан, 1990, с. 27; Смирнов, 1908, с. 457]. Дійсно, традиція маркування поховань у Давній Русі фіксується лише з XV ст. [Беляев, 1996, с. 249–250], написи, за якими нібито ідентифікували саркофаги Володимира і його дружини, не було оприлюднено, і вони залишилися невідомими. Згадка про них з'являється тільки наприкінці XVIII ст. [Смирнов, 1908, с. 458]. В анонімній статті в «Московському телеграфі» митрополит Євгеній обурювався, що друкар другого видання опису Києво-Печерської Лаври 1795 року Феофан Шиянов «*частный человек, без рассмотрения и утверждения церковного начальства решил оглашать неизвестные кости мощами Св. князя Владимира*» [див.: Ананьева, 1996, с. 22].

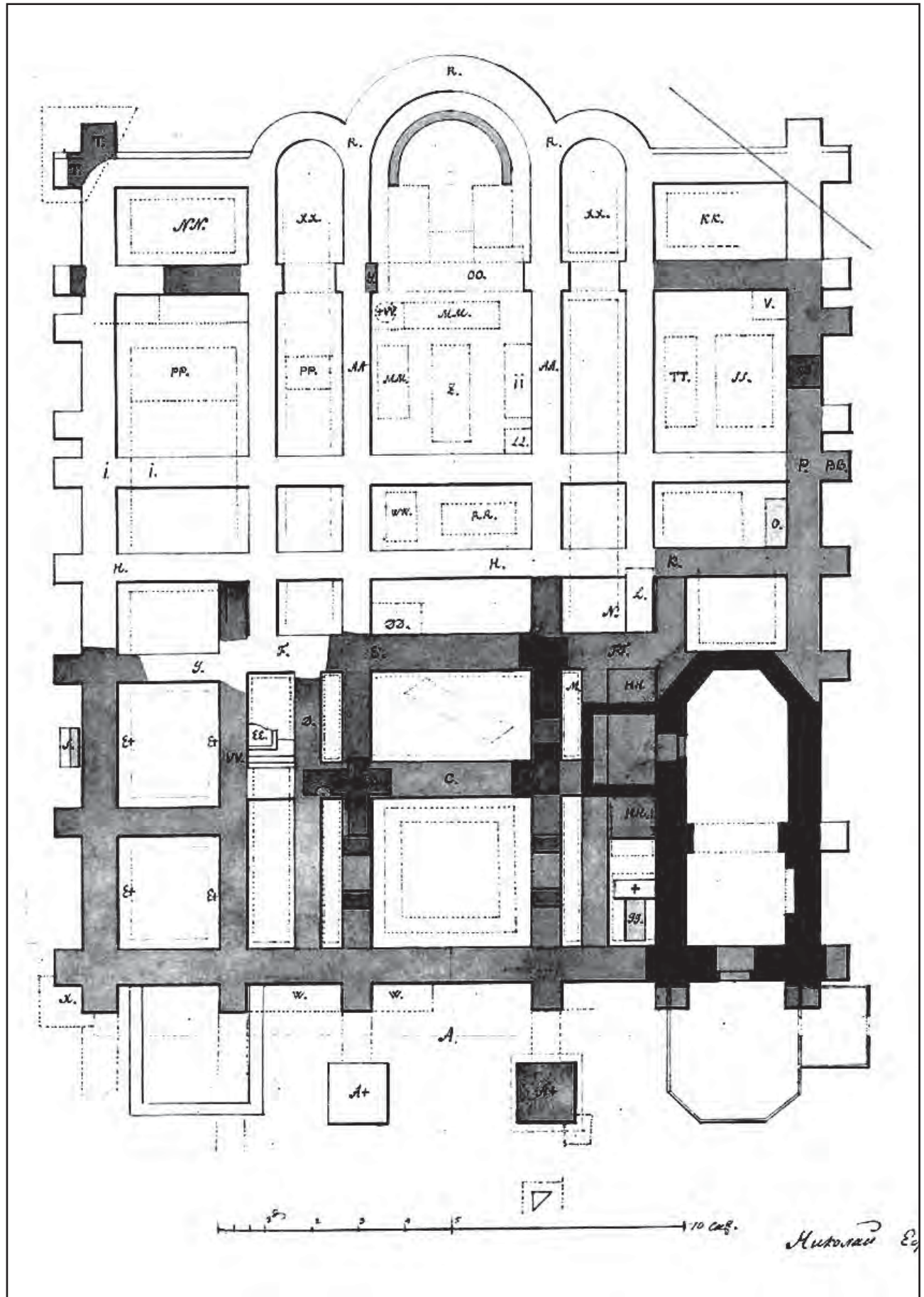
М. Карамзін порушував питання: «*Но что же Петр Могила сделал с гробницами?*

Іл. 4. Плита парпету або кришки саркофага. XI ст. Мармур. Десятинна церква. Розкопки 1824–1826 рр.
1 – малюнок М. Єфимова. 1826 р. («Алебастровий уламок»);
2 – фрагмент. НЗСК, Аадсм 442

Опять зарыл в землю? Где?» [Карамзин, 1989, с. 299, прим. 488]. Відповіддю, на його думку, було повідомлення протоієрея Іоанна Лаванди про те, що княгиня Нектарія Долгорука під час відновлення залишків давньої Десятинної церкви 1728 року знайшла дві мармурові надгробні дошки: «*Задельвая трещину в стене алтаря и копая землю, каменщики открыли две мраморные доски, подобные той, которою покрыта Ярослава гробница в Софийском храме. Тогдашний священник сей церкви не сказал ничего митрополиту, и любопытный памятник был опять засыпан землею...*» [Карамзин, 1989, с. 299–300]. До думки про те, що відкриті дошки походять від саркофагів, приєднався і М. Каргер [Каргер, 1940, с. 80]. Але навряд, що це так. Саркофаги Володимира та його дружини, як свідчить Тітмар Мерзебургський, були частиною церковного інтер'єру, тому, як і саркофаг Ярослава Мудрого в Софійському соборі, були монолітними. Саркофаг Анни (він помилково називає її Оленою) також, очевидно, був мармуровим.

У коментарях до плану розкопок церкви К. Лохвицького (іл. 2) зазначено, що «*Между многими разломанными мраморными украшениями Церкви найдена надгробная доска мраморная на три куса разбитая без надписи*» (виділене написано іншим почерком), але місце її знахідки не вказано й інформації про виявлення тут поховання немає [Єлшин, 2012, с. 74–75, 86]. В анонімній статті про план Де-

Іл. 5. План Десятинної церкви М. Єфимова. 1826 р. ОРПГФ ГІКЗМК

сятинної церкви, опублікованій 1825 року в «Отечественных записках», уточнюється: «За правою из сих колоннад [нартексу. – Є. А.], при южной части фундамента найдена изломанная на три штуки белого мрамора фигурная гробовая крышка, под коей в щебне открыт остов, по замечанию врачей, женский. При нем нашелся только перстень и крестик [План, 1825, с. 390]. Під час розкопок 2005–2011 років у цьому компартименті було зафіксовано тільки вузьке приміщення, у західному торці якого містилися залишки потужної стяжки з валунів, які перекривають його на рівні цоколю [Єлшин, 2012, с. 86].

«Кришка» ця, яка відома за малюнком М. Єфимова 1826 року і вцілілим фрагментом з лапідарію Софійського собору (іл. 3 : в; 4), насправді є плитою з рельєфним зображенням, традиційним для оздоблення парпетних плит середньовізантійського періоду (про таке призначення плити свідчать також широка гладенька рамка збоку і паз). Схожий декор трапляється на шиферних плитах київських і чернігівських храмів. Найвірогідніше, як кришку або фасадну стінку гробниці в аркосолії цю плиту в Десятинній церкві могли використати вдруге [Архипова, 2006, с. 39–40, ил. 3].

М. Каргер вважав, що, оскільки знахідку було виявлено в західній частині південного нефа (тобто саме там, де Петро Могила нібито виявив два мармурові саркофаги), то уламки знайденої кришки походять від одного з них. Він також припускав, що при будівництві нової Десятинної церкви за проектом В. Стасова ця кришка потрапила до так званого тайника, розкопаного ним 1939 року. Як буде показано нижче, серед виявленого тут скупчення великої кількості уламків мармуру, дійсно, є фрагменти від одного або двох монолітних мармурових саркофагів, але вони зовсім інші, ніж «кришка», знайдена Долгорукою.

К. Лохвицький у коментарях до плану церкви (іл. 2) зазначає, що в приділі Святого Климента, який, на його думку, розташовувався північніше основного об'єму церкви, були «устроены самым лучшим образом из отборных диких камней три места для гробниц между стен фундаментальных; и наверное полагают должно Свя: Великого князя Владимира, Супруги его Анны и Св. Великой Княгини Ольги, Бабки князя Владими-

Іл. 6. Саркофаг, відкритий в XVII ст. Петром Могилою біля Десятинної церкви. Пірофілітовий сланець

ра, во святом крещении нареченныя Еленою» [Єлшин, 2012, с. 75]. Цієї ж думки дотримувався автор плану Десятинної церкви, надрукованого в «Отечественных записках». Він додає, що їх місця гробові були «окладенные гладко тесанным диким камнем», а в східній частині приміщень, де вони стояли, була «видна основа алькова, вероятно служившая кивотом для икон и для неугасимой лампы», але самі саркофаги «сии гробы еще не открыты» [План, 1825, с. 390–391, 394].

Аналіз даних розкопок XIX – першої половини XX ст. свідчить, що усипальниця Десятинної церкви (проте невідомо, з якого часу) перебувала в приміщеннях, розташованих на південь і північ від центрального компартимента екзонартекса [Реутов, 1996, с. 33; Єлшин, 2012, с. 86]. Зона поховань, щоправда, не обмежувалася тільки цими приміщеннями: на плані М. Єфимова вони показані і в другій (на схід) лінії, південніше від центрального нефа, де було «найдено место для гробницы и младенческие кости головы без гроба <...> разные каменные обломки и куски мозаики» (іл. 5). В усипальниці, на думку Д. Йолшина, мармурові та шиферні саркофаги розташо-

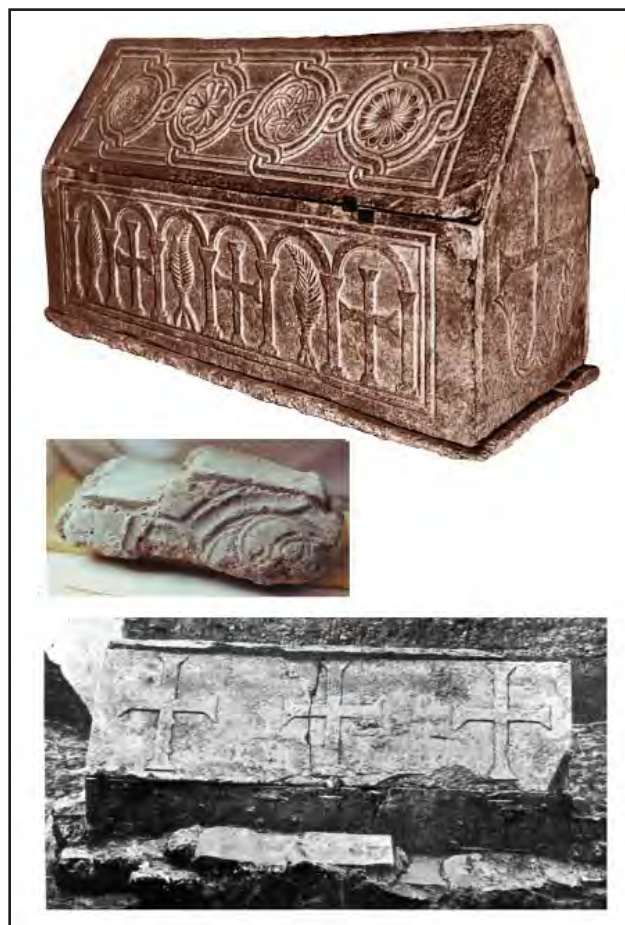
увалися нижче рівня підлоги [Єлшин, 2012, с. 86, 89]. Для саркофагів, зібраних із плит, і псевдосаркофагів це, без сумніву, так, але монолітні, прикрашені різьбленням саркофаги, уламки яких було знайдено під час розкопок Десятинної церкви, найвірогідніше, стояли в інтер'єрі храму. Як вірно зауважив О. Толочко, про те, що саркофаг Володимира стояв на підлозі, свідчить *«риторическое обращение к “гробу” Владимира в Слове о законе и благодати, уместное только если слушатели Илариона и сам автор в момент произнесения могли видеть саркофаг»* [Толочко А.П., в печати].

У 1826 році в південній галереї Десятинної церкви було знайдено саркофаг із гладеньких шиферних плит, з'єднаних залізними скріпами (іл. 3 : з; 5 : о; 6), у якому *«нашли все сохранившиеся кости, кроме главы и правой руки, коих не обретаются; также остатки истлевшей парчевой одежды, золотую пуговицу и башмаки мужские»*. Поруч із цим саркофагом була також *«найдена гробовая, красного шифера доска»* від іншого саркофага [Краткое, 1829, с. 15–18]. Саркофаг, у якому не було виявлено голови та правої руки, визнали за саркофаг князя Володимира Святославича, відкритий Петром Могилою [Краткое, 1829, с. 15–18; Описание, 1872, с. 14–18; Беляшевский, 1888, с. 7]. Проте в новій Ставівській церкві (1828–1842) цей шиферний саркофаг зберігався як саркофаг князя Володимира. Щоб якось пов'язати існуюче протиріччя і для підтвердження святості останків, в *«Опису Десятинної церкви»*, виданому 1872 року, було запропоновано версію про те, що Володимир був похований не в мармуровому, а в шиферному саркофазі, *«потому что в смутную минуту его смерти, случившейся за городом, суровый Святополк хотел овладеть достоянием своих братьев и тело Владимира ночью перенесено было с Берестова и спешно погребено в храме Десятинном. Здесь события свидетельствуют о достоверности памятников и, наоборот, сами памятники суть верные свидетели событий»* [Описание, 1872, с. 16–17].

Показово, що відкритий того ж 1826 року з північного боку давньої Десятинної церкви, але вже поза її фундаментами, обкладений плінфою єдиний шиферний різьблений саркофаг з повним скелетом із залишками парче-

вого покривала і черевиків (іл. 3: а, б; 5; 7), незважаючи на те, що думки вчених про стать похованого розділилися, стали вважати похованням св. Ольги [Архипова, 2002 а, с. 20–33]. Обидва виявлені саркофаги встановили в Ставівській Десятинній церкві: *«саркофаг святого Володимира»* біля фундаменту південної стіни, різьблений саркофаг *«з частками святих мощей княгині Ольги»* – біля північної, влаштувавши над ними мармурові надгробки. Перед руйнуванням Десятинної церкви 1935 року саркофаги перенесли спочатку до Музею українського мистецтва, а 1939 року – до Софійського заповідника. Різьблений саркофаг (іл. 7 : 1) нині стоїть у південній апсиді Трапезної церкви (Теплої Софії), а саркофаг нібито Володимира – у західній частині внутрішньої галереї Софійського собору, у приділі Святих Антонія і Феодосія (іл. 6).

Шиферний *«саркофаг Володимира»* має форму ящика (2,73×1,12×0,97 м), зібраного з шести гладеньких плит пірофілітового сланцю

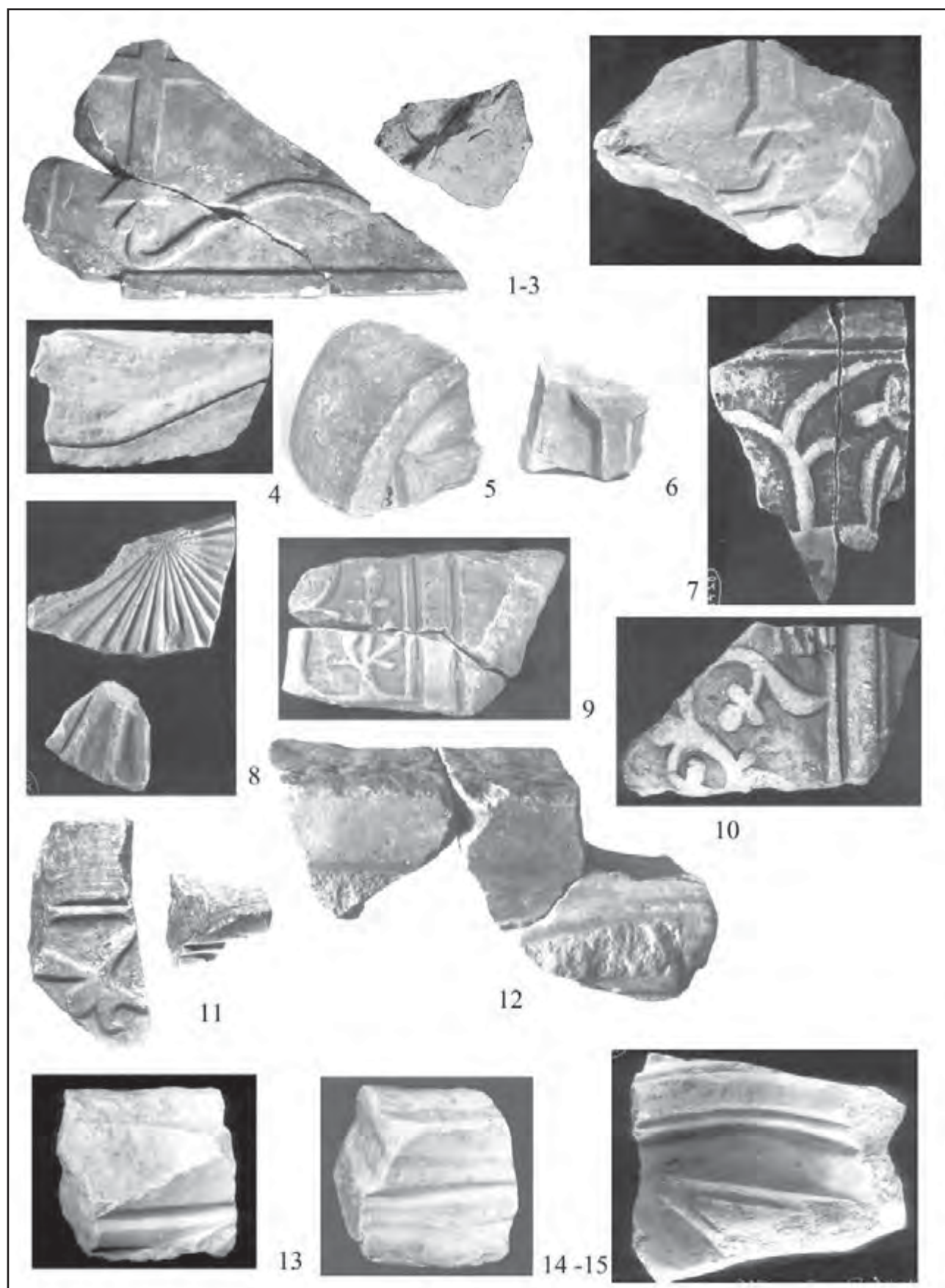
Іл. 7. Різьблений саркофаг. Десятинна церква XI–XII ст. Пірофілітовий сланець

завтовшки 6–8 см. У плиті днища і на поздовжніх стінках зроблені пази для їх з'єднання. Верхня плита ретельно відшліфована, вона ширша за дно [Архипова, 2002 б, с. 61–66]. Л. Махновець [Літопис, 1989, с. 123, прим. 7] та Н. Нікітенко [Нікітенко, 2002, с. 159; Нікітенко, 2008, с. 236] вважають, що мармуровий саркофаг князя Володимира було вміщено в цей шиферний, спираючись, як на аналогію, на слова літописця про саркофаг Ізяслава Ярославича, також похованого в Десятинній церкві: «Уложиша и в раку камяну и мороморяну» [Летопись по Ипатьевскому, 1871, с. 141–142]. Однак фізично зробити це було неможливо. Шиферні саркофаги збирали з плит, глибина пазів яких трохи більша ніж 2 см. До того ж, щоб така конструкція не розпалася, їх скріплювали залізними зв'язками чи збирали прямо в могилі. Відомості ж про подвійні або потрійні саркофаги відносяться до поховань у дерев'яних трунах. Наприклад, рештки імператора Михайла III, похованого 886 року в кипарисовій труні в Хрїзополі, Лев VI переніс до церкви Святих Апостолів у Константинополі, помістивши в саркофаг із зеленого мармуру, що раніше належав Юстину I [Grierson, 1962, p. 26]. Дерев'яну труну Петра Могилі в Успенському соборі Києво-Печерської лаври було вміщено в шиферний саркофаг, зібраний з різьбленої плити парапету хорів, інкрустованої смальтою плити підлоги і плит вторинного використання, а потім ще й обкладений цеглою [Харламов, 1982/34, с. 7–13; Архипова, Харламов, 1992, с. 139]. Версію про те, що мармуровий саркофаг князя Володимира було вміщено до шиферного, спростовують конструкція і розміри останнього. Незрозуміло, чому мармуровий саркофаг треба було ховати в простому ящику? Шиферні саркофаги не були герметичними, тому зазвичай їх закопували в землю, а саркофаг Володимира, як і саркофаг Ярослава, стояв «всередині храму». Княжі поховання в шиферних саркофагах переважно відносяться до XI–XII ст. Кінцем XI або початком XII ст., за культурними шарами, С. Вельмін датує шиферні саркофаги, що їх було виявлено під час розкопок Десятинної церкви на початку

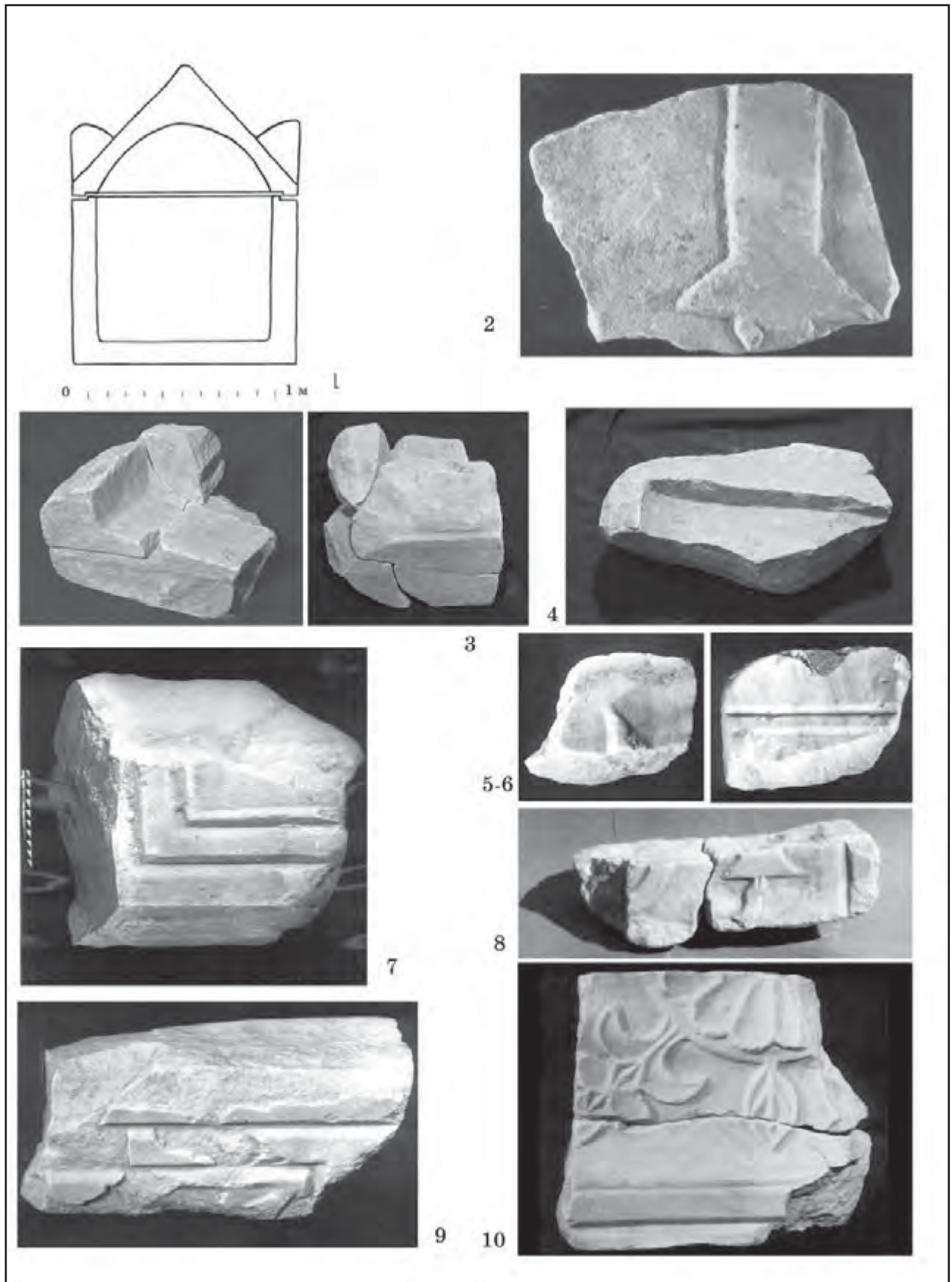
XX ст. [Вельмін, 1910, с. 139]¹. Шиферний саркофаг, що його приписували св. Володимиру, найвірогідніше, цього ж часу. Подібні шиферні саркофаги було відкрито в багатьох храмах Київської Русі [Івакін Г.Ю., Балакін, 2001, с. 116–121; Івакін В.Г., 2008, с. 253–261].

Достовірні дані про монолітний мармуровий саркофаг Десятинної церкви отримано під час археологічних розкопок 1939 року. У південно-західному куті храму тоді було знайдено велику кількість уламків мармуру, серед яких п'ятнадцять М. Каргер ідентифікував як фрагменти саркофага [Каргер, 1940, с. 76–80]. Подальше їх вивчення дозволило значно поповнити цю групу [Архипова, 1991, с. 102–109; Архипова, 1996, с. 65–67] і дало можливість відтворити вигляд саркофага, від якого вони походять. Судячи з фрагментів (іл. 8; 9), мармуровий саркофаг Десятинної церкви не тільки за формою й розміром, але й за системою оздоблення був аналогічним саркофагу Ярослава Мудрого в Софійському соборі (іл. 9: 1; 11: 2; 12; 13). Це був такий самий великий саркофаг (завширшки понад 120 см), що мав форму будинку з двосхилим віком і акротеріями, прикрашеними хрестами. Як і софійський, він був витесаний з монолітних блоків проконнеського мармуру. Фронтони віка прикрашали хрести з пагонами плюща і хризмою в лавровому вінку, а схили – рослинні орнаменти й хрести в прямокутних панно (іл. 10; 11). Збереглися зображення багатопелюсткової розетки на тлі круглого опуклого медальйона, дерева з асиметрично розташованим гіллям-листям, квітучих пагонів і літер «К» та «А» від поширеного в середні віки скорочення фрази ІС–ХС NI–KA (Ісус Христос переможець). Абревіатуру цього напису двічі зображено на північному схилі віка саркофага Ярослава Мудрого (іл. 13: 2). На кількох фрагментах від саркофага з Десятинної церкви збереглася паралельна краю профільована рамка і виступ паза, розташований аналогічно пазам на візантійських монолітних саркофагах і саркофазі Ярослава Мудрого. Фрагменти із залишками рельєфу уступчастого профільованого круга великого діаметра з хрестом усередині, вочевидь, походять від торцевої стінки, прикрашеної, як і бічні стінки

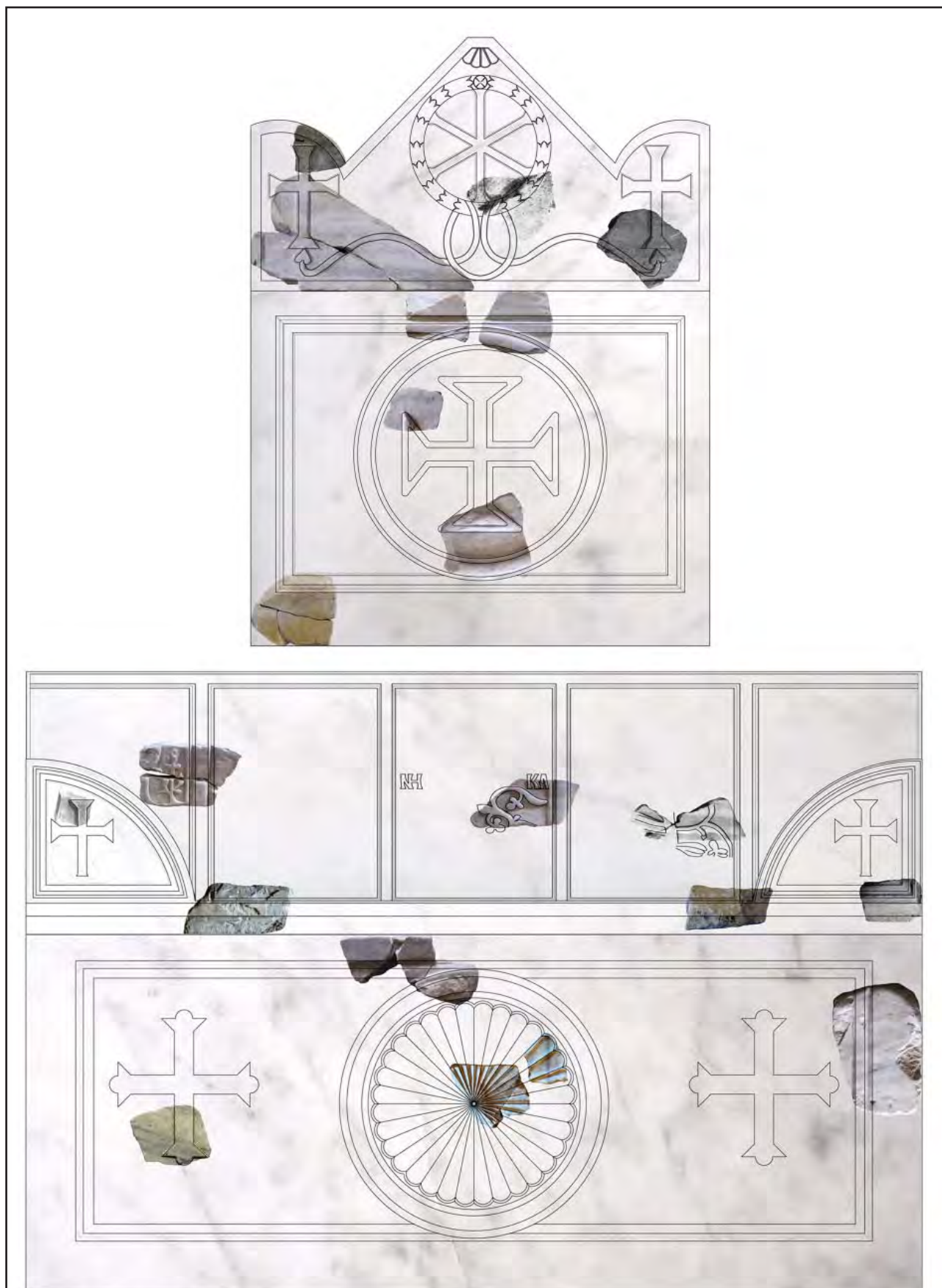
¹ У похованнях, розкопаних А. Анненковим, речей не було знайдено, але, як засвідчують окиси срібла на кістках, прикрас і речей у них було досить багато.

Іл. 8. Фрагменти мармурового різьбленого саркофага, знайдені в Десятинній церкві:
1-3, 7-9, 11-14 – НЗСК, Аадсм 435, 434, 427, 432, 433, 414, 448, 419, 489, 421, 420, 418;
4, 5 – НМІУ, вд 3404, 3 336; 6, 10 – фото М. Каргера (місцезнаходження невідоме)

Іл. 9. Переріз саркофага Ярослава Мудрого. Софійський собор: 2–6, 8–10 – фрагменти мармурового саркофага з Десятинної церкви. НЗСК, Аадсм 425, 490/1-4, 491, 492/1-3, 485/1-2, 428, 416, 443, 426, 417; 7 – фото М. Каргера (місцезнаходження невідоме)

*Іл. 10. Саркофаг князя Володимира Святославича. Перша половина XI ст.
Мармур. Реконструкція (автор Є. Архипова, комп'ютерне моделювання О. Нешти).
Торцева і поздовжня стінки*

Іл. 11. 1 – саркофаг князя Володимира Святославича (тільний бік). Початок XI ст. Мармур. Реконструкція (автор Є. Архіпова, комп'ютерне моделювання О. Нешти); 2 – саркофаг Ярослава Мудрого (вигляд з південного боку). Перша половина XI ст. Мармур

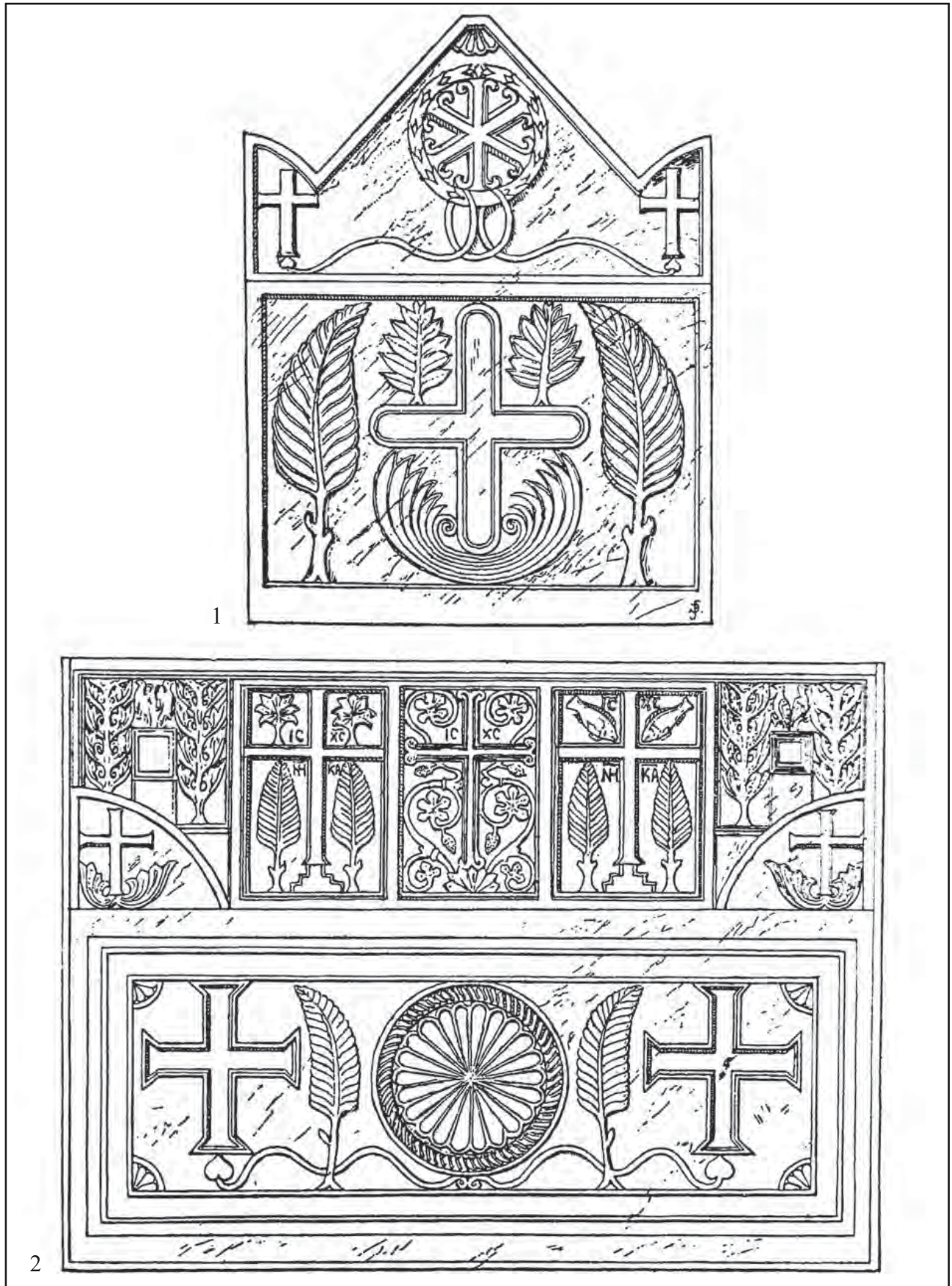

1

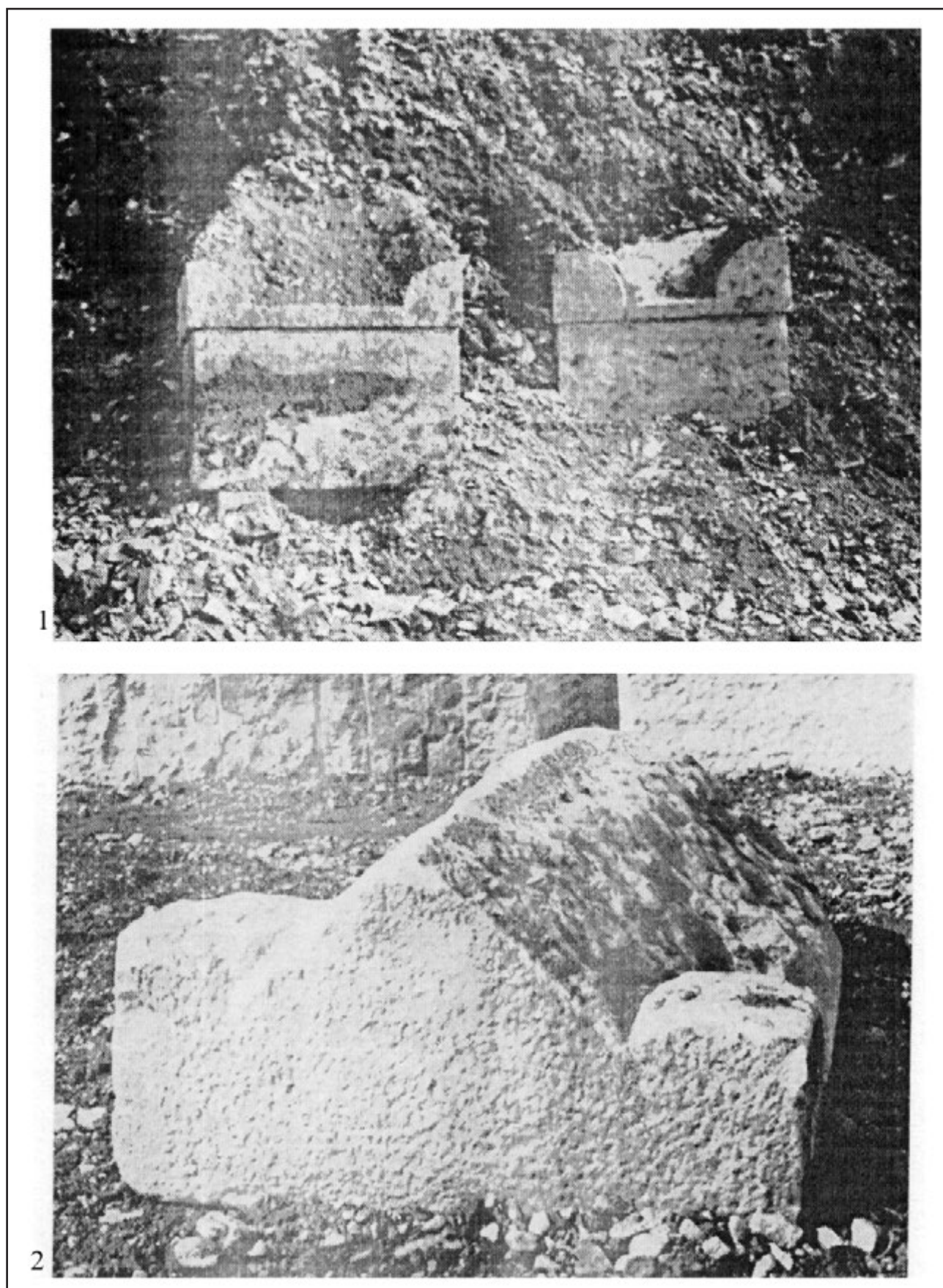

2

*Іл. 12. Саркофаг Ярослава Мудрого в апсиді Володимирського вівтаря Софійського собору в Києві. Перша половина XI ст. Мармур.
1 – вигляд із західного боку; 2 – вигляд зі східного боку*

Іл. 13. Саркофаг Ярослава Мудрого. Перша половина XI ст. Мармур. Малюнок:
1 – вигляд із західного боку; 2 – вигляд з північного боку.
(За: Айналов, Редин, 1899, рис. 62, 63)

*Іл. 14. Острів Мармара, п. Салаяр:
1 – некрополь з мармуровими саркофагами у відходах кар'єру;
2 – незакінчене віко саркофага (За: Asgari, 1978, figs. 136: 4, 140: 11)*

гробниці Ярослава та саркофагів, що їх зображено на мініатюрах імператорського Мінологія Василя II (976–1025) [Голубинский, 1906, с. 210, л. LX, 1, 3, 4]. Різьблення ящика саркофага Десятинної церкви починається на відстані близько 18 см від дна, але не з усіх боків. Імовірно, його тильний бік не мав різьблення або був прикрашений тільки хрестами.

Подібність оздоблення розглянутих фрагментів до орнаментаци саркофага Ярослава Мудрого, майже однакові розміри гробниць і форма у вигляді «будинку» з двоххилим віком свідчать про те, що наприкінці X – у першій половині XI ст. до Києва було привезено не менше двох подібних мармурових візантійських саркофагів, зроблених на замовлення. Проконнеський мармур гробниць свідчить про їх виготовлення в майстернях Пропонтиди на острові Мармара (раніше Проконнес) в Мармуровому морі. Вироби з кар'єрів о. Мармара експортували у вигляді заготовок або напівфабрикатів, остаточну обробку та полірування яких виконували вже після доставки за призначенням [Ward-Perkins, 1958, p. 455–467].

Кар'єри Проконнесу розробляються від IV ст. до н. е. і донині. Масштабні розробки велися тут у перших століттях нашої ери і в ранньовізантійський період, у середньовізантійський час видобуток мармуру різко скоротився і був відновлений, починаючи з XVI ст. У 70-х роках XX ст. під час будівельних робіт і археологічних досліджень біля поселення робітників давніх кар'єрів було відкрито некрополь з мармуровими саркофагами ранньо-, середньо- та пізньовізантійського періодів, серед яких переважають саркофаги, які за формою аналогічні київським. Також було знайдено кілька таких саркофагів з деякими дефектами, що не були вивезені й досі перебувають у кар'єрі (іл. 14) [Asgari, 1978, p. 467–479, pls. 136: 4; 140: 11]. Очевидно, до таких саркофагів, що їх не було одразу вивезено з кар'єру, з дефектами (про що свідчать деформації віка), відносився і саркофаг Ярослава Мудрого (іл. 12). Різьблення вже в Києві виконували висококваліфіковані грецькі майстри, можливо, з-поміж тих, котрі працювали на будівництві Десятинної церкви та Софійського собору [Архипова, 2005, с. 23–95].

Не можна виключати, що знайдені в Десятинній церкві уламки походять не від одного, а

від двох схожих саркофагів, але встановити це напевно досить складно. Імовірно, мармуровим міг бути саркофаг дружини Володимира – візантійської принцеси Анни. Однак у літопису камінь, з якого був зроблений її саркофаг, не названий. На думку О. Толочка, з виникненням спільного вшанування св. Володимира і Ольги, саркофаг Анни, що стояв поруч із саркофагом Володимира, могли ототожнювати з ракою Ольги [Толочко А.П., в печати]. Звертає на себе увагу й неоднозначний опис матеріалу саркофага Ізяслава Ярославича, тіло якого 1078 року було покладено в Десятинній церкві в *«раку камяну и мороморяну»*. Цей князь посів київський стіл після смерті Ярослава Мудрого. Отже, саркофаг Ізяслава міг бути привезений до Києва майже на півстоліття пізніше за саркофаги Володимира і Ярослава. Відомо, що мирні стосунки між Візантією і Руссю були перервані війною 1043 року, а політичні симпатії Ізяслава, який одружився з Гертрудою, сестрою Казимира Польського [Левченко, 1956, с. 387, 402], були орієнтовані на Захід. У цій ситуації Ізяслав напевно не став замовляти свій саркофаг у Візантії, а тому і його подібність до саркофага Ярослава Мудрого маловірогідна. Деяким чином це підтверджує опис матеріалу його саркофага. Мармуровим він міг бути названий за традицією, як показник княжого статусу. У літописах, наприклад, при описі мощення підлоги храмів використовують літературний штамп *«мармуром червоним»* [Рорре, 1962, s. 40–41, 63, 70], хоча насправді мова йде про місцеві породи каменю – пірофілітовий сланець, піщаник чи вапняк. Імовірно, саркофаг Ізяслава був збірним і мармуровою в ньому могла бути фасадна стінка чи віко, що й дало підставу літописцю зробити уточнення. Від цього або подібного саркофага, очевидно, і походить знайдена на початку XIX ст. *«надгробная доска мраморная на три куска разбитая»* (іл. 4).

Збірні саркофаги, як і більш низькі ящичні, зазвичай містилися в аркосоліях – спеціальних поховальних нішах у стінах храмів. Ця традиція існувала у Візантії [Παζαράς, 1988, с. 60–83, 169–173; Treasures, 1997, p. 234–235] і набула поширення в Давній Русі з другої половини XI ст. Виявлені ж у південно-західній частині руїн Десятинної церкви численні фрагменти мармурового монолітного саркофага, таким чином, найвірогідніше, походять

від саркофага князя Володимира, похованого подібно візантійському імператору.

За візантійським придворним етикетом, уже при вступі на престол імператор зобов'язаний був подбати про свій особистий саркофаг. Євсевій Кесарійський у життєпису Константина (*Vita Constantini*) повідомляє, що імператор заздалегідь визначив місце свого поховання у храмі Святих Апостолів [Sodini, 2002, р. 136], а за словами Льва Диякона, незадовго до смерті імператор Іоанн Цимісхій «*поспешил вернуться в Византию: он торопился в построенный им храм Спасителя, желая, чтобы как можно скорее был закончен готовящийся для его тела гроб*» [Лев Диякон, 1988, с. 94]. Судячи з опису коронації візантійського імператора Мануїла 1391 року, відповідно до

статуту, він уже в день коронації мав узгодити зовнішній вигляд і матеріал свого саркофага з майстрами [Пименово, 1984, с. 296, 297]. До країн, де не було потрібного каменю, його доправляли спеціально, і тоді важливу роль грали особисті зв'язки замовника [Deer, 1959]. Наслідуючи візантійський придворний етикет, руські князі також завчасно готували свої саркофаги [Архипова, 2001, с. 38–39]. Існування подібної традиції в Київській Русі пояснює появу в Києві дорогих і важких мармурових саркофагів. Враховуючи тісні контакти між Руссю і Візантією та прагнення першої до самоствердження, доставка спеціально замовлених у Константинополі саркофагів і оздоблення їх згідно з тогочасною модою цілком відповідало політичним амбіціям Києва кінця X – першої половини XI ст.

Література

- Айналов Д.В., Редин Е.К. Древние памятники искусства Киева: Софийский собор, Златоверхий Михайловский и Кирилловский монастыри // Труды педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1899. – Т. 6. – С. 1–58.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Ахеографическою комиссиею : в 15 т. – Санкт-Петербург, 1861. – Т. 3 : 1638–1657 [гг.].
- Ананьєва Т. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 15–23.
- Архипова Є.І., Харламов В.О. Шиферна орнаментована плита з Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 139–142.
- Архипова Є. Архітектурний декор та саркофаги Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 61–67, 118–130.
- Архипова Е.И. О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы) // Российская археология. – 2001. – № 1. – С. 37–44.
- Архипова Є. Шиферний саркофаг «княгині Ольги» з Десятинної церкви: проблема атрибуції // Наукові записки. – Київ, 2002 а. – Т. 9. Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. – С. 20–33.
- Архипова Е. Саркофаг князя Владимира Святославича: вымысел и реальность // Киевский альбом. Исторический альманах. – 2002 б. – Вып. 2. – С. 61–66.
- Архипова Е.И. Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.). – Киев, 2005.
- Архипова Є.І. Дослідження різьбленого декору Десятинної церкви в Києві // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 98–110.
- Беляев Л.А. Русское средневековое надгробие. Белокаменные плиты Москвы и Северо-Восточной Руси XIII–XVII вв. – Москва, 1996.
- Беляшевский Н.Ф. Десятинная церковь // Киевская старина. – 1888. – Т. 22. – С. 3–8.
- Берлинский М.Ф. О Десятинной церкви в Киеве // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – 1830. – Ч. 5. – Кн. 1. – С. 106–123.
- Болховитинов Е. Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии. – Киев, 1825.
- Бугославский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру // Известия Отделения русского языка и словесности Академии Наук. 1924. – Ленинград, 1925. – Т. 29. – С. 105–159.

Вельмин С.П. Археологические изыскания в Императорской археологической комиссии в 1908–1909 годах на территории Древнего Киева // Военно-исторический вестник. – Киев, 1910. – № 7/8. – С. 121–153.

Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила как возобновитель киевских храмов // Киевские епархиальные ведомости. – 1898. – № 17. – С. 727–749 ; № 18. – С. 771–782 ; № 19. – С. 813–825 ; № 20. – С. 868–877 ; № 21. – С. 932–941.

Голубинский Е. Археологический атлас ко второй половине 1 тома. История русской церкви. – Москва, 1906.

Дагрон Ж. Император и священник: этюд о византийском «цезарепапизме» /пер. и науч. ред. А.Е. Мусина. – Санкт-Петербург, 2010.

де Боплан Г. Л. Опис України / пер. з фр. Я.І. Кравця. – Львів, 1990.

Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Т. 4 : Западноевропейские источники / [сост., пер. и коммент. А.В. Назаренко]. – Москва, 2010.

Ёлишин Д.Д. Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви в Киеве как источник для архитектурной реконструкции храма // Seminarium Bulkinianum. – Санкт-Петербург, 2012. – № 3 : К 75-летию со дня рождения Валентина Александровича Булкина. – С. 70–94.

Закревский Н.В. Описание Киева : в 2т. – Москва, 1868.

Івакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – Київ, 2008.

Івакін Г.Ю., Балакін С.А. Археологічні дослідження на території Києво-Печерської лаври у 2000 р. // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. : зб. наук. праць. – Київ, 2001. – С. 116–121.

Карамзин Н.М. История государства Российского : в 12 т. – Москва, 1989. – Т. 1.

Каргер М.К. К вопросу о саркофагах кн. Владимира и Анны // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – 1940. – Вып. 7. – С. 76–80.

Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. – Киев, 1795.

Краткое историческое описание первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве. – Санкт-Петербург, 1829.

Лев Диакон. История / [пер. М.М. Копыленко]. – Москва, 1988.

Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956.

Летопись по Ипатьевскому списку. – Санкт-Петербург, 1871.

Літопис Руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. – Київ, 1989.

Лосева О.В. Жития русских святых в составе древнерусских прологов XII – первой трети XV веков. – Москва, 2009.

Никитенко Н.Н. Собор Святой Софии в Киеве. – Москва, 2008.

Нікітенко Н.М. Володимирські меморії Могилянської доби у Софії Київській і храмах Лаври // Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках : матеріали міжн. наук. конф. – Київ, 2002. – С. 158–163.

Описание Десятинной церкви в Киеве / [Муравьев А.Н.]. – Киев, 1872.

План Первобытной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснениями оного // Отечественные записки. – 1825. – Ч. 21. – № 59. – С. 380–403.

Пименово хождение в Царьград // Книга хождений. Записки русских путешественников XI–XV вв. – Москва, 1984.

Повесть временных лет. – Москва ; Ленинград, 1950.

Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – 2-е изд.

Радзивилловская летопись // Полное собрание русских летописей. – Ленинград, 1989. – Т. 38.

Реутов А. До проблеми реконструкції Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 32–34.

Сементовский Н.Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – Киев, 1900.

Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды XIII АС в Екатеринославе. 1905 г. – Москва, 1908. – Т. 2. – С. 197–512.

Толочко А.П. Рака княгини Ольги в Десятинной церкви // Сугдейский сборник. – [В печати].

Толочко П.П. О месте и времени крещения и канонизации Владимира Святославича // Византийский временник. – 2011. – Т. 70 (95). – С. 90–104.

Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. – Киев, 1847.

Харламов В.А. Отчет начальника архитектурно-археологического отряда Киевской археологической экспедиции Харламова Виктора Александровича о проведенных в 1981–1982 гг. раскопках т. н. дворца княгини Ольги на Десятинном переулке // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1981–1982/34в.

Хорошев А.С. Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.). – Москва, 1986.

Asgari N. Roman and Early Byzantine marble quarriers of Proconnesus // The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology. – Ankara-Izmir 23–30/IX/1973. – Vol. 1. – Ankara, 1978. – P. 467–480. – Pl. 135–142.

Deer J. The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily // DOS. – Vol. 5. – Cambridge, Massachusetts, 1959.

Grierson Ph. The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337–1042) [with an additional note by Mango C. and Ševčenko I] // DOP. – 1962. – Vol. 16. – P. 1–63.

Παζαράς Θ. Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα. – Αθήνα, 1988.

Poppe A. Materiały do Słownika Terminów Budownictwa Staroruskiego X–XV w. – Wrocław ; Warszawa ; Krakow, 1962.

Sodini J.-P. Marble and Stoneworking in Byzantium, Seventh-Fifteenth Centuries // The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century. – Washington, 2002. – P. 129–145.

Treasures of Mount Athos. – Thessaloniki : Holy Community of Mount Athos, 1997.

Ward-Perkins J.B. Roman garland sarcophagi, from the quarries of Proconnesus (Marmara) // Smithsonian Report for 1957. – Washington, 1958. – P. 455–467.

Список скорочень

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

НЗСК – Національний заповідник «Софія Київська»

ОРПГФ ГІКЗМК – Отдел рукописных, печатных и графических фондов Государственного историко-культурного заповедника «Московский Кремль»

DOP – Dumbarton Oaks Papers (Washington)

DOS – Dumbarton Oaks Studies

ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ І ПРИЛЕГЛОЇ ТЕРИТОРІЇ У 1936–1939 РОКАХ (короткий огляд негативів розкопок з Наукового архіву ІА НАН України)

Віталій Козюба

старший науковий співробітник
Науково-дослідного відділу фондів
Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:
археологія та історія Києва і Київської землі доби
середньовіччя

Статтю присвячено огляду колекції негативів розкопок Десятинної церкви і прилеглої території у 1936–1939 роках, яка налічує понад 400 одиниць. Аналіз частини негативів дозволив уточнити деякі деталі архітектури Десятинної церкви давньоруського часу та методику проведених археологічних досліджень.

Ключові слова: фото, негатив, розкопки, кладка, Десятинна церква.

Статья посвящена обзору коллекции негативов раскопок Десятинной церкви и близлежащей территории в 1936–1939 годах, которая насчитывает более 400 единиц. Анализ части негативов позволил уточнить некоторые детали архитектуры Десятинной церкви древнерусского времени и методику проведенных археологических исследований.

Ключевые слова: фото, негатив, раскопки, кладка, Десятинная церковь

This paper deals with the collection of photographic film that stamped excavations of Desyatynna Church and a territory near it in 1936-1939th years. This collection is about 400 items. The analysis of this photographic film defined more exactly some details in an architecture of Desyatynna Church in Old Rus period and some details concern to the methods of an archaeological excavations.

Keywords: photo, negative photographic film, excavations, laying, Desyatynna Church.

У Науковому архіві Інституту археології НАН України (НА ІА НАН України) зберігається частина польової документації розкопок Десятинної церкви і прилеглої до неї території. Ці дослідження проводилися під керівництвом Т. Мовчанівського (1936–1937), після його арешту – М. Каргером (1938–1939). Серед документальних джерел експедиції – польові щоденники, інвентарні описи, креслення, малюнки та фотографії. Останні представлені у вигляді альбомів з наклеєними світлинами (5 альбомів, 137 аркушів, понад 400 фотографій) та негативів на склі. Порівняння фотографій зі звітів і негативів засвідчило, що приблизно на третину вони не збігаються між собою. Аналізу саме негативів згаданих розкопок присвячено цей огляд.

Колекція скляних фотонегативів налічує 423 екземпляри, які розподілено по роках у такий спосіб: 1935 рік – 2 екземпляри, 1936 – 205, 1937 – 53, 1938 – 13, 1939 – 150. Самі негативи мають маркування (напис тушшю), нанесене на зворотному боці негатива, і тому на позитиві воно відображене дзеркально. Як правило, знизу по центру стоїть підпис «Київ. Десятинна» і зазначено відповідний рік. У правому верхньому куті негатива в овалі вказано чотиризначну цифру – номер негатива. Якщо фото зроблено вертикально, то згадані маркувальні написи розташовано вертикально боком, тобто при маркуванні негативи не проглядалися й підписувалися механічно, іноді навіть догори¹.

¹ Сканування негативів було здійснене колегами О. Манігдою та А. Чекановським, за що автор висловлює їм щиро подяку. Окрема подяка співробітнику Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, РФ) Д. Йолшину за зауваження та пропозиції щодо змісту статті.

На фото зафіксовано різні етапи розкопок – від початкового знімання верхніх нашарувань до зачистки на рівні материка. Є фото і з копачами під час роботи або колективні фото учасників розкопок. Також зафіксовано стінки окремих розкопів зі стратиграфією, об'єкти, поховання, окремі розчищені знахідки. Частина знімків присвячена фіксації виявлених матеріалів – блокам стінової кладки, будівельним матеріалам, кераміці, виробам із заліза, кольорового металу, скла, каменя, кістки. На кількох світлинах представлено знахідки з язичницьких поховань – намисто й окремі намистини, монети (переважно – диргеми), окремі речі.

Серія знімків має нумерацію від 7753 до 8250. Частина номерів відсутня, у кількох випадках один номер має додатковий літерний індекс, наприклад: 8047, 8047а, 8047б, 8047в. Негативи зберігаються в паперових конвертах, частина з яких має атрибутивні підписи – номер розкопу, назву об'єкта тощо. Останні не завжди відповідають змісту фото. Аналіз колекції фотографій, віднесених до розкопок Десятинної церкви, засвідчив, що частина з них зроблена під час розкопок 30-х років ХХ ст. інших пам'яток Києва – Михайлівського Золотоверхого собору, Софійського собору і навіть Корчуватівського могильника зарубинецької культури (№ 8058). Наприклад, на першому фото колекції (№ 7753), яке нібито стосується Десятинної церкви, з підписом «Київ. Десятинна 1935 г. Гончаров», зафіксовано розкопані поховання в нартексі Михайлівського Золотоверхого собору. Також є випадки, коли світлини одних і тих самих розкопів чи навіть об'єктів віднесено до різних років. Ця плутанина пов'язана, вірогідно, з тим, що після арешту і страти частини учасників експедиції 1936–1937 років польову документацію експедиції було конфісковано НКВС і повернуто, частково, лише 1938 року. Під час наступної систематизації цих матеріалів частину креслень і фото було атрибутовано помилково або взагалі не ідентифіковано.

Загальні світлини розкопів, траншей, які мають на задньому плані надійні реperi – Андріївську і Десятинну церкви, будинки по вул. Володимирській, Трьохсвятительській та Андріївському узвозу, залишки валу XVII–

XVIII ст. у північно-західній частині Старокиївської гори – дозволяють досить точно локалізувати місця розкопок 1936–1939 років. Відносно недавно наші російські колеги К. Михайлов і Д. Ёлшин опублікували так званий план Г. Корзухіної – схему розташування на Старокиївській горі розкопів В. Хвойки (1907–1908), Д. Мілеєва (1908–1913), Т. Мовчанівського та М. Каргера [Михайлов, Ёлшин, 2004]. Ця публікація дозволила більш чітко з'ясувати обсяг і результати розкопок 1930-х років і допомогла при плануванні розкопок Десятинної церкви 2005–2011 років.

Фотографії розкопок 1936–1939 років дають можливість уточнити згаданий план Г. Корзухіної. Зокрема, на чотирьох знімках (№ 7839, 7841, 8019, 8029) за розчищеним «капищем» видно щойно споруджену будівлю Художньої школи (нині – Національний музей історії України, або НМІУ). «Капище» розташоване праворуч від входу до будівлі, приблизно там, де зараз його натурний макет. На плані Г. Корзухіної цей об'єкт розміщено навпроти входу до Художньої школи [Михайлов, Ёлшин, 2004, с. 230, рис. 3].

Як уже зазначалося, на кількох негативах є зображення наукових співробітників експедиції, у тому числі і її керівників. Зокрема, фото № 7767 зафіксувало робочий момент на одному з розкопів 1936 року. Судячи з одягу, це – жовтень-листопад. Серед інших у розкопі стоїть Т. Мовчанівський – у пальті з піднятим комірцем, у чорному кашкеті і з рукавичками. Трохи далі стоїть В. Гончаров – також у кашкеті, пальті, руки в кишенях (іл. 1). В. Гончарова не зачепила хвиля репресій, і він продовжував брати участь у розкопках до початку 1970-х років, зокрема, досліджував так звану ротонду, або «палац Ольги», біля сучасного Національного музею історії України.

На фото літа 1938 року (№ 8057) у розкопі бачимо М. Каргера, який уважно спостерігає за процесом розчистки заповнення об'єкта (іл. 2). На голові дослідника – зав'язана біла хустина від сонця, на лівій руці – великий годинник. Поруч, у світлих штанах, стоїть І. Іванцов – відомий дослідник давнього Києва, який напередодні війни тільки-но закінчив рукопис книги про стародавній Київ ². Його

² На початку ХХІ ст. за сприяння доньки дослідника Г. Іванцової книга вийшла друком [Іванцов, 2003].

Іл. 1. Т. Мовчанівський та В. Гончаров на розкопці. Осінь 1936 р. НА ІА НАН України, негатив № 7767

Іл. 2. М. Каргер та І. Іванцов на розкопці. Літо 1938 р. НА ІА НАН України, негатив № 8057

Іл. 3. М. Каргер проводить екскурсію на розкопках Десятинної церкви. Літо 1939 р. НА ІА НАН України, негатив № 8243

Іл. 4. Етапи руйнації Десятинної церкви. Осінь 1936 р. НА ІА НАН України, негатив № 7756 (фрагмент), № 7826 (фрагмент)

Іл. 5. Початок виїмки ґрунту на одному з розкопків. Осінь 1936 р. НА ІА НАН України, негатив № 7826

Іл. 6. Розкоп біля руїн Десятинної церкви. Літо 1937 р. НА ІА НАН України, негатив № 7968

розстріляли німці восени 1941 року. Інший знімок літа 1939 року (№ 8243) зафіксував М. Каргера в момент, коли той проводить екскурсію на місці розкопок Десятинної церкви. Серед слухачів, яких понад десяток, – двоє хлопців-школярів, чоловіки (двоє – літнього віку) та жінки. На задньому плані – нещодавно зведена будівля Художньої школи. Відвали розкопу вже позаростали бур'янами. М. Каргер тримає в правій руці великий шкіряний портфель (іл. 3).

Серед негативів розкопок є декілька, на яких зафіксовано етапи руйнації стасівської (1828–1842) Десятинної церкви восени 1936 року. На фото № 7756 ми бачимо північний та західний фасади церкви. Видно, що на північно-східній бані церкви вже знищено її купол, тоді як на куполі центральної бані знято лише металеві листи покриття (іл. 4: 1). Біля церкви лежать великі купи каміння, яке, можливо, походить з інших, уже зруйнованих церков. На іншій світлинці (№ 7826) видно Десятинну церкву з північного заходу. На знімку вже відсутній купол центральної бані і розібрано бічні бані (іл. 4: 2). На передньому плані цього фото зафіксовано початок виїмки ґрунту на місці розкопів. Шари землі знімали вертикальним прокопуванням, а потім на тачках по дошках вивозили до краю гори (іл. 5). Ще на одному літньому фото, датованому 1936 роком (№ 7968), за розкопом видно великі купи битої цегли на місці зруйнованої церкви, з чого випливає, що знімок відноситься до 1937 року (іл. 6).

Після руйнації Десятинної церкви у 1937 році було досліджено частину південної стіни давньої церкви. Одна з траншей ділянки III розкопу розкрила відрізок кладки третього із заходу прясла стіни. Розглянемо кілька знімків, на яких зафіксовано цікаві деталі архітектури церкви. Це важливо, оскільки частину кладки стін храму, про яку мовитиметься далі, було втрачено на момент початку останніх розкопок 2005 року.

На фото № 7855, яке помилково віднесено до 1936 року, зафіксовано зі східного боку згадане прясло південної стіни. На передньому плані – кладка перехрестя південної стіни та третьої із заходу внутрішньої стіни південної галереї. Трохи далі на кварцитовій кладці фундаменту прясла поперек нього лежить

оброблений блок вапняку(?). На дальньому плані видно кладку хрещатого стовпа кінця X ст., за якою – кладка апсиди церкви Різдва Богородиці Десятинної XVII–XVIII ст. (іл. 7).

Збереженість у кількох місцях південної та західної стін Десятинної церкви кладок основ хрещатих стовпів дозволила ще М. Каргеру з'ясувати, що, принаймні, на початковому етапі галереї церкви мали вигляд хрещатих стовпів, з'єднаних арками, тобто були відкритими й нагадували галереї Софії Київської [Каргер, 1961, с. 48]. Аналіз зображення на фото 1937 року хрещатого стовпа навпроти другої із заходу внутрішньої перемички південної галереї дозволяє відмітити такі деталі:

1) орієнтація осі захід-схід стовпа (принаймні, його східного виступу) не збігається з напрямком кладки фундаменту прясла і має деяке відхилення на південь;

2) верх фундаменту південної стіни вищий, ніж верх фундаменту внутрішньої перемички, на яку спирається північний виступ хрестоподібного стовпа. Збережений верх зовнішньої лопатки фундаменту, на якому видно горизонтальну плінфу, також нижчий, ніж південна стіна;

3) основа стовпа вужча за ширину фундаменту, при цьому відступ від краю фундаменту з південного боку сягає близько 0,2 м, тоді як у північно-східному внутрішньому куті стовпа цей відступ мінімальний;

4) основу стовпа становить ряд каменів кварциту, при цьому в східному торці стовпа видно вертикально поставлену плінфу – будівельний прийом, зафіксований на деяких ділянках фундаменту західної стіни Десятинної церкви кінця X ст.;

5) у кладці стовпа майже на всій площі зберігся 1 ряд плінфи, у північному виступі – 2 ряди, розташовані безпосередньо один над другим, а в західному виступі – навіть 3 ряди.

На іншому фото (№ 7956), уже опублікованому [Ёлшин, Ивакин, 2010, с. 93, рис. 10], добре видно кладку описаного хрещатого стовпа зверху з південно-східного боку (іл. 8). Плінфа у ній розташована в певному порядку, який не точно або зовсім не відображений у дрібномасштабних планах Десятинної церкви М. Каргера [Каргер, 1961, рис. 9, 10]. У центрі стовпа серед розчину виступають гострі кути

Гл. 7. Частина південної стіни Десятинної церкви. Траншея ділянки III. Літо 1937 р. НА ІА НАН України, негатив № 7855

Гл. 8. Хрещатий стовп (другий із заходу) кінця X ст. південної стіни Десятинної церкви. Траншея ділянки III. Літо 1937 р. НА ІА НАН України, негатив № 7956

Гл. 9. Частина південної стіни Десятинної церкви. Траншея ділянки III. Літо 1937 р. НА ІА НАН України, негатив № 8046

Гл. 10. Хрещатий стовп (третій із заходу) кінця X ст. південної стіни Десятинної церкви. Літо 1938 р. НА ІА НАН України, негатив № 8055 (фрагмент)

каміння забутовки, які виходять на рівень верхнього збереженого ряду плінфи. Плінфа в кладці квадратна, ширина виступів стовпа складається з трьох плінф. Порядок розташування плінф у кладці кожного з чотирьох виступів стовпа не завжди повторюється в інших трьох. Винос назовні південного виступу, найближчого на фото, становить 1,5 плінфи – зовнішня лінія з плінф не збереглася, а друга наполовину заходить за лінію внутрішніх кутів стовпа. Західний виступ (на фото – ліворуч) також утворений 1,5 рядами плінфи – зовнішнього та половинок внутрішнього. Ця схема застосована для другого (верхнього) ряду кладки. Розташування плінфи нижнього ряду (за збереженим фрагментом однієї з них) вказує, що викладка плінфи була такою ж, як і в описаному вище південному виступі. У східному виступі розташування плінф таке: по центру – 2 цілі плінфи, при цьому внутрішня, яка збереглася, заходить за лінію внутрішніх кутів стовпа. По боках – кладка у півтори плінфи, але при цьому цілі плінфи утворюють другу лінію, а половинки – першу, зовнішню. Найкраще збереглася кладка північного виступу стовпа. Бокові ряди мають по дві плінфи, а центральний – половинку і дві цілі плінфи, остання з яких наполовину заходить за лінію внутрішніх кутів стовпа.

Таким чином, довжина північного виступу описаного хрещатого стовпа становила 2 плінфи, на відміну від інших, які були у 1,5 плінфи. Це зумовлювалось, можливо, більшим навантаженням на внутрішню частину стовпа, звернену до середини галереї. Розбіжність у порядку викладки плінфи в кладці різних рядів і різних частин стовпа пояснюється практичною необхідністю зведення кладки у перев'язь.

Ще на одному негативі (№ 8046) зафіксовано ту саму ділянку кладки південної стіни храму, але із західного боку. На передньому плані – кладка описаного вище хрещатого стовпа. На задньому – залишки ще одного стовпа. Блок вапняку (?) не лежить *in situ*, оскільки не видно розчину, який би зв'язував його с кладкою. Добре видно кам'яну основу стовпа й одну плінфу кладки на ній, північний довгий і східний виступи стовпа (іл. 9). Наявний відступ основи стовпа, також близько 0,2 м, від зовнішнього західного контуру по-

перечної стрічки південної галереї. Верхній обріз останнього викладений плінфою в один ряд (видно 2 плінфи, продовження закрите блоком вапняку (?)).

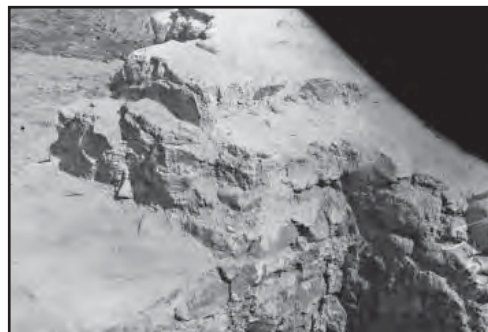
Незрозумілою є відсутність західного виступу стовпа. Блок вапняку (?) заважає роздивитися деталі, але лінія основи стовпа з цього боку є прямою і без ознак руйнації західного виступу. Так само вона виглядає і на знімку № 8055 1938 року (іл. 10) На аксонометрії плану церкви М. Каргера [Каргер, 1961, рис. 10] позначений західний виступ стовпа, вкритий трьома плінфами, що, як засвідчує фото, не відповідає дійсності. Нагадаємо, що в цьому місці розташований будівельний шов, який видно і на останніх фото, що утворився на місці стику фундаментів, зведених у різний час. Саме на ньому зверху лежить блок вапняку (?). Цікаво зазначити, що поперечна внутрішня стрічка фундаменту, що підходила до описаного перехрестя, мала виступи, які свідчать про розташування в цій частині галереї стіни з лопатками або хрещатого стовпа. Вірогідно, між наявністю останнього та незвичною формою стовпа південної стіни Десятинної церкви є прямий зв'язок.

Ще один хрестоподібний стовп, перший на південній стіні від південно-західного кута церкви, добре зберігся на час досліджень М. Каргера (1938–1939) і в гіршому стані – на час розкопок Г. Івакіна (2005–2011) [Єлшин, Ивакин, 2010, с. 86, рис. 6, с. 88–89, рис. 7]. М. Каргер зафіксував частину ще одного подібного стовпа на другому з півдня перехресті західної стіни храму [Каргер, 1961, с. 30–31]. На світлині 1939 року видно залишки кам'яної основи цього стовпа (№ 8100) та сліди тинкування його північного виступу (№ 8166), про які згадував М. Каргер (іл. 11, 12). Тинкування, яке, до речі, було зафіксовано під час останніх розкопок і на західній площині першого із заходу стовпа південної стіни [Єлшин, Ивакин, 2010, с. 86, рис. 6, с. 88], свідчить про те, що кам'яна основа стовпів розташовувалася над рівнем підлоги давньої церкви.

На кількох негативах внутрішнього простору південної галереї добре видно внутрішній (північний) бік першого із заходу хрещатого стовпа південної стіни (№ 8136, 8138). При збільшенні навіть видно ряди тонкої плінфи, якою викладено стовп, а також вертикальний

Іл. 11. Хрещатий стовп кінця X ст. західної стіни Десятинної церкви. Літо 1939 р. НА ІА НАН України, негатив № 8100

Іл. 12. Хрещатий стовп кінця X ст. західної стіни Десятинної церкви. Літо 1939 р. НА ІА НАН України, негатив № 8166

Іл. 13. Місце стику хрещатого стовпа (першого із заходу) кінця X ст. з кладкою південної стіни Десятинної церкви XVII ст. Літо 1939 р. НА ІА НАН України, негатив № 8136 (фрагмент)

Іл. 14 Місце хрещатого стовпа (першого із заходу) кінця X ст. південної стіни Десятинної церкви. Літо 1938 р. НА ІА НАН України, негатив № 8056

Іл. 15. Місце стику фундаменту кінця X ст. та ремонту першої третини XII ст. південної стіни Десятинної церкви біля її південно-західного кута. Літо 1938 р. НА ІА НАН України, негатив № 8060

Іл. 16. Кладка opus mixtum ремонту XII ст. північної стіни південно-західного компартименту Десятинної церкви. Літо 1939 р. НА ІА НАН України, негатив № 8136 (фрагмент), № 8063 (фрагмент)

шов, який відділяє східний виступ стовпа від кладки могилянської церкви XVII ст. (іл. 13). На знімку № 8056 північний виступ цього ж стовпа відсутній (іл. 14). Питання, коли він був розібраний – чи під час ремонту у XII ст., чи під час реставрації у XVII ст. – залишається не з'ясованим.

На одному з негативів 1938 року, також уже опублікованому [Елшин, Ивакин, 2010, с. 90, рис. 8], можна побачити внутрішній бік прясла південної стіни, яке прилягає до південно-західного кута Десятинної церкви (№ 8060). У нижній частині фундаменту видно заглиблення, що має вигляд ніші, перекритої зверху навісом-козирком, а праворуч, до кута, має напівсферичний контур (іл. 15). Такому незвичному вигляду ця ділянка фундаменту завдячує ремонту першої третини XII ст., який наклався на фундамент кінця X ст. Як було з'ясовано під час розкопок 2005–2011 років, згаданий кут церкви зазнав суттєвої перебудови у XII ст. Стіни і верх фундаменту цього прясла кінця X ст. було розібрано, а в самому куті фундамент X ст. був демонтований повністю [Елшин, Ивакин, 2010, с. 81–85, рис. 3]. Вірогідно, при розбиранні фундаменту й вирівнюванні внутрішнього борту фундаментної стрічки вона стала більшою за ширину фундаментного рову X ст., і тому кладка нового фундаменту першої третини XII ст., закладена в більш широку траншею фундаментного рову, виявилася ширшою за попередній фундамент. Таким чином, на фото видні найдавніший фундамент церкви кінця X ст. і більш широкий фундамент ремонту XII ст. в куті та у вигляді козирка над фундаментом X ст.

Ліворуч на світлині, там, де проходить тріщина на скляному негативі, у фундаменті ремонту видно 2 плінфи, які поставлено вертикально вздовж лінії фундаменту, і уламок третьої в такому самому положенні. Таким чином, вірогідно, вирівнювалася верхня частина внутрішньої площини відремонтованого фундаменту. Трохи далі праворуч видно вертикальну плінфу, розташовану перпендикулярно до лінії фундаменту – звичний прийом для впорядкування кладки фундаменту, який трапляється в Десятинній церкві як у кладках X ст., про що вже мовилося, так і в ремонті першої третини XII ст.

Зі згаданим ремонтом південно-західного компартименту Десятинної церкви пов'язана ще одна цікава деталь. Судячи з фотографій 1938–1939 років та натурних обстежень останніх розкопок, стінові кладки південної та західної стін зазначеного об'єму храму були суцільно цегляними, тобто виконаними в техніці *opus isodos*. Водночас на кількох знімках північної стіни цього компартименту (№ 8063, 8136–8138) стінова кладка ремонту над фундаментом виконана в змішаній техніці (*opus mixtum*) (іл. 16).

Під час розкопок 1939 року в тайнику під західною частиною храму було виявлено уламок двоступінчастої арки ніші, опублікований М. Каргером [Каргер, 1961, с. 49, табл. VII: 1] (№ 8085). У колекції фото є і зворотний бік цього блоку (№ 8088), який дає уявлення про техніку кладки кінця X – XI ст. зі схованим рядом – на лицьову поверхню стіни виходив один ряд плінфи, тоді як сусідні два – вище й нижче – сховані в товщі розчину. Усі 3 плінфи добре видно на зворотному боці блоку (іл. 17).

На ділянці II розкопу 1937 року, розташованій за 10 м на північний захід від північно-східного кута Десятинної церкви, було виявлено завал будівельних матеріалів, серед яких і кілька блоків стін храму, про який згадує М. Каргер [Каргер, 1961, с. 49]. Серед негативів є декілька саме з цією знахідкою. Подаємо загальний вид скупчення (№ 8032) (іл. 18) та блоки з напівколонками (№ 7957, 8030, 8031), один з яких опублікований М. Каргером [Каргер, 1961, табл. VII: 3]. На одній зі світлин – верх блоку в завалі, на іншій – уже вийнятий блок (іл. 19: 1, 2). Фото ще одного блоку з напівколонкою цікаве тим, що на ньому видно напівсферичну лицьову поверхню з фресковим розписом рослинного характеру [Каргер, 1961, с. 50], яка вкривала саме напівколонку (іл. 19: 3). На згаданих знімках добре видно, що напівколонки належать до кладки, виконаної в техніці схованого ряду. М. Каргер вважав, що знахідки уламків блоків напівколонок 1937 року повністю тотожні блоку квадратного стовпа з подібними напівколонками, знайденому 1911 року Д. Мілеєвим на південь від Десятинної церкви [Каргер, 1961, с. 52, табл. VIII]. На нашу думку, значна відстань завалу від стін церкви свідчить про те,

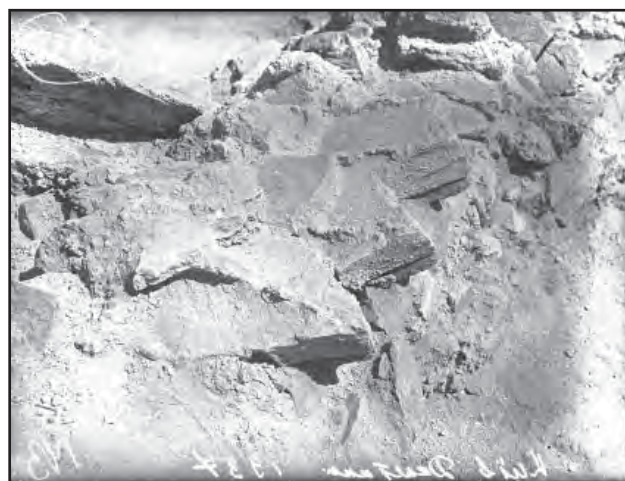
Іл. 17. Блок арки з тайника Десятинної церкви. Два боки.
Літо 1939 р. НА ІА НАН України,
негативи № 8085, 8088

Іл. 18. Залишки стіни, що впала, Десятинної церкви. Ділянка II. Літо 1937 р. НА ІА НАН України,
негатив № 8032

Іл. 19. Блок з напівколонкою зі зруйнованої стіни Десятинної церкви. Ділянка II. Літо 1937 р. НА ІА НАН України,
негативи № 8030, 7957, 8031

Іл. 20. Блок із зубчастим карнизом стіни закомари, що впала, Десятинної церкви. Ділянка II. Літо 1937 р. НА ІА НАН України, негатив № 8033

21. Викладка плану фундаментів Десятинної церкви кінця Х ст. 1911 р. НА ІА НАН України, негатив № 7947

що в ньому опинилися деталі фасадних площин храму, а виявлені уламки напівколонок чимось нагадують «пучкові пілястри», які прикрашали фасади другого поверху головного об'єму Софії Київської [Каргер, 1961, с. 156–157].

У цьому ж завалі був розчищений фрагмент кладки, утвореної лекальною плінфою у вигляді зубців (№ 8033). Уламок містить 3 зубці та більш товстий шар розчину, який повторює гостру форму плінфи (іл. 20). Подібний фрагмент карнизу, прикрашений такими самими зубцями, що належав закомарі західної стіни Десятинної церкви, був виявлений М. Каргером 1948 року [Каргер, 1961, с. 50, 52–54]. Описані знахідки 1937 року – як блоків з напівколонками, так і зубчастого карнизу закомари – є додатковим матеріалом для об'ємно-висотної реконструкції Десятинної церкви X–XI ст.

У колекції фотографій розкопок 1936–1939 років Десятинної церкви є цікава фотографія (№ 7947) – перезнята фотокартка розкопок цього храму за часів Д. Мілеєва. Дореволюційне фото, вірогідно, хтось приніс учасникам розкопок 1930-х років. Фото було прикріплено металевими кнопками до дошки для креслень і перезнято. За інформацією Д. Йолшина, трасування плану частини давньої церкви, зафіксоване на світлині, було здійснене влітку 1911 року перед приїздом царя Миколи II до Києва на відкриття

пам'ятника імператору Олександрю II. На знімку видно майданчик на схід від «стасівської» Десятинної церкви (іл. 21). По периметру розташовані відвали землі з розкопок, на передньому плані – незасипаний розкоп. Праворуч стоїть огрядний сивобородий священник у рясі й білому капелюсі. Його видно й на кількох інших фото з розкопок Д. Мілеєва, вірогідно, це – священник Десятинної церкви П. Вельмін. Поруч із ним сидить офіцер, біля якого розкладено 2 планшети з малюнками або кресленнями. На фото позують два десятка чоловіків, частина з яких, імовірно, є військовими. У двох робітників є лопати, в одного – дерев'яний толок для трамбування. Ця світлина донесла до нас цікавий момент упорядкування території після завершення розкопок. Видно, що за допомогою білої цегли (її купи височіють на задньому плані), яку перевозять на тачках, на землі викладається план східної частини церкви, збудованої Володимиром Святим. На знімку вже викладена східна стіна північної галереї храму та його північного нефу, більша частина дуги центральної апсиди.

Фото й негативи розкопок Десятинної церкви та прилеглої території 1936–1939 років є важливим документальним джерелом, яке дає нову інформацію щодо давніх архітектурних пам'яток і різноманітних археологічних об'єктів, виявлених у цій частині давнього Києва.

Література

Ёлишин Д., Ивакин Г. Церкви Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники) // RUTHENICA. – Киев, 2010. – Т. 9. – С. 74–109.

Іванцов І.О. Стародавній Київ. – Київ, 2003.

Каргер М.К. Древний Киев. – Москва ; Ленинград, 1961. – Т. 2.

Михайлов К.А., Ёлишин Д.Д. Новые архивные материалы по археологическому изучению древнего Киева // Археологические вести. – Санкт-Петербург, 2004. – № 11. – С. 226–232.

СРІБНИК І ЗЛАТНИК У СИСТЕМІ ГРОШОВОГО РАХУНКУ РУСІ

Олексій Комар

кандидат історичних наук,

провідний науковий співробітник

Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:

історія та археологія ранньосередньовічних номадів, східних слов'ян переддержавного періоду, Давньої Русі IX–X ст.

Статтю присвячено проблемі визначення метрологічного стандарту давньоруських монет – срібників і златників, їх місця в грошово-ваговій системі Давньої Русі, а також проблемі еволюції та занепаду давньоруського монетного чекану, започаткованого князем Володимиром Святославичем.

Ключові слова: срібник, златник, монета, метрологічний стандарт, дирхем, динар, солид, Давня Русь.

Статья посвящена проблеме определения метрологического стандарта древнерусских монет – сребреников и златников, их места в денежно-весовой системе Древней Руси, а также проблеме эволюции и упадка древнерусского монетного чекана, начатого князем Владимиром Святославичем.

Ключевые слова: сребреник, златник, монета, метрологический стандарт, дирхем, динар, солид, Древняя Русь.

The article is devoted to the determination of the metrological standard of the Old Rus' coins – srebrenik (silver) and zlatnyk (gold), and their place in the money-weight system of the Old Rus' as well as the problem of the evolution and decline of the Old Russian mint initiated by Prince Vladimir Svyatoslavich.

Keywords: srebrenik, zlatnyk, metrological standard, dirham, dinar, solidus, Old Rus'.

З ім'ям київського князя Володимира Святославича пов'язаний цілий ряд радикальних змін у житті давньоруського суспільства. Літописці докладно розповідають про християнізацію Русі, початок монументального будівництва, відкриття шкіл, закладення нових міст та спорудження оборонних ліній на півдні. Поза їх увагою, проте, залишилася ще одна важлива реформа, про яку свідчать археологічні знахідки, – початок чекану давньоруської золотої та срібної монети, що мала б витіснити з грошового обігу Русі іноземне срібло – арабські дирхеми та європейські денарії.

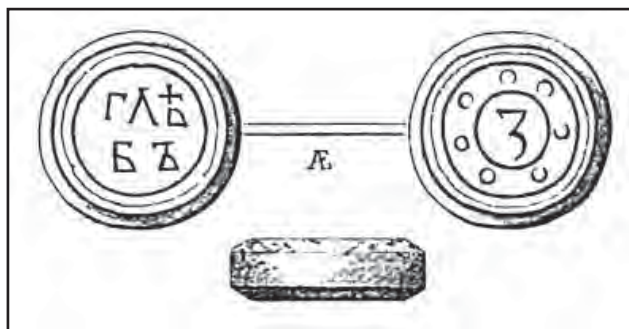
Історія вивчення давньоруського монетного чекана налічує вже понад два століття [огляди див.: Толстой, 1882, с. 129–184; Орешников, 1936, с. 28–43; Котляр, 1971,

с. 28–33; Сотникова, Спасский, 1983, с. 10–46; Сотникова 1995, с. 127–156; Мельникова, 1987, с. 68–73; Гайдуков, Калинин, 2012, с. 407–411; Бауер, 2014, с. 3–74]. За цей період в активних дискусіях щодо нумізматики вирішено найбільш гострі проблеми класифікації, атрибуції та датування срібників, з'ясовано якісний склад металу монет і певні моменти технології виробництва. Попри це, досі залишаються невирішеними проблеми стопи срібного монетного чекану, співвідношення вартості срібника та златника, а також їх місця в системі грошових одиниць Давньої Русі. Обидві найпоширеніші наразі версії – про срібник як механічну заміну дирхема та чекан монети без метрологічного стандарту – заперечують належність срібника до давньоруської грошо-

во-вагової системи XI–XIII ст., пропонуючи в першому випадку гіпотетичні реконструкції більш ранньої системи платіжних одиниць, а в другому – *de facto* гіпотезу про примусовий обіг монети із символічною ціною, а не реальною вартістю. Залежно від вибору відповіді, ми отримуємо кардинально різне сприйняття суті грошової реформи Володимира Святославича та, відповідно, різні оцінки її історичного значення.

Історіографія проблеми. Перші міркування про метрологію срібника висловив ще К. Фелькнер 1797 року, аналізуючи срібник Ярослава з колекції графа О. Мусіна-Пушкіна, знайдений у 1792 році в Києві під час копання рову (чи то серед привісок ікони) [Куник, 1860, с. 26]. Злегка пошкоджений срібник важив 53 грана (3,297 г), що дозволило досліднику збільшити його реконструйовану вагу до стандарту візантійської драхми (3,41 г). Сам срібник К. Фелькнер правильно пов'язав з Ярославом Володимировичем, але інтерпретувавши при цьому три збережені літери від напису **АМИН** по колу як скорочення «монѣта одной ногатой» [Völkner, 1797, s. 763–764].

І. Круг додав до аналізу ще одну знахідку – мідний важок з «Київських печер» (іл. 1). Плаский круглий важок у мідній оболонці (заповнення могло бути залізним або свинцевим) важив 369 гран (22,955 г) і був маркований з одного боку сімома крапками по колу з літерою **З** (7) у центрі та написом **ГЛѢБЪ** – з іншого [Толстой, 1882, табл. 14: 6]. Одиниця виміру важка становила 3,279 г і вона виявилася близькою до ваги пошкодженого срібника Ярослава вагою в 53 грана (3,297 г), або 74 долі (3,288 г) з колекції О. Мусіна-Пушкіна [Сотникова, 1995, № 222-2]. Вірогідно, помилково сприйнявши «драхму» з тексту К. Фель-

Іл. 1. Важок з Києва (за Толстой, 1882)

кнера як одиницю аптекарської ваги (3,732 г), І. Круг заперечував можливість настільки великої втрати ваги монетою, наголошуючи на близькості її фактичної ваги до стандарту одиниці виміру київського важка [Круг, 1805, s. 147–153; Круг, 1807, с. 199–206].

Після знахідки нових цілих екземплярів монет Ярослава А. Кунік виділив два види (номіналі) монет князя, що різнилися за вагою, однак відмовився визначати стопу чека на через надто малу кількість відомих монет [Куник, 1860, с. 63, 85–86]. Володіючи вже помітною вибіркою срібників Володимира та Святополка з Ніжинського скарбу 1852 року, Я. Волошинський, утім, теж не запропонував для них визначення вагового стандарту [Волошинський, 1853]. С. Строганов, аналізуючи знахідки з Ніжинського скарбу, лише відзначив велике варіювання ваги срібників від 35 до 91 долі (1,56–4,04 г) [Stroganoff, 1883, s. 116–117].

Якісно новий погляд на давньоруську грошово-вагову систему запропонував Д. Прозоровський, застосувавши підхід пояснення відмінності вагових норм грошових одиниць через призму різного вмісту дорогоцінного металу. Останній момент був найслабшою ланкою концепції, оскільки дослідник не володів реальною порівняльною інформацією про проби аналізованих одиниць, довільно призначаючи вміст лігатури. Орієнтуючись на вагові визначення давньоруських монет із книги С. Шодуара, Д. Прозоровський ототожнив вагу златників Володимира за двома монетами вагою в 98 та 99 долей (4,35 г і 4,4 г) з візантійським солідом. Срібник же Володимира за екземпляром вагою в 78 долей (3,47 г) був ототожнений з римським денарієм, а співвідношення його ціни зі златником встановлено як 15–16 : 1. Шляхом складних перерахунків дослідник дійшов висновку, що гривня дорівнювала 40 срібникам, або в еквіваленті 50 резанам, через що співвідніс срібники Володимира і Ярослава саме з «резаною» давньоруської грошової системи. «Малий» срібник Ярослава вагою в 35,5 долі (1,58 г) Д. Прозоровський вважав рівнозначним англійським і німецьким денаріям, але ототожнював з давньоруською «куною». Київський же важок з написом «Гліб», на його думку, позначав не 7 одиниць, а 1/7 від грив-

ні з вирахуванням лігатури [Прозоровский, 1865, с. 228–235]. У пізніших роботах концепція Д. Прозоровського щодо походження давньоруських грошових одиниць та їх метрології і еквівалентної вартості еволюціонувала до визнання візантійського походження системи [Прозоровский, 1872], а згодом – до висновку, що давньоруська гривня була еквівалентною 40 драхам, 35 денарам, 30 секстулам, «точно як в денаровому фунті часів Карла Великого» [Прозоровский, 1880]. Підхід Д. Прозоровського справедливо піддав критиці О. Черепнін, аргументувавши необхідність аналізу комплексів знахідок (скарбів) та метрологічного аналізу конкретних нумізматичних знахідок, включаючи фрагменти монет [Черепнин, 1901, с. 127–134].

Перший, повний на той час, каталог давньоруських монет зібрав І. Толстой, який припустив, що срібники чеканені взагалі без певної вагової системи, і лише для златника визнавши можливість чекана за стандартом [Толстой, 1882, с. VII]. Зразком визнавався візантійський солід, але І. Толстой і Н. Кондаков ототожнювали його ваговий стандарт зі золотником [Толстой, Кондаков, 1891, с. 167]. У наступній за часом роботі І. Толстой приділив велику увагу пошуку візантійських прототипів зображень давньоруських монет. На його думку, чекан власної монети почався зі златників, «призначених швидше для подарунків, ніж для обігу в народі як обмінні цінності», і які були «непотрібною практично для того часу розкішшю», а «вже після задоволення показної, так би мовити, сторони, постаралися застосувати набутий досвід для задоволення справжньої потреби, і почали виготовлення монети срібної – обігових грошових знаків» [Толстой, 1893, с. 334]. Завершуючи статтю, дослідник зауважив: «Було б надзвичайно важливо з'ясувати, до якої монетної системи належать найдавніші руські грошові знаки, але цього зробити мені поки що не вдалося в тій мірі, щоб можна було стверджувати щось позитивно; мені здається, однак, більш ніж вірогідним, що наші монети, судячи з їх ваги й форми, були призначені замінити поширену в обігу до X–XI ст. в Росії східну монету – дирхеми» [Толстой, 1893, с. 367].

Аналізуючи вагу важків з рязанських скарбів, О. Черепнін емпірично виділив на

їх основі вагову одиницю в 129 або 130 гран (7,998–8,06 г). Середню вагу срібників і дирхемів дослідник вважав однаковою – 52 5/7 гра на (3,268 г), пристосовуючи до їх виміру, слідом за І. Кругом, київський важок з написом «Гліб». О. Черепнін справедливо зазначив, що вагова одиниця останнього не підходила ні до стандарту візантійських, ні тогочасних західноєвропейських монет. Натомість, визначивши у 38 золотників ваговий стандарт шестикутного злитка «київського типу» та ототожнивши його з 50-кунною гривнею, О. Черепнін отримав ту саму одиницю в 52 5/7 гра на – «куну», а збільшивши її на 2,5, – також «ногату» вагою в 131 5/7 гра на (8,17 г). Усі ці одиниці, на думку дослідника, становили частини єдиної системи з «ансирем» вагою в 136 золотників, що ділився на 72, видаючи величину в 130 гран [Черепнин, 1893]. Ідею підтримав і розвинув далі К. Болсуновський, визначивши лише на підставі виміру київських важків вагу «ногати» в 129 гран (7,998 г), а «куни» – у 51,6 гран (3,2 г) [Болсуновский, 1898, с. 4–5]. Дещо згодом О. Черепнін зазначав, що «перші випуски срібників були викликані тимчасовим скороченням притоку іноземної срібної монети і, щоб ослабити нестачу обігової монети, почали чеканити своє срібло». Дослідник відзначав велику різноманітність ваги срібників, але все ж виділив дві групи: вагою 35–39 долей (1,56–1,73 г) та 48–90 долей (2,13–3,999 г), а також визначив стандарт крупніших срібників у 68 долей (3,02 г), зауваживши, що 50 таких срібників важать 36 золотників [Черепнин, 1900, с. 182–183].

Поширену версію про тотожність стандарту «золотника» візантійському соліду піддав критиці І. Кауфман, який наголосив на різниці їх ваги (4,266 г та 4,548 г відповідно) і показав тотожність ваги російського фунта арабському ратлю та його поділу на 96 міскалів (динарів). Вирахувавши за даними каталогу І. Толстого середню вагу руського златника в 96,25 долі (4,277 г), І. Кауфман дійшов висновку, що вона збігається не з фактичною вагою солідів, а з вагою арабських динарів. До срібника дослідником також був застосований метод вирахування середнього показника ваги монет. Середня вага срібників за типами визначалася такою: Володимир, тип I – 68 долей (3,022 г); тип II – 54 долі (2,399 г); тип III –

63 долі (2,799 г); тип IV – 64 долі (2,844 г); Володимир сумарно – 63,35 долі (2,815 г); Святополк – 63,5 долі (2,821 г). Срібники Ярослава визнавалися дещо важчими без конкретизації. Загалом стандарт руського срібника визначався І. Кауфманом у 64 долі, тобто $\frac{2}{3}$ золотника, або $\frac{1}{144}$ фунта = 2,844 г, що дозволило стверджувати: «як було вище показано, вага арабського дирхема складає $\frac{2}{3}$ золотника і ніякого сумніву не може бути в тому, що при чеканці срібної монети Володимир Святий йшов за арабами <...> срібні монети Володимира своєю вагою вказують, що їх основою слугувала та ж вагова одиниця, яка була основою кувачинних монет» [Кауфман, 1907, с. 72–88].

Зібравши перше велике зведення скарбів арабських дирхемів у Східній Європі, О. Марков констатував, що найпізніші монети з них датуються 1012 роком, і пов'язав припинення надходження дирхемів у Європу з кризою чеканки монети на сході через нестачу срібла, яка спостерігалася з початку XI ст. [Марков, 1910, с. II–III]. Стандартом ваги златників дослідників вважав золотник, який розглядав як нормальну вагу золотої монети того періоду, але ототожнюючи стандарт все-таки не з арабським динаром, а з візантійським солідом в $\frac{1}{72}$ літри. Щодо срібників О. Марков лише констатував загальний діапазон їх ваги в 48–73 долі (2,13–3,24 г). Причини початку власного чекану вбачалися в припиненні підвозу срібної монети з початком «срібної кризи» (1015 р.): «За вагою і розміром наші монети підходять до східних. Можна припустити, що князі хотіли замінити східну монету своєю і зробили спробу її випуску, яка не вдалася». Водночас саму ідею про те, що «особа, наділена владою, має право чеканити свою монету», дослідник вважав наслідком впливу Візантії [Марков, 1915, с. 6, 19–20].

Ці спостереження внесли свою частку в поступову зміну історичної парадигми щодо давньоруського монетного чекану. В історичній літературі XIX ст. дослідники, як правило, пов'язували початок чеканки Володимиром власної монети із суто політичними причинами – прийняттям християнства й претензіями на імператорський титул, наголошуючи на візантійських взірцях для златників і срібників Володимира I типу. З початком XX ст.

акцент перемістився на економічний фактор і східний блок аналогій, який, розвиваючи припущення І. Толстого та І. Кауфмана, тепер вбачався у ваговому стандарті руської срібної монети. Так, В. Бартольд стверджував: «Коли руські великі князі (починаючи з Володимира Святого) почали чеканити срібну монету зі своїм ім'ям, ці монети чеканилися за вагою дирхемів» [Бартольд, 1925, с. 168]. В. Данилевич також зазначав, «що, з боку ваги, київські срібники ближчі до дирхемів, як до тогочасних візантійських срібних грошей», приймаючи і твердження В. Трутовського про побутування в Русі арабського співвідношення вартості срібла і золота [Данилевич, 1925, с. 117]. О. Орешніков прив'язувався до 1015 року (дати найпізнішої арабської монети з європейських скарбів) як до рубежу початку «срібної кризи» та найімовірнішої, на його думку, дати початку чекану руської монети [Орешніков, 1918, с. 23–31]. О. Ільїн частково поділяв скепсис О. Орешнікова щодо класифікації руських монет І. Толстого, вважаючи, що чекан руської монети почався практично одночасно Володимиром у Києві та Ярославом у Новгороді в 1015 році, визнаючи як одну з його причин «срібну кризу». О. Ільїн погодився з І. Толстим в оцінці златників як наслідування за типом і вагою візантійського соліда, зауваживши, що таке ж пояснення не спрацьовує для срібників, оскільки вони важчі, ніж фактична вага відомих екземплярів міліарісіїв [Ильин, 1924, с. 3–4].

М. Ліхачов відійшов від статистичної оцінки середньої ваги срібників і, спираючись лише на екземпляри монет гарної збереженості, вважав, що срібник Володимира I типу важив понад 3,25 г, а його стандарт становив близько 3,5–3,6 г; вага ж срібника Ярослава, на його думку, могла сягати 4,5 г. З'ясувавши стандарт візантійського срібного міліарісія (3,41 г), а також розглянувши дані про теоретичну вагу дирхема, яка мала становити 2,97 г, і про вагові характеристики реальних знахідок дирхемів зі скарбів, що переважно відносилися до діапазону 2,7–2,9 г, дослідник дійшов висновку, що давньоруські срібники були важчими і від візантійської срібної монети, і від переважної більшості дирхемів. Щодо концепції чеканки срібників як заміниці дирхема з початком «срібної кризи» М. Ліхачов

чов критично зауважив: «Порівняно з арабськими дирхемами візантійське срібло було рідкісним і мало поширеним, але все-таки дивно, що на заміну дирхемів було створено щось, зовсім не нього не схоже», констатує також щодо нестійкої ваги срібників: «Яка ж це монета з довільною вагою! А при знаках-печатках таке явище було б зрозумілим і легко пояснювалося». Ці сумніви додатково підкріплювалися схожістю аверса «важкого» срібника Ярослава з написом **АМНН** до печаток [Лихачёв, 1928, с. 183–189]. Скепсис М. Ліхачова щодо грошового значення «важких» срібників Ярослава поділяв і М. Бауер, який при цьому не сумнівався в монетній функції решти срібників [Бауер, 1927, с. 317; Бауер, 2014, с. 146].

Подальший розвиток обговорення проблеми у 20–40-х роках ХХ ст. схилив все ж до визнання грошової функції давньоруських монет, але продовжився під знаком гострої дискусії між О. Орешниковим та М. Бауером щодо їх хронології й атрибуції [Орешников, 1930; 1936; Бауер, 1927; 2014]. Метрологія срібників не відіграла в концепціях дослідників важливої ролі, тож дане питання зачіпалося лише побіжно. Так, О. Орешников лише зупинився на огляді думок інших дослідників, підсумувавши: «Різноманіття ваги в окремих екземплярах срібників заважає нам зробити точні висновки, необхідні для з'ясування системи, за якою чеканилися наші найдавніші монети» [Орешников, 1936, с. 47–49]. М. Бауер стверджував, що срібники «безсумнівно належать до категорії дирхемів як за розміром, так і за своєю вагою», зауважуючи, щоправда, при цьому: «сам вигляд їх металу говорить про надзвичайно скромний вміст срібла». Середній показник ваги срібників, на підставі обмірів екземплярів з колекції Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, РФ), дослідник визначав діапазоном 2,77–2,99 г, деталізуючи дані по окремих типах (Володимир, тип I – 2,9 г; тип II – 2,77 г; тип III – 2,88 г; тип IV – 2,9 г; Святополк – 2,92 г; Ярослав, тип II – 2,99 г), але підсумовуючи: «розбіжність між вагою окремих екземплярів надзвичайно велика, а саме від 4,68 до 1,46 г, що свідчить про надзвичайно неохайне виготовлення цього сорту монет» [Бауер, 1937, с. 231; 2014, с. 154].

Повністю повторив припущення І. Кауфмана про метрологію златника і срібника Л. Черепнін [Черепнин, 1944, с. 40]. О. Монгайт, навпаки, вважав висновки І. Кауфмана слабо обґрунтованими. Вдавшись до аналізу одиниці виміру важків Х–ХІ ст., дослідник емпірично вивів одиницю вагою 3,98–4,01 г, яку ототожнив з вагою «законного дирхема» в 3,97 г. Саме цей стандарт О. Монгайт запропонував для давньоруських монет, пояснивши варіації їх ваги «недосконалістю способів перевірки, а також середньовічним способом чеканки, при якому окремі екземпляри не відрізнялися» [Монгайт, 1947, с. 61–69].

У повоєнний період першою комплексною роботою, присвяченою метрології давньоруських грошових одиниць, стала монографія В. Яніна, яка фактично закрила питання хронології давньоруського монетного чекана [Янин, 1956]. У її основу було покладено емпіричний метод виділення давньоруських платіжних одиниць шляхом систематизації вагових даних про весь комплекс монетних знахідок зі скарбів на давньоруській території, запропонований ще О. Черепніним, однак у поєднанні з аналізом історичних метрологічних систем. Дослідник відмовився від підрахунку лише середньої ваги екземплярів монет, продуктивного для чекана *al marco*, застосувавши також частотний аналіз. Із двох піків частотної діаграми ваги срібників на 2,5–2,7 г та 3–3,3 г В. Янін обрав як стандарт чеканки діапазон 2,9–3,3 г, який ототожнив з «південноруською куною» вагою 3,28 г, утвореною від реконструйованої 25-кунної гривні кун вартістю в ½ срібного злитка «київського» типу та подвоєнням ваги «резани» Стародедінського скарбу (молодша монета 979 року) – обрізаних у кружок дирхемів вагою 1,3–1,7 г, стандарт яких було визначено в 1,64 г [Янин, 1956, с. 148–150, 170; рис. 52]. Таким чином, *de facto* було підтримано запропонований О. Черепніним ваговий стандарт срібника та його інтерпретація як «куни», але походження одиниці прив'язане до поділу візантійської літри. Вважаючи «куну» ІХ–Х ст. «легким» арабським дирхемом, В. Янін визначив його норму в 2,73 г, а ногати («відбірний дирхема») – у 3,41 г [Янин, 1956, с. 125–126]. Щоб пояснити причину застосування зовсім іншого стандарту для чеканки срібника, до-

велосся припустити, що шляхи «південної» та «північної» грошово-вагових систем розійшлися вже в другій половині X ст., при цьому поява «південної» системи пов'язувалася з візантійським впливом.

На наступному етапі у вивченні давньоруського чекану головну роль відіграв проєкт створення повного корпусу давньоруських монет, реалізований М. Сотниковою та І. Спаським. Саме монографічне видання корпусу вийшло 1983 року [Сотникова, Спасский, 1983] і було згодом перевидане М. Сотниковою [Сотникова, 1995], але окремі висновки та сюжети озвучувалися в статтях дослідників раніше. Зокрема, І. Спаський зробив нові спостереження технологічного характеру стосовно виготовлення заготовок срібників литтям та якості штемпелів, зауваживши щодо метрології срібників лише її зв'язок з метрологією дирхема [Спасский, 1961; 1962, с. 42–47]. М. Сотникова вперше підсумувала дані щодо проби зібраних монет, констатувавши надзвичайну низькопробність трьох четвертей досліджених екземплярів, а також той факт, що високопробні й низькопробні монети виявилися чеканеними одними й тими самими штемпелями, за винятком випусків Святополка. Метрологію златника дослідниця пов'язувала зі стандартом візантійського соліда, а ось щодо можливості визначити стандарт чекана срібників у значній мірі повторила скепсис І. Толстого, звернувши увагу на стан монет, більшість з яких виявилися обламаними або обрізаними, а також на їх низьку пробу: «Вагу мідних срібників в кращому випадку можна розглядати як рудимент, пережиток якихось вагових норм срібної монети. Говорити про метрологію тут неможливо. Визначене лише орієнтування на «середній» дирхем». М. Сотникова не заперечувала можливість версії В. Яніна про відповідність вагової норми срібника «південно-руській куні», однак зауважила, що спостерігаються значні відхилення від вагової норми в 3 г, які досягають 0,5–0,8 г, з констатацією: «буде правильніше всього визнати слідом за І.І. Толстим, що найдавніші руські монети X–XI ст., як мідні у своїй більшості, чеканені, очевидно, без всякої вагової системи» [Сотникова, 1977, с. 9–10]. В аналітичних розділах монографій ці висновки були підкріплені

додатково частотними діаграмами та ваговим аналізом по кожному з типів срібників, причому в окрему групу виділено «малі» срібники Ярослава, віднесені до іншої грошово-вагової системи європейських денаріїв [Сотникова, Спасский, 1983, с. 60–110; рис. 21; Сотникова, 1995, с. 172–215].

За рідкісними винятками, у працях 80–90-х років XX ст. повторювалася думка про чекан срібників за зразком ваги дирхеми, а златників – за зразком візантійських солідів. Альтернативою виступало лише припущення про візантійський вплив. Так, О. Чернецов припускав зв'язок стандарту срібника з візантійським міліарісієм [Chernetsov, 1983, р. 8], який у IX–X ст. важив уже не теоретичні 3,4 г, а близько 2,98 г, тобто сам був підігнаний до стандарту дирхема. В. Зоценко, зважаючи на середню вагу златника 4,27 г, вважав, що його вагова норма була спеціально занижена, порівняно з візантійським солідом з огляду на ресурсну базу Русі, а сам стандарт ваги він називав «ногатою». Щодо срібників автор відзначав подібність їх ваги до знахідок мідних візантійських фолісів на території Русі, хоча загалом В. Зоценко вважав такі низькопробні монети, слідом за В. Яніним, «куною-срібником» [Зоценко, 1984, с. 335–336; 2000, с. 443–447].

Важливим новим моментом обговорення проблеми в 1990-х роках стало повернення до тези про тотожність «гривні кун» за вартістю золотій монеті (златнику, динару, соліду). Сама теза не нова – її висловив ще Д. Прозоровський, опираючись на заміну «7 златиць» у постанові Володимирського церковного собору 1274 року на «7 гривень», припустивши тотожність вартості гривні кун візантійській номісмі при давньоруському курсі золота та срібла 1 : 12 [Прозоровский, 1865, с. 169]. Розвиваючи цю гіпотезу, О. Назаренко звернув увагу на той факт, що «північна» гривня кун вартістю в ¼ гривні срібла тотожна за вагою 12-ти золотникам або золотому динару в 4,25 г при співвідношенні курсу золота до срібла 1 : 12; сам же динар дослідник вважав еквівалентним 20 дирхемам, звідки й пішов рахунок на 20 ногат у гривні кун [Назаренко, 1996, с. 30; 2001, с. 126–128, 142–147].

О. Прицак вважав еквівалентним золотій монеті обидва запропоновані В. Яніним зна-

чення «південноруської» гривні кун, врахувавши, що гривня в 68,25 г становила вартість у сріблі візантійського соліда (4,55 г) при візантійському курсі 1 : 15, а гривня в 40,95 г – вартість соліда при курсі 1 : 9 [Pritsak, 1998, р. 38, 52]. О. Григорьев, опираючись на дані О. Большакова, вважав актуальним для Русі X ст. не візантійське, а арабське співвідношення вартості золота й срібла 1 : 9,3–10, або 1 динар = 13–15 дирхемів. Поширення ж серед давньоруських та скандинавських матеріалів X ст. важків вагою близько 40 г дослідник саме пояснював відображенням динара в сріблі при курсі 1 : 9,3–9,4 [Григорьев, 2005, с. 116–119]. К. Цукерман також вважає давньоруську гривню кун вагою близько 40 г еквівалентом золотої монети, однак не динара, а візантійської номісми [Zuckerman, 2011, р. 31–34, 45–51].

У монографії О. Прицака, присвяченій походженню давньоруської грошово-вагової системи на базі синтезу західноєвропейських (меровінгських) і мусульманських (через посередництво Хозарського каганату й Волзької Булгарії) метрологічних одиниць, давньоруським монетам присвячено кілька окремих розділів, у тому числі й з аналізом їх метрології [Pritsak, 1998, с. 47–53]. Слідом за І. Кауфманом та Т. Арне, давньоруський златник автор ототожнив зі стандартом динара (міскаля) і пізнішим золотником. Вважаючи, що давньоруський чекан слід розглядати через призму поступової втрати якості срібної монети, О. Прицак на базі невеликої групи пробованих срібників Володимира типу І припустив, що він мав два стандарти: «хозарський дирхем» в 2,73 г для високопробних монет та «булгарський дирхем» в 3,41 г для низькопробних. Одиницю в 3,41 г дослідник вважав «ногатою», а величину в 2,5593 г – «новою», або деномінованою ногоатою вартістю в 1/10 скандинавського «ере». При цьому давньоруським відображенням обороту низькопробної монети О. Прицак вважав термін «чорна куна» (за аналогією з *argentum nigrum*). У загальній схемі-реконструкції південноруської грошової системи «гривня срібла» була ототожнена зі срібним злитком київського типу (163,8 г) вартістю в 4 гривні кун, 10 шелягів (шилінгів), 48 ногат, 64 «нових ногат», 60 кун та 100 резан; «гривня кун» становила 1/4 гривні

срібла (40,95 г), 12 ногат по 3,41 г, 16 «нових ногат» по 2,5593 г, 15 кун по 2,73 г і 25 резан по 1,638 г. Таким чином, давньоруський златник / золотник був тотожним гривні кун при курсі 1 : 9,6, а срібники мали два «номінали», покриваючи і куну, і ногоату.

Роботу над доповненням корпусу давньоруських монет наразі продовжують М. Сотникова та М. Моисеєнко, переважно шляхом залучення даних про екземпляри монет, що зберігаються в приватних колекціях. Дослідниками одразу ж було констатовано наявність у таких зібраннях високого процента фальшивих монет, а також «сумнівних», чия автентичність складно з'ясувати [Моисеєнко, Сотникова, 2006; 2010]. Надзвичайна активізація ринку підробок давньоруських монет почалася саме після видання «корпусу» [Сотникова, Спасский, 1983; Сотникова, 1995], у якому не лише детально «розклалися по полицкам» усі іконографічні та технологічні моменти виготовлення срібників, але й містилася необхідна для колекціонерів інформація про частоту чи рідкісність того чи іншого штемпеля. На сьогодні висока активність ринку підробок прикривається посиленням на незаконний грабіжницький металопошук на археологічних пам'ятках, що, навіть при об'єктивній наявності в приватних руках якоїсь частки автентичних монет, у будь-якому випадку робить використання такої джерельної бази з науковою метою неможливим [Гайдюков, Калинин, 2012, с. 411].

Впровадження нових природничих методів аналізу поки що принесло лише обмежені результати. Так, дослідження спектральним аналізом 30-ти срібників з колекції Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, РФ), оцінених раніше пробірним методом як виготовлених з «недорогоцінного металу», продемонструвало присутність у складі їх сплаву срібла у кількості від 10 % до 70 % з переважанням групи з вмістом 10–30 %. При цьому спектральним аналізом підтверджено поділ срібників на кілька груп: з пробією 100–300°; 300–500°; 500–800°; вище 800° [Моисеєнко, 2011; Моисеєнко, Сотникова, 2014].

Ряд нових зауважень було висловлено щодо технології виробництва срібників. О. Петриченко піддав критиці визначення І. Спаським способу виробництва монетних кружків

для срібників шляхом лиття у двосторонню вертикальну форму, запропонувавши інший спосіб – лиття у відкриту форму з підпресою – так званім способом «рідкої штамповки» [Петриченко, 1988; Бех, Васильев, Гини, Петриченко, 1997; Петриченко, 2000]. Його версію підтримав і С. Зверев [Зверев, 2009].

В останньому наразі за часом публікації огляді проблеми давньоруського чекану П. Гайдукова та В. Калініна метрології монет знову відводиться другорядна роль: «Для київських князів кінцевий результат (викарбувана монета), очевидно, була значно важливішою від її метрологічних параметрів (ваги і якості срібла)». Автори вказують лише найпоширеніший ваговий діапазон срібників Володимира і Святополка – 2,4–3,2 г, та середню вагу срібників Ярослава – 1,47 г і 3,22 г, а прототипом златника і за оформленням, і за вагою вважають візантійський солід. На їхню думку, давньоруське населення легко розрізняло монети за якісним вмістом срібла, саме цим пояснюється факт застосування одного штемпеля для чеканки високопробних та низькопробних монет [Гайдуков, Калинин, 2012, с. 434–435].

Зі зрозумілих причин, ми залишаємо тут поза увагою численні історичні праці узагальнюючого характеру, у яких переказувалася та чи інша версія про зразки наслідування та метрологію срібника, однак які не містять аналізу конкретного нумізматичного матеріалу.

Точки консенсусу. Попри різницю в деталях, як бачимо з наведеного вище огляду історіографії проблеми, основні гіпотези загалом можна згрупувати в кілька напрямів.

1. Ваговим стандартом златника був візантійський солід (4,55 г) або арабський динар (4,25 г), тотожний руському золотнику (4,266 г).

2. Ваговий стандарт срібника повторював стандарт дирхема (2,97 г) чи середню вагу дирхема при чекані *al marco* і належить до широкого діапазону 2,7–3,2 г; вихід за межі цього діапазону пояснюється недосконалістю виробництва та обрізанням монет за час їх перебування в обігу.

3. Ваговий стандарт срібника, через обрізання та пошкодження більшості монет, можна визначати лише за найважчими групами цілих монет; запропоновані варіанти стандарту

в 3,28 г та 3,41 г відносяться до метрологічної групи візантійської літри.

4. Срібник мав не один, а декілька номіналів, які розрізнялися за вагою або вмістом срібла.

5. Срібник чеканився без вагового стандарту і з неконтрольованим вмістом срібла через початок кризи у виробництві та надходженні арабської монети до Східної Європи.

Факти, за якими нумізматичі вдалося наразі досягти консенсусу, достатньо рельєфно вимальовують контекст появи давньоруської монети та її обігу.

1. Давньоруські монети (за винятком тмутороканських випусків) чеканилися в часовому проміжку від хрещення Русі до остаточного закріплення Ярослава Володимировича в Києві (990–1019 роки).

2. Першими випускалися златники й срібники Володимира типу I; срібники типів II–IV із зображенням князівських знаків, а також срібники Святополка побутували одночасно вже після виходу з ужитку основної маси срібників типу I; випадки перечеканки срібників Володимира типу II штемпелями срібників типу III та Святополка вказують на їх ранішу хронологічну позицію.

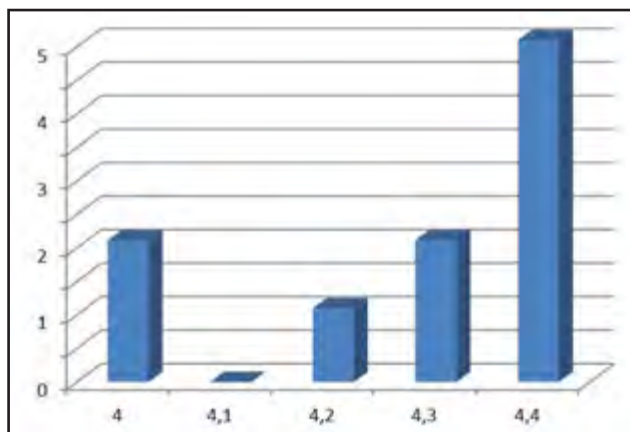
3. Срібники Ярослава не траплялися в комплексах з монетами інших князів і мали територіально вузький обіг на півночі Русі та за її межами.

4. Іконографія златників і срібників Володимира типу I наслідує візантійські зразки, однак розмір срібної монети ближчий до розміру дирхемів, ніж до візантійських міліарісіїв; малі срібники Ярослава чеканені за зразком західноєвропейських денаріїв; реверс усіх срібників із зображенням князівських знаків не має зовнішніх тогочасних аналогій і є власне руським явищем.

5. Випуски златників були дуже обмеженими, і золота монета не відігравала важливої ролі в грошовому обігу Русі кінця X – початку XI ст.

6. Коло обігу срібників і дирхемів охоплювало дві різні сфери, що позначилося їх концентрацією в окремих скарбах з дуже незначною домішкою високопробних срібників у скарбах дирхемів.

7. Після виготовлення або в процесі обігу багато срібників піддавалися підрізці чи обрі-

Іл. 2. Частотна діаграма ваги златників (10 екз.)

занню по колу, що зменшувало початкову вагу монет.

8. Чеканка всіх типів срібників відбувалася на тлі різкого зменшення притоку срібної арабської монети в Європу та різкого погіршення вмісту срібла в дирхемах; припинення ж виготовлення срібників де факто збіглося з кінцем надходження дирхемів у Європу і початком «безмонетного періоду» в Південній Русі.

Ще одним усталеним уявленням є теза про початок чекану Володимиром Святославичем монети із зображенням Христа Пантократора на реверсі як презентаційного кроку, який мав увести князя в коло правителів християнських країн Європи. Тим цікавішою виглядає причина відмови від образу Христа на другому етапі чекану монети і його заміна на персональний знак (тавро) князя.

Златники. Оскільки початковою точкою відліку давньоруського чекану виступає златник, як і припускав І. Толстой, то слід очікувати, що саме на ньому були відпрацьовані основні технологічні прийоми виготовлення монети, перенесені згодом на срібники. На жаль, златники все ще залишаються надзвичайно рідкісною знахідкою, тому статистичне їх опрацювання буде малорепрезентативним через малу вибірку. Для вагового аналізу давніх монет, враховуючи неминучу втрату їх ваги через перебування в обігу та внаслідок корозійних процесів, дослідники часто вводять коефіцієнти-поправки, опираючись на контрольні вибірки монет нового часу або ж певні розрахунки. У цій статті ми використовуємо вагові дані монет за каталогом М. Со-

тнкової [Сотникова, 1995] і лише обмежимося округленням ваги «в плюс» до десятих часток грама, унаслідок чого кластер діаграми «1,1» буде означати діапазон «1,01–1,10 г».

Серед уведених у науковий обіг златників упевнено домінує діапазон «4,31–4,40 г» (іл. 2). Падіння кривої до нуля на показнику 4,1 г несподівано змінюється стрибком на показнику 4,0 г, який виглядає самостійним кластером. Златник № 5-1 має значні потертості, а златник № 1-3 має невелику втрату краю, тому відмінність їх ваги хоча б частково належить не до технологічних ознак, а до втрат у процесі обігу. Обидва найлегших златники вагою в 4,0 г походять з Пінського скарбу 1804 року. Златник № 3-1 (іл. 3) механічно підрізаний, його вага досить грубо підганялася до показника в 4,0 г, причому не помітити псування монети було важко. Златник № 2-3 злегка потертий, але наврод чи втрати його ваги значні. Штемпельна пара № 2 дає найбільшу розбіжність між вагою виконаних нею монет – 4,0–4,35 г (8 %). Більш монолітна пара № 1: 4,32–4,4 г цілі екземпляри (2 %) і 4,15 г – злегка пошкоджений. За пробою всі златники досить однорідні (958°), вирізняється лише златник № 1-4 з Кінбурзького скарбу 1863 року (916°), який також привертає увагу крупним розміром (23–24 мм). Діаметр найбільший у групі монет штемпельної пари № 1 (22–24 мм), причому орієнтування на розмір монети буде оманливим. Так, златники № 1-3

g \ mm	19	20	21	22	23
4,0			3-1	2-3	
4,2				1-3	
4,3	5-1		2-2		
4,4		4-1	2-1		1-1

Іл. 3. Співвідношення ваги й розміру златників (зображення за: Гайдуков, Калинин, 2012)

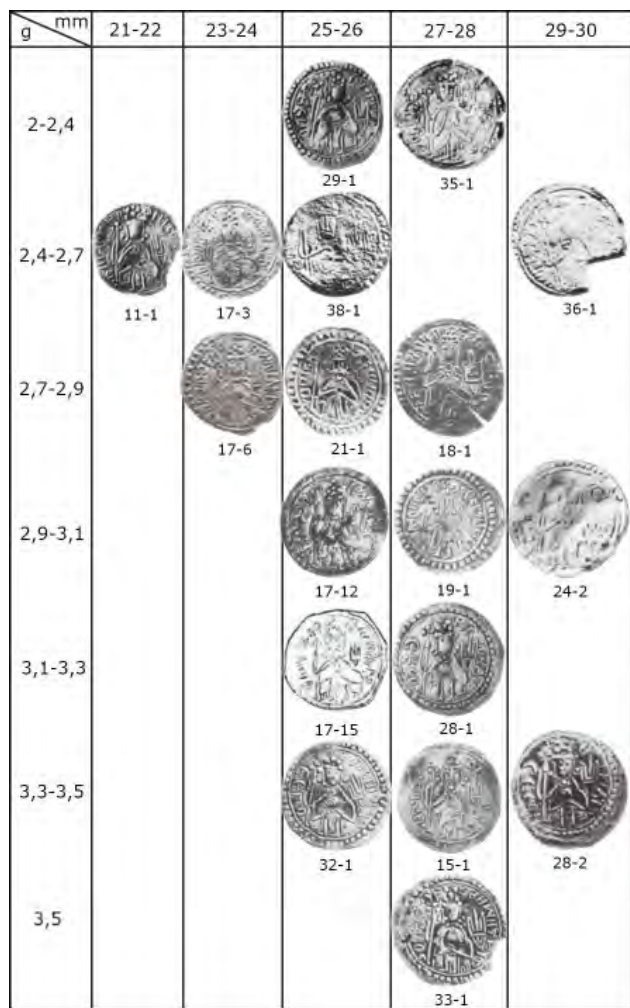
та № 2-3 виявляються більшими за діаметром, ніж група важчих за них златників (іл. 2), а найменший за діаметром монетний кружок київського златника № 5-1, вірогідно, початково не відрізнявся від найважчих екземплярів.

Отже, златник демонструє варіювання розміру монетних кружків-заготовок (максимальна різниця 8 %) та ваги монет, чеканих одним штемпелем (до 8 %), даючи однаковий показник максимальної похибки у 8 %, яку можна умовно вважати технологічним допуском. Висока вартість золота є головною причиною відсутності похибки «в плюс» – златників, що переважають ваговий кластер 4,4 г, поки що не виявлено. «Емпіричний стандарт» ваги златника наразі визначається в 4,4 г, і він не тотожний теоретичній вазі ні візантійського соліда, ні арабського динара. Натомість він цілком вписується в найпоширеніший показ-

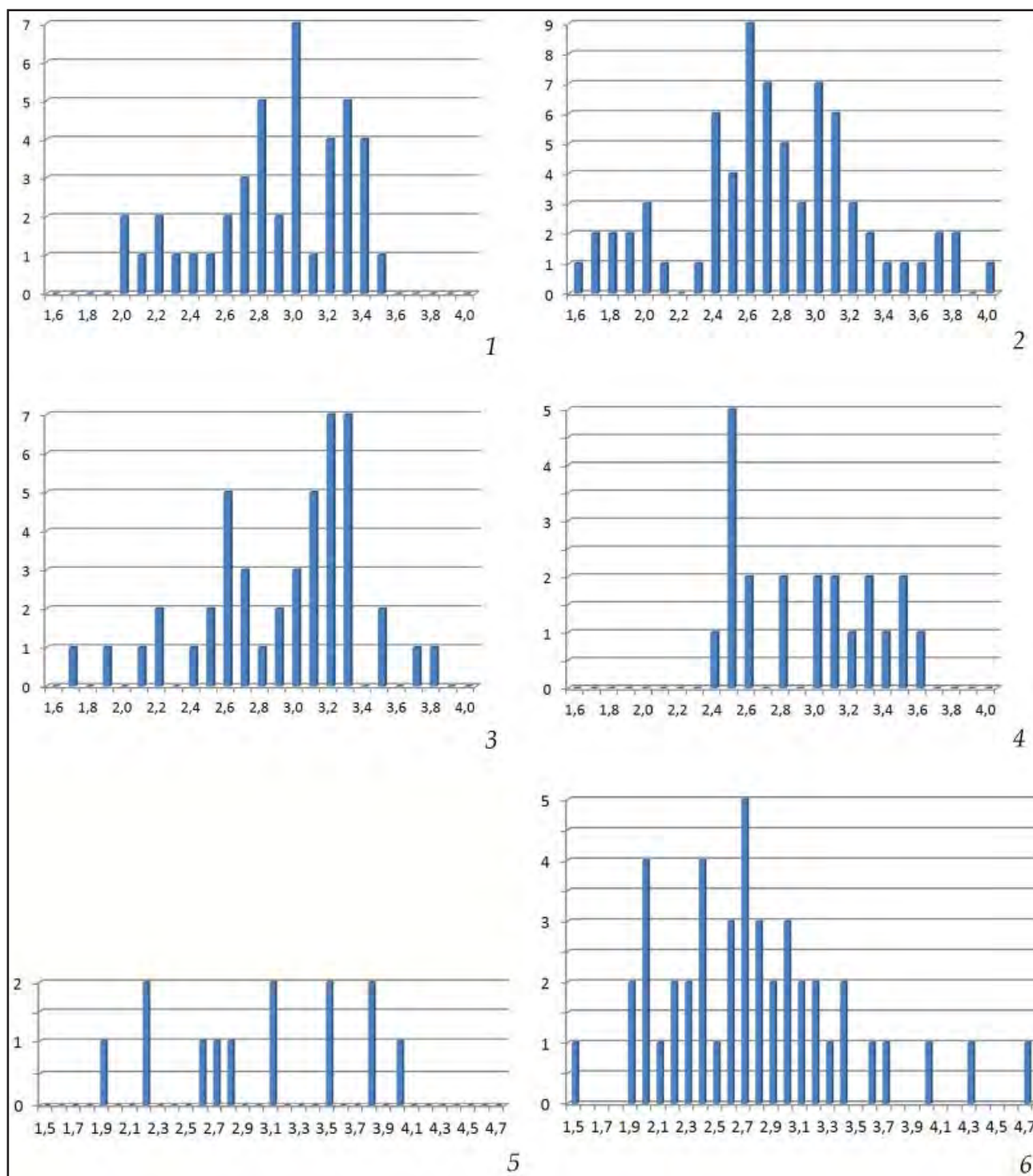
ник фактичної ваги синхронного златнику візантійського золотого гістаменона [Grierson, 1973, р. 613–621]. Арабський динар X ст. демонструє пік частотної діаграми на показнику 4,2 г зі значними відхиленнями ваги монет в плюс і мінус [Давидович, 1966, с. 108; рис. 1; 2], характерними для чекана *al marco*. Це не типово для златника і візантійських монет, вага яких традиційно не перевищує стандарт соліда в 4,55 г, тобто частотна діаграма ваги златників лише додатково підтверджує висновок про чекан давньоруської золоті монети за візантійським взірцем, залишаючи осторонь і стандарт руського вагового золотника.

Срібники. Срібники Володимира типу I (іл. 12: 2) чеканилися штемпелем більшого діаметра, ніж златники. При цьому сам монетний кружок срібника мав значно більший діаметр, попри меншу вагу. Необрізані екземпляри срібників типу I мають діаметр 25–30 мм (7 % різниці), причому закономірність у неможливості розрізнити найважчі та найлегші монети за їх розміром зберігається (іл. 4).

Значно помітніше різниться вага монет. Дослідники справедливо відзначали, що стан срібників далекий від ідеального. Частина з них обрізані, інші – обламани по колу чи грубо зламані, причому переважно при некомпетентній спробі розділити спаяні корозією монети Київського скарбу 1876 року. Водночас стан дирхемів із синхронних скарбів на території Русі цілком подібний – багато з них обрізані або грубо розламани, тож розрізнити наслідок пізнішого пошкодження срібників від їх пристосування до грошового обігу своєї епохи не завжди легко. Для вагової діаграми (іл. 5: 1) ми відібрали 42 срібники типу I, у тому числі обрізані та відносно осмислено обламани. Серед них повністю домінує діапазон ваги 2,91–3,0 г, ще два піки діаграми приходяться на значення в 2,8 г та 3,3 г. Застосовуючи «технологічний допуск» ваги златника у $\pm 8\%$, при стандарті у 3 г, діапазон похибки має становити 2,75–3,25 г, тоді як число важчих срібників виявляється порівняно великим. Іншим варіантом пояснення може бути визнання стандартом срібника найважчого з піків у 3,21–3,3 г, при якому в рамках «технологічного допуску» виявляється діапазон 3,0–3,5 г. Найбільше поширення срібників вагою близько 3 г у такій моделі виявиться відповід-

Іл. 4. Співвідношення ваги й розміру срібників Володимира типу I (зображення за: Сотникова, 1995)

Іл. 5. Частотні діаграми ваги срібників: 1 – Володимира типу I (42 екз.); 2 – Володимира типу II (7 екз.); 3 – Володимира типу III (45 екз.); 4 – Володимира типу IV (21 екз.); 5 – Петра (13 екз.); 6 – Святополка (45 екз.)

дю на запит грошового ринку шляхом відбору і обрізки срібників до вагового стандарту дирхема в 2,97 г.

Версію О. Пріцака про існування двох вагових стандартів срібників I типу, які відрізнялися за вмістом срібла, доводиться відкинути. З опробованих срібників даного типу

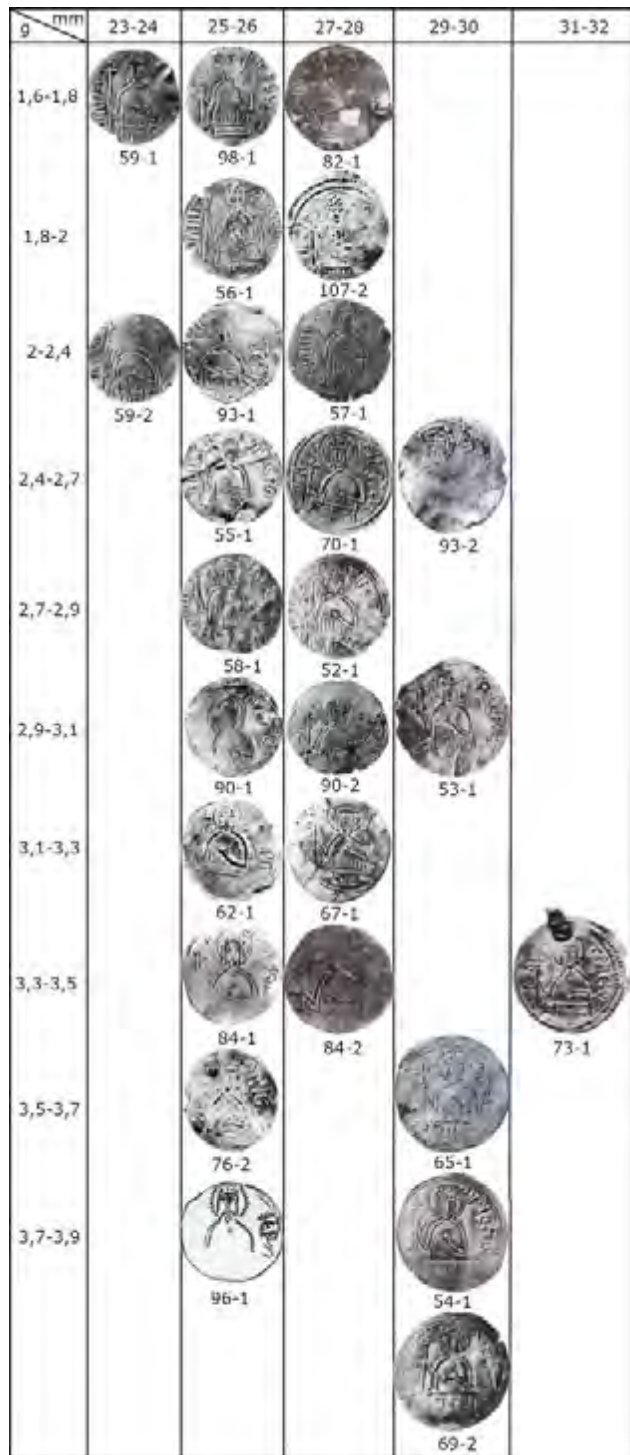
для аналізу підходять лише кілька. Пробитий невеликим отвором срібник № 19-1 з пробою 800°–860° має вагу 3,0 г. Цілий срібник № 19-2 з пробою 500° має вагу 3,35 г, а обрізаний срібник № 17-8 з такою ж пробою 500° важить 3,23 г. Цілий срібник № 35-1 вагою 2,18 г має пробу 375°. З класифікованих як

«недорогоцінний метал» або «червона мідь» найважчий срібник № 17-4 – 3,65 г; цілі: № 29-1 – 2,18 г; № 17-2 – 2,95 г; № 28-1 – 3,15 г; № 32-1 – 3,22 г; злегка підрізани або обламани: № 17-1 – 2,62 г; № 8-1 – 2,8 г; № 7-1 – 3,22 г. Перевіряючи версію про пропорційне збіль-

шення ваги срібника до падіння вмісту срібла, ми повинні очікувати відповідника срібнику вагою 3 г і пробую 800° у вигляді срібника з пробую 500° вагою 4,8 г та срібника з пробую 375° вагою 6,4 г, тоді як на практиці монети з пробую 500° виявляються ледь важчі від високопробних і складають теоретично 2/3 їх вартості, а екземпляр із пробую 375° виявляється навіть легшим і складає за фактом лише 1/3 вартості високопробного. Срібники з найменшим вмістом срібла (менше 300°) взагалі демонструють різноманіття ваги в широкому діапазоні 2,18–3,65 г. Тож висновок через призму цієї вкрай незначної вибірки скоріше буде констатацією меншої вагової точності при виготовленні низькопробних срібників, тоді як срібники типу I з підвищеним вмістом срібла наразі належать до вагового діапазону 3–3,35 г.

Срібники Володимира типу II (іл. 12: 3) у середньому мають більший діаметр штемпеля, який повністю вмещався лише на монетних кружках діаметром 27–32 мм (іл. 6). На монетах діаметром 23–26 мм штемпель завжди частково в обрізі, причому не завжди зрозуміло, чи є підрізаною сама монета. Більшість монет підігнані під розмір 25–28 мм, причому діапазон кластера в 25–26 мм вражає різницею у вазі – від 1,6 г до 3,75 г (іл. 6). Порівнюючи лише зовнішні ознаки – діаметр монети і повноту штемпеля, давньоруському населенню було надзвичайно складно відрізнити «важку» монету від удвічі легшої. Вагова діаграма, складена за 72 екземплярами срібників цього типу (іл. 5: 2), демонструє найвищий пік на показнику в 2,6 г. Менші піки спостерігаються на показниках у 3 г та 2,4 г, при цьому основну кількість монет з вагою від 2,5 г і нижче складають обрізані та обламани екземпляри. Звертає увагу також розширення верхнього вагового діапазону порівняно зі срібниками типу I до 4 г, хоча таких екземплярів і небагато.

Дещо змінюється і картина при кореляції ваги монет та вмісту срібла. Екземпляри з пробую 960°: № 55-1 – 2,68 г; № 58-1 – 2,8 г; з пробую 900°: № 86-1 – 2,6 г (відламаний сегмент майже в 1/3 монети); з пробую 720°: № 52-1 – 2,78 г. Наступна група – монети з пробую 500°: № 75-1 – 2,7 г; № 71-2 – 3,28 г; з пробую 480°: № 55-2 – 2,55 г; № 79-1 – 2,8 г.

Іл. 6. Співвідношення ваги й розміру срібників Володимира типу II (зображення за: Сотникова, 1995)

Срібники з пробою 300°: № 100-2 – 2,46 г (обрізаний); № 63-1 – 2,7 г; № 97-2 – 2,82 г; № 69-1 – 3,0 г. Як бачимо, монети з найвищим вмістом срібла (понад 900°) важать у діапазоні від 2,68 г до приблизно 3,2–3,4 г, не утворюючи, як срібники типу I, групи важче 3 г. Білонові екземпляри з вмістом срібла на рівні проби 480–500° мають вагу 2,55–3,28 г, подібно до групи монет із пробою 300° вагою 2,7–3,0 г. Монети з пробою нижче 300° знову охоплюють широкий діапазон від 1,67 г (№ 60-1) до 3,72 г (№ 54-1).

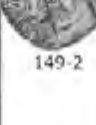

Срібники Володимира типів III та IV (іл. 12: 4, 5) із зображенням князя на троні навряд чи розрізнялися візуально простим населенням, тож при кореляції ваги й розміру зведені нами до однієї таблиці (іл. 7). Їх розміри загалом аналогічні до срібників типу II, і монети діаметром 25–28 мм охоплюють широкий ваговий діапазон від 1,8 г до 3,9 г, тоді як діаметр монет понад 29 мм маркує вагу більше від 2,4 г. Вагові характеристики срібників типів III та IV дещо відрізняються. Срібники типу III мають приблизно такий же широкий діапазон фактичної ваги збережених монет, як і срібники типу II, але два найвищі піки діаграми (за 45 екз.) припадають на показники в 3,2 г та 3,3 г; менший пік припадає на показник 2,6 г (іл. 5: 3). Діаграма ваги срібників типу IV (складена за 21 екз.) показує значно вужчий діапазон ваги монет – 2,4–3,6 г, з найбільшим піком на показнику в 2,5 г (іл. 4: 4).

Дані про вміст срібла в монетах дають такі результати. Тип III з пробою 840°: № 145-1 – 3,05 г (обрізаний по колу); проба 500°: № 121-1 – 2,53 г (обрізаний); проба нижче 500°: № 137-1 – 3,02 г; № 144-1 – 3,03 г (обламаный); проба 480°: № 145-2 – 3,06 г (обрізаний); проба 300°: № 153-1 – 1,9 г (обрізаний); № 129-1 – 2,54 г (обрізаний); № 128-4 – 2,99 г (обрізаний); № 134-1 – 3,21 г. Монети з пробою нижче 300° охоплюють діапазон від 2,18 г (обрізаний) (№ 146-1) до 3,78 г (№ 128-3). Цілі екземпляри низькопробних срібників чеканилися на заготовках вагою не менше 2,7–2,8 г, тоді як цілі екземпляри срібників з більшим вмістом срібла мають вагу 3,02–3,21 г, як і у випадку з найбільш високопробними срібниками типу I.

Срібники типу IV з пробою 960°: № 166-1 – 2,44 г (обрізаний, пробитий); проба 700–

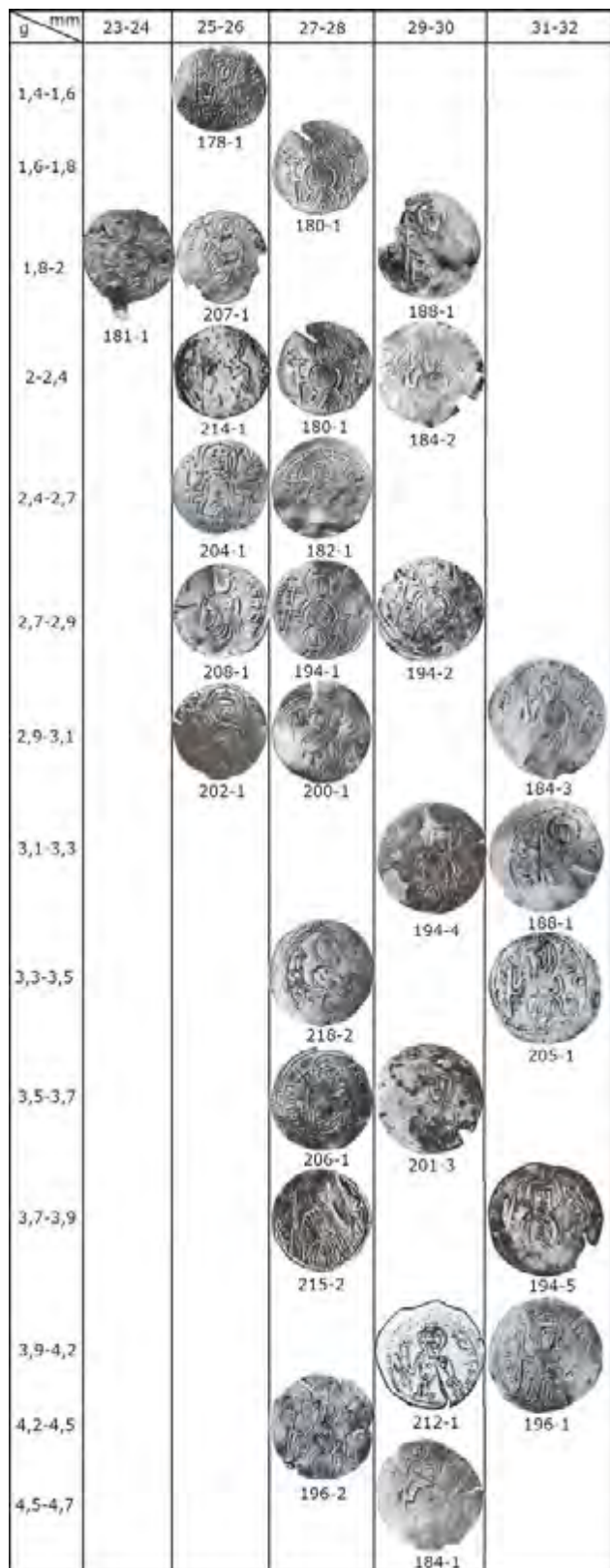
800°: № 175-1 – 3,08 г (дефект лиття, обламаный); проба 720°: № 161-1 – 2,59 г (дефект лиття); № 167-2 – 2,71 г (дефект лиття); проба 600°: № 175-2 – 2,93 г (обрізаний); проба 480°: № 172-1 – 2,91 г (обрізаний, обламаный). Екземпляри з пробою нижче 300°: від обрізаного вагою 2,45 г (№ 167-1) до обрізаного екземпляра вагою 3,52 г (№ 159-1). Через відсутність повністю вцілілих екземплярів визначити метрологію срібників типу IV з вищою пробою на підставі наявних матеріалів складно. Зрозуміло лише, що їхня вага мала перевищувати 2,8 г, а важчих екземплярів – 3,1 г.

Монети Святополка (іл. 12: 8, 9, 12) поділяються на дві групи: зі слов'янським та

g / mm	23-24	25-26	27-28	29-30	31-32
1,8-2					
2-2,4					
2,4-2,7					
2,7-2,9					
2,9-3,1					
3,1-3,3					
3,3-3,5					
3,5-3,7					
3,7-3,9					

Іл. 7. Співвідношення ваги й розміру срібників Володимира типів III та IV (зображення за: Сотникова, 1995)

християнським іменем князя відповідно. Розміри срібників його чекану (іл. 8) загалом ана-

Іл. 8. Співвідношення ваги й розміру срібників Святополка (зображення за: Сотникова, 1995)

логічні до срібників Володимира типів II–IV, а монети діаметром 27–30 см охоплюють надзвичайно широкий ваговий діапазон від 1,6 г до 4,7 г. Проте, на відміну від срібників Володимира, чітко вирізняються дві групи: монети з діаметром 23–26 см не могли мати вагу понад 3 г, а монети з діаметром 31–32 см – менше від 3 г. Ця підказка теоретично могла слугувати підставою для грубого сортування монет за вагою, чого в Ніжинському скарбі, проте, не спостерігається.

Срібники з ім'ям Петра, через малу кількість відносно цілих екземплярів (13) і широкий діапазон їхньої ваги, показової самостійної вагової діаграми не утворюють (ід. 5: 5). Інша ситуація зі срібниками, маркованими іменем «Святополк» (іл. 4: 6), найпоширеніша вага яких (за 45 екз.) становить 2,7 г, а два інші піки позначають кластери в 2 г та 2,4 г. Серед монет чекана Святополка найменше високопробних монет. Так, серед срібників з його слов'янським ім'ям із пробую 800–860°: № 183-1 – 2,32 г (обламаний); проба 720°: № 194-3 – 2,59 г (обламаний); проба 700°: № 201-4 – 2,3 г (обламаний); проба 600–700°: № 201-2 – 2,69 г (обрізаний); проба 300°: № 180-1 – 2,01 г (обрізаний); № 180-2 – 2,35 г (обламаний); № 203-1 – 2,38 г (обламаний); № 197-1 – 2,74 г (обрізаний, обламаний); № 201-5 – 2,51 г (помітно обламаний); № 194-2 – 2,88 г (перечеканка срібника Володимира типу II); № 201-3 – 3,57 г (виламаний великий сектор, обрізаний). Срібники з пробую нижче 300° – від обрізаного екземпляра вагою 1,46 г (№ 178-1) до найважчого в 4,68 г (№ 184-1); відносно цілі екземпляри важать понад 2,7 г. Срібники з ім'ям Петра дають ще менш виразну картину: проба 480°: № 214-1 – 2,14 г (обрізаний); проба 300°: № 218-2 – 3,42 г; з пробую нижче 300° срібники мають вагу від 2,66 г (№ 215-1) до 3,71 г (№ 206-1). Про стандарт ваги високопробних срібників Святополка на підставі даного матеріалу судити важко. Що ж стосується білонової монети, то для цілих екземплярів із пробую 300° можна відзначити доволі високі показники ваги – 3,42–3,57 г.

Монети Ярослава (іл. 12: 6) найбільш рідкісні, і частотна діаграма ваги (за 11 екз.) тут найменш інформативна (іл. 10: 3). Вона демонструє лише розрізнення монет за дво-

ма ваговими групами: 1,4–1,6 г та 2,8–4 г, яке спостерігається і за розмірами монет (іл. 8). Лише щодо чекану Ярослава Володимировича можна впевнено говорити про два номінали срібників, які чітко розрізняло й давньоруське населення. Усі пробовані монети Ярослава чеканені з високопробного срібла (960–970°), а отже, «легкі» й «важкі» срібники перебували в одній системі грошово-вагового виміру. Екземпляр вагою 3,94 г з бронзовим вушком і цвяшком (№ 222-3), судячи з розмірів додатків, має важити менше 3,4 г, тож найважчим наразі є екземпляр вагою 3,77 г з Растрофа (№ 222-1). Найлегший з «важких» срібників має вагу 2,8 г (№ 223-2), однак він двічі пробитий, що свідчить про невелику втрату ваги. Втрати були і в уже згаданого вище екземпляра монети з Києва вагою 3,288 г чи 3,297 г (№ 222-2). Цілий же екземпляр з музею Вісбю (№ 224-1) виявився легшим – 3,06 г. Різниця між двома цілими екземплярами становить 0,71 г, а середній показник їхньої ваги – 3,415 г. У випадку, якщо саме цей показник і є стандартом, то похибка становить $\pm 10\%$, тобто, незважаючи на вищий рівень виконання, ніж срібники київських князів, «важкі» новгородські срібники Ярослава теж чеканилися зі значним «технологічним допуском». «Малі» срібники Ярослава за тим же принципом повинні мати стандарт на позначці 1,5 г, або ж максимум 1,6 г; у співвідношення з «важким» срібним вони входять при стандартах останнього відповідно в 3,0 г або 3,5 г та 3,2 г. Однак вирішити проблему на такій обмеженій базі неможливо.

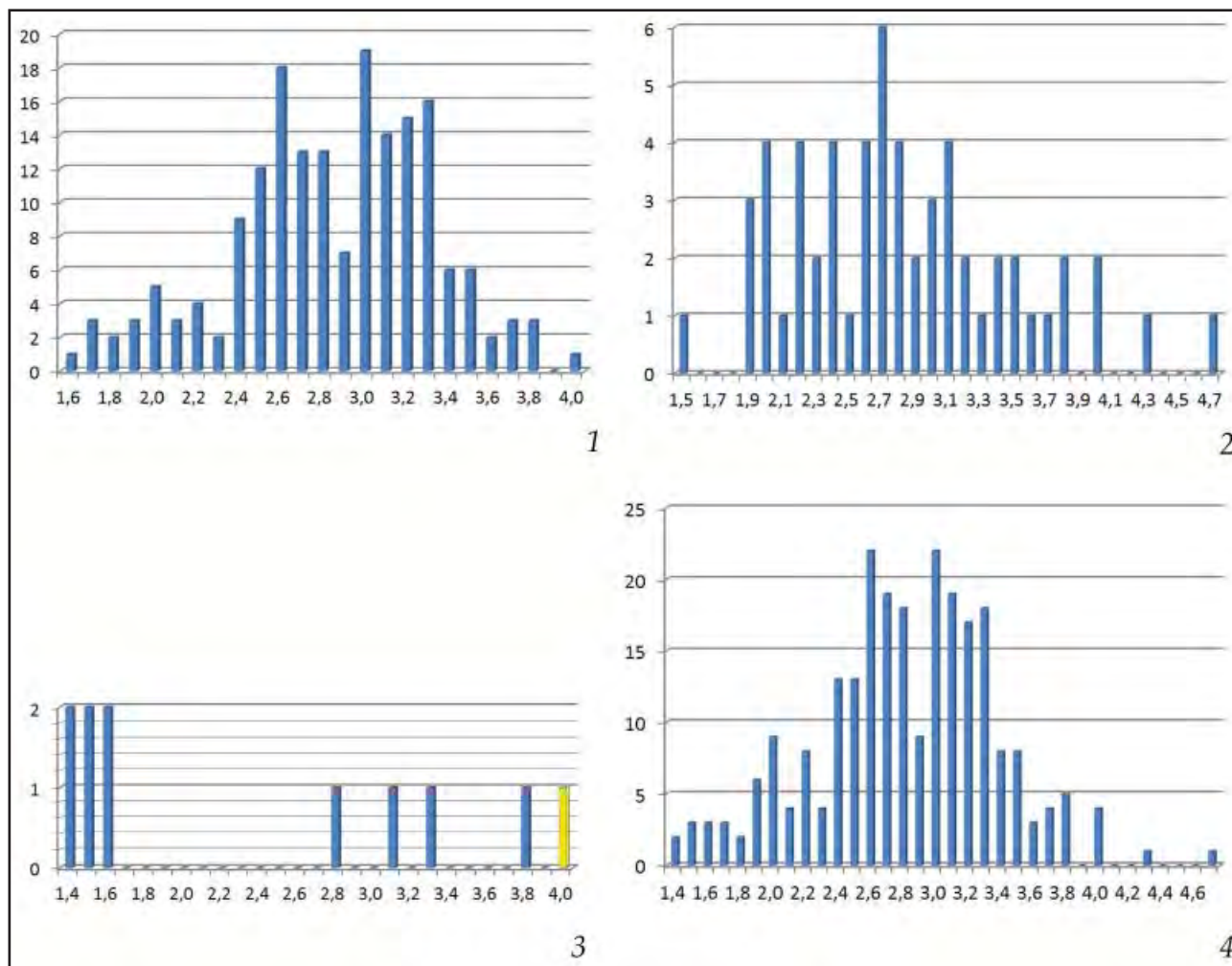
При порівнянні частотних діаграм ваги срібників Володимира Святославича всіх чотирьох типів (іл. 5: 1–4) впадає в око неспівпадіння різниця частотних піків. Найпоширеніший кластер для типу I – 3 г, втрачає актуальність на етапі чеканки срібників типу II і зовсім скорочується в типах III–IV. Срібники типу II найчастіше підганялися до ваги 2,6 г, однак цей кластер знову падає серед срібників наступного типу III. Близькі величини у 2,5 г та 2,7 г відповідно спостерігаємо на срібниках Володимира IV типу та срібниках Святополка. Ці спостереження можна було б вважати відображенням єдиного еволюційного процесу, якби не сплеск ваги до 3,2–3,3 г серед срібників Володимира типу III. Цікаво,

що порівнюючи лише частотні діаграми ваги, ми б скоріше об'єднали в одну групу срібники Володимира I та III типів (іл. 5: 1, 3) і срібники Володимира II типу та Святополка (іл. 4: 2, 6). Останнє не викликає подиву, позаяк відзначені прямі факти перечеканки срібників II типу Святополком, але ж аналогічні випадки є і для срібників Володимира типу III, які все ж чеканилися після появи II типу.

Сумарна картина по срібниках Володимира (180 екз.) (іл. 10: 1) показує дві виразні вагові групи монет: 2,4–2,8 г із частотним піком на 2,6 г та 3–3,3 г із частотним піком на 3 г. Сумарна діаграма чекана Святополка (58 екз.) такої закономірності не виявляє – у ній домінує кластер 2,7 г, а в рівній кількості

g \ mm	21-22	23-24	25-26
1,34	 225-2		
1,49		 225-5	
1,57	 225-1		
2,8			 223-2
3,06			 224-1
3,77			 222-1

Іл. 9. Співвідношення ваги й розміру срібників Ярослава (зображення за: Сотникова, 1995)

Іл. 10. Частотні діаграми ваги срібників: 1 – Володимира (180 екз.); 2 – Святополка (58 екз.); 3 – Ярослава (11 екз.); 4 – усіх князів разом (249 екз.)

представлені кластери з кроком в 0,2 г – 2 г; 2,2 г; 2,4 г; 2,6 г; 2,8 г; 3,1 г. Зведена давньоруська статистика (іл. 10: 4) практично повторює діаграму чекана Володимира через значну кількісну перевагу його монет у вибірці (180 з 249 екз.) (іл. 11: 3).

Виразної еволюції вмісту срібла в монетах не спостерігається. Серед срібників Володимира типу I наразі не виділено монет з найвищою пробною срібла (900–960°), зате вже в цій групі виділяються принаймні дві групи монет з пониженим вмістом срібла. Порівнюючи співвідношення їхньої ваги та проби з високопробними, ми не можемо виключити можливість дуже грубої підгонки білонових монет до вартості в 2/3 та 1/3 номіналу срібника, однак чи була така практика продуманою, чи виходила з певних технологічних потреб? Як уже зазначалося вище, П. Гайдуков та В. Калінін вважають, що

розрізнення якості монет не становило проблеми для населення [Гайдуков, Калінін, 2012, с. 435]. Арабські майстри монетного чекану для визначення проб використовували пробірні камені та спеціальний набір з 18-ти пробірних голок, виготовлених із золота різної якості [Ehrenkreutz, 1953, р. 445]. Давньоруському населенню на практиці для пробірного тесту срібла було достатньо уламка якісного дирхема – якщо він не дряпав монету, вона була білоною, якщо залишав слід – високопробною. Саме в такий спосіб, найвірогідніше, і відбувалося сортування срібників на монети вищої «дирхемної» якості та білон, яке ми й спостерігаємо у давньоруських скарбах. Проте розрізняти таким способом у повсякденні три окремі номінали срібників, на наш погляд, було б надто складно, не кажучи вже, до яких зловживань це могло привести на практиці.

Серед срібників Володимира типу II відзначено лише 3 монети з пробою вище 900°; типу III – 5 монет із пробою 840–960°; типу IV – 4 монети з пробою 700–960°; срібників Святополка з пробою 720–800° лише 2, тоді як серед його чекану під іменем Петра високопробних взагалі немає; єдиний стандартно високопробний чекан у Ярослава – усі монети мають проби 916–970° [Сотникова, 1995, с. 184, 187, 191, 195–196, 205, 212]. За виключенням не надто репрезентативної вибірки чекану монет Петра, у решті київських випусків одночасно практикувалося виробництво монети мінімум із чотирма (або й більше) градаціями якості срібла. Цей факт спантеличує і нумізматів, і дослідників грошових систем, адже позбавляє давньоруську срібну монету її найголовнішої якості – реальної вартості. Версія про закріплення за срібником примусового номіналу, встановленого князівською владою, також не пояснює логіки виготовлення монет з різним вмістом срібла, адже у випадку рівнозначності номіналу монети з пробою нижче 300° монети, виготовлені зі срібла 960° проби, виробництво останніх просто не мало сенсу.

Головними причинами різноманітності параметрів срібників традиційно вважається недосконалість технології їх виробництва та зважування. Чи так це?

Технологія і зважування. Ще 1841 року фізик Г. Хельстрем провів тест старих терезів, помітивши, що їх чутливість не дозволяє розрізняти вагу в 100,3 г і 102,1 г (похибка 1,8 %). Т. Арне, тестуючи терези доби вікінгів з Вардінге, з'ясував, що зрушення стрілки відбувається лише при завантаженні в 0,45–0,5 г на одній із шальок [Arne, 1918, s. 62]. Детальне дослідження проблеми чутливості терезів епохи вікінгів здійснив згодом Е. Спербер, продемонструвавши, що при нульовому завантаженні шальок для зсуву стрілки терезів потрібна різниця в 0,2–0,4 г, тоді як при збільшенні завантаження ця різниця лише зростає, сягаючи 2–3 % при вазі понад 35 г. Відрізняються за вагою й однотипні важки, що в сумі збільшувало потенційну похибку зважування [Sperber, 1992, p. 158–165].

Отже, мінімальна похибка реальних терезів X ст. становила 0,2 г на найменшому завантаженні і досягала 1 г на вазі в 50 г. Менш чутливі терези з більшими шальками досяга-

ли помилки в 1 г вже на вазі в 40 г; на зважуванні ж гривні срібла у 204,75 г похибка мала сягати цілих 6 г. Якщо на шальку терезів першим був встановлений важок, похибка додавалася у плюс до зважуваного товару. Принаймні у XIV ст. на Русі це вже дуже добре розуміли, тому в договорі Полоцька з Ригою 1338–1341 років спеціально прописали вимогу до купців при зважуванні «языкъ пускати на товаръ» [Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв., 1977, с. 39]. Якщо ж перевіряли вагу злитка або монети, поклавши їх першими на шальки, то стрілку міг не зрушити навіть контрольний важок, на 2–3 % важчий. Знаючи ці реалії, купці і ювеліри могли, звичайно, легко зловживати становищем. Однак водночас повинно було прийти і практичне рішення – для точної оцінки зважувати дорогоцінні метали якомога меншими порціями, не більше 35–40 г.

Для ситуації звірки ваги давньоруських монет за допомогою терезів це означає, що ми маємо прийняти за об'єктивний факт стандарт мінімальної похибки зважування у $\pm 0,2$ г. У випадку використання більших терезів із крупнішими шальками ця похибка виростає до 0,4 г. Вище ми відзначали незвично велику різницю у вазі між златниками, виконаними штемпельною парою № 2 – 4,0–4,35 г. При порівнянні їх ваги між собою на терезах із великими шальками всі монети показали б відсутність зсуву стрілки, тоді як на маленьких терезах найлегший зі златників, безумовно, був би виявлений. При зважуванні златників вагою в 4,3–4,4 г разом з екзагієм візантійського соліда (4,55 г) методом розташування першим на терезах златника, найвірогідніше, екзагій також не мав достатньої різниці ваги в плюс, щоб переважити златник. А отже, златники вагою в 4,3–4,4 г цілком реально могли мати номінал повноцінного соліда, тим паче, що саме таку вагу на практиці найчастіше демонструють і власне візантійські монети стандарту гістаменаона часів правління імператора Василя II (976–1025 роки) [Grierson, 1973, p. 613–621]. Різниця в 0,2–0,3 г зі стандартом могла пояснюватися як пониженням візантійської «монетної» літри [Schilbach, 1970, s. 166–168], так і свідомим заниженням ваги монети самими руськими ремісниками, а також і суто виробничими причинами, напри-

клад, відрахуванням «угару» в 4–5 %.

М. Сотниковій вдалося аргументовано довести припущення І. Спаського про виробничий характер нарізок на срібних злитках новгородського типу, які позначали втрати срібла при його переплавці в злитки [Сотникова, 1961, с. 79–91]. Щоправда, отримане числове значення «угару», який становив, за розрахунками по кількості нарізок, переважно 9,1–14,3 %, а часом і 25–33 %, виявилось дуже високим. Також неймовірно високим на тлі західноєвропейських норм виглядає показник «угару» і в російській монетній справі XVI–XVII ст., який оцінюється дослідниками в 9–14 % [Зверев, 2005, с. 225].

Англійський «Трактат про нову монету» (близько 1280 року) визначає величину угару при найбільш акуратному ставленні до лиття в 1 пенні на фунт стерлінгів (0,42 %). Синхронний указ 1279 року про чеканку монет передбачав втрати на угар в 0,5 % (пенні та фартинг на фунт стерлінгів) або 1,15 % (11 фартингів) на всі виробничі втрати в цілому. Загальні витрати на виробництво для монетного двору указ встановлював у розмірі 10,5 пенсів на 1 фунт стерлінгів, що становило 4,4 %; ще 12 пенсів (5 %) ішли в дохід короля й компенсувалися додаванням в сплав міді [Johnson, 1956, р. 59–61, 65–67]. Більш ранній англійський документ 1248 року відводив 3 пенси на витрати з виготовлення і 3 – на оплату праці (у сумі – 2,5 %), уточнюючи, що ця сума не стосується випадків, коли для виготовлення монет замовником приноситься недостатньо чисте срібло, яке потребувало очищення плавкою [Johnson, 1956, р. 51–52]. У Польщі постановою 1529 року для Краківського монетного двору на угар та ковальські втрати відводилося лише 0,5 % (8 лотів на 100 гривень) [Dmochowski, 1924, s. 105–106, 110], які С. Суходольський приймав за орієнтир і для польського чекану XI–XII ст. [Suchodolski, 1971, s. 37].

Арабський трактат першої половини XIII ст. «Секрети монетної справи» Мансура ібн Ба'ра визначає величину угару для білонових дирхемів в 1/30 (3,33 %), зазначаючи, що втрати мають бути компенсовані додаванням такої ж кількості металу. Високопробне ж срібло рекомендувалося лити «економним методом» – виливати з тигля частинами, закри-

ваючи тигель, щоб запобігти втратам через «випаровування» [Ehrenkreutz, 1953, р. 439, 441]. Таким чином, в арабському чекані втрати через угар компенсувалися таким же сплавом, а у європейському чекані – лігатурою, однак сам угар на вагу монети не впливав.

Вивчаючи книгу російського монетного двору 1610–1611 років, Д. Прозоровський звернув увагу на відмінність термінів «падеж» і «угар», перший з яких відносився до стадії очищення срібла переплавкою і складав 8–14 %, тоді як другий з'являвся на наступній стадії плавки і складав лише 0,4–3,1 % [Прозоровский, 1865, с. 265–267]. Показово, що лише отриману після переплавок чисту вагу срібла обкладали податком у 1/48 (близько 2 %) і лише з неї брали плату ливарникам. Для компенсації всіх втрат таляри купувалися в середньому на 14–15 % (або й на 20 %) дешевше від їх реальної вартості [Зверев, 2005, с. 224–225]. Як бачимо, так званий «угар» новгородських злитків у 9–15 % насправді відповідає сумарним втратам ваги на «падіж» і «угар» російського монетного двору XVII ст., а отже, і для давньоруського часу нормою самого «угару» можна вважати не більше 3,1–3,3 %. У випадку ж із золотом, яке плавалося з особливою ретельністю, найвірогідніше, навіть цей показник буде завищеним, і приймати за норму тут слід європейський показник у 0,5 %.

Ще одним виробничим етапом, на якому можливі втрати ваги золотої монети, був етап тестування якості її металу, описаний у «Секретах монетної справи» Мансура ібн Ба'ра. Для золота він полягав у приготуванні спеціального кислотного розчину, у який монетні заготовки опускали на добу. Нормою вважалося, щоб за час хімічної реакції втрати ваги становили 1 хаббу на міскаль (1,7 %) [Ehrenkreutz, 1953, р. 435, 446]. Зрозуміло, що під час такої процедури монета втрачала лише мідну лігатуру, тому тест мав одночасно корисну функцію підвищення проби на поверхні монети. Утім, оскільки златник усе ж наслідує візантійські зразки, важко сказати, наскільки до його виробництва близькі арабські стандарти монетної справи. Є значно більше підстав залучати арабські аналогії для технології виробництва срібника.

Трактат Мансура ібн Ба'ра [Ehrenkreutz, 1953] описує такі етапи, що передували чека-

ну монети у Єгипті: очищення срібла й золота (плавка з додаванням свинцю та купелювання); тестування якості отриманого металу (для золота – хімічна реакція; для срібла – оцінка кольору у вогні); лиття заготовок для монет та їх полірування. Перевірені золоті заготовки за допомогою залізної форми доводилися до круглого контуру, потім полірувалися на дерев'яній дошці за допомогою солі та вовняної тканини. Виготовлення дирхемів із чистого срібла (*nuqra*) та білонових (*waraq*) відрізнялося. Для *nuqra* («срібних») дирхемів найважливіше значення мав етап очистки срібла, по завершенню якого виготовлявся злиток вагою в 20 дирхемів (33,8 г). Злиток поділявся на 15 частин, кожна з яких доводилася до круглої форми шляхом кування й обрізання. Готові монети зважувалися окремо і в сумі. Перед поліруванням м'яким пересіяним піском *nuqra* («паперові») дирхеми «відбілювалися» шляхом нагрівання й опускання в лимонну воду. Зауважимо, що Мансур ібн Ба'р описує виготовлення малих легких дирхемів XIII ст. (15 мали важити 100 кірат), тому технологія нагадує європейську: кружки вирізалися з розплющених у платівки злитків. Серед давньоруських монет така технологія відзначена лише для малих срібників Ярослава.

Для *waraq* дирхемів срібло також проходило очищення, але лише для того, щоб точно витримати пропорцію лігатури – 1 частина срібла на 2 1/3 червоної міді. Угар, як вже зазначалося, мав становити 1/30, і він компенсувався додаванням металу. Потім розплав виливали краплями в спеціальну дерев'яну «лійку», влаштовану посередині посудини з чистою водою. Стінки лійки були вкриті шаром дрібно потовченого деревного вугілля, яке допомагало сріблу збиратися круглими краплями, а потім скочуватися вниз у воду. Отримані срібні кульки вибиралися з води і сушилися, потім тестувалися на якісний вміст срібла шляхом сплаву зі свинцем. Якщо стандарту дотримувалися правильно, решта кульок розплющувалися в кружки, відбілювалися, полірувалися. Готові монетні кружки кидали в доведений до кипіння винний оцет; потім натирали сіллю, поки не стануть білими; після цього промивали водою і натирали знову деревиною сумаху (яка містить танін), поки вони не набудуть кольору чистого срі-

бла. Лише після цього заготовки передавалися для чекану. Про перевірку стандарту ваги *waraq* дирхемів не згадується, найвірогідніше, він дотримувався лише умовно завдяки мірному тигельку, яким зачерпували сплав при литті кульок. Найкраще ж різницю у ставленні демонструє той факт, що *nuqra* дирхеми виготовлялися партіями по 15, а *waraq* дирхеми – по 6000.

Заготовками для давньоруських срібників були не кульки, а литі кружки. Двостороння форма могла б забезпечити стандартизацію ваги монетних заготовок. Однак О. Петриченко справедливо зауважив, що дефекти лиття, які спостерігаються на срібниках, свідчать проти лиття кружків у двохсторонню вертикальну форму, як це стверджував І. Спаський, а причиною радіальних тріщин є не удар чекана, а їх попереднє плющення [Петриченко, 2000, с. 85–87]. Дослідник припустив, що останнє є наслідком «підпресовки» напівзастиглого металу в спеціальній двочасній залізній формі, модернізуючи, щоправда, середньовічні технології до рівня XIX ст. Давньоруські ремісники, звичайно, могли добитися ефекту «рідкої підпресовки», але трошки інакше – пресування мало здійснюватися не накладною пластиною, а тим самим сталевим циліндричним чеканом, яким раніше наносилося кругле заглиблення на м'яку залізну форму.

У будь-якому разі застосування залізної форми з «рідкою» чи «холодною» підпресовкою дало б чітку стандартизацію діаметрів кружків-заготовок в одного майстра. Різниця ж діаметрів срібників, чеканих одним штемпелем, вказує на протилежне – плющення заготовок приводило до різного їх розширення, причому при слабкому ударі штемпель часто не поміщався повністю на заготовку. Попереднє плющення заготовок проводилося для вирівнювання їх товщини й ліквідації мікрорельєфу відливок, що було вкрай важливо, враховуючи низький рельєф штемпелів срібників. Здійснити ж його рівно найлегше за допомогою двох масивних залізних пластин, затиснутих обіймицями. Така послідовність дій примушує згадати про «сталеву форму», що використовувалася арабськими майстрами для надання форми литим заготовкам золотої монети [Ehrenkreutz, 1953, p. 445], а також гі-

потезу І. Толстого про те, що срібники виготовлялися за технологією, відпрацьованою на златниках.

У відкритій «мірній» формі, щоб не допустити переливів, майстер був змушений контролювати заповнення форми на око, унаслідок чого звичною ситуацією мали б бути постійні недоливи металу до рівня стандарту при неможливості його перевищити. Враховуючи окремі знахідки срібників вагою 3,7–4,7 г, форми для заготовок були дещо глибшими, дозволяючи перевищити норму ваги. Інший варіант – це використання мірних чашечок-тиглів з індивідуальною заливкою кожної формочки. Зрозуміло, що такий тигельок не наповнювався до країв, щоб не розливати, тож позначка мірки мала розташовуватися дещо нижче. Якщо ремісники старанно слідували за точністю наповнення мірки, то монетні заготовки мали виходити досить стандартизованої ваги. Якщо ж процес виробництва прискорювали і швидко розливали метал «на око» одразу в кілька форм, то фактично застосовувався принцип чекану *al marco*.

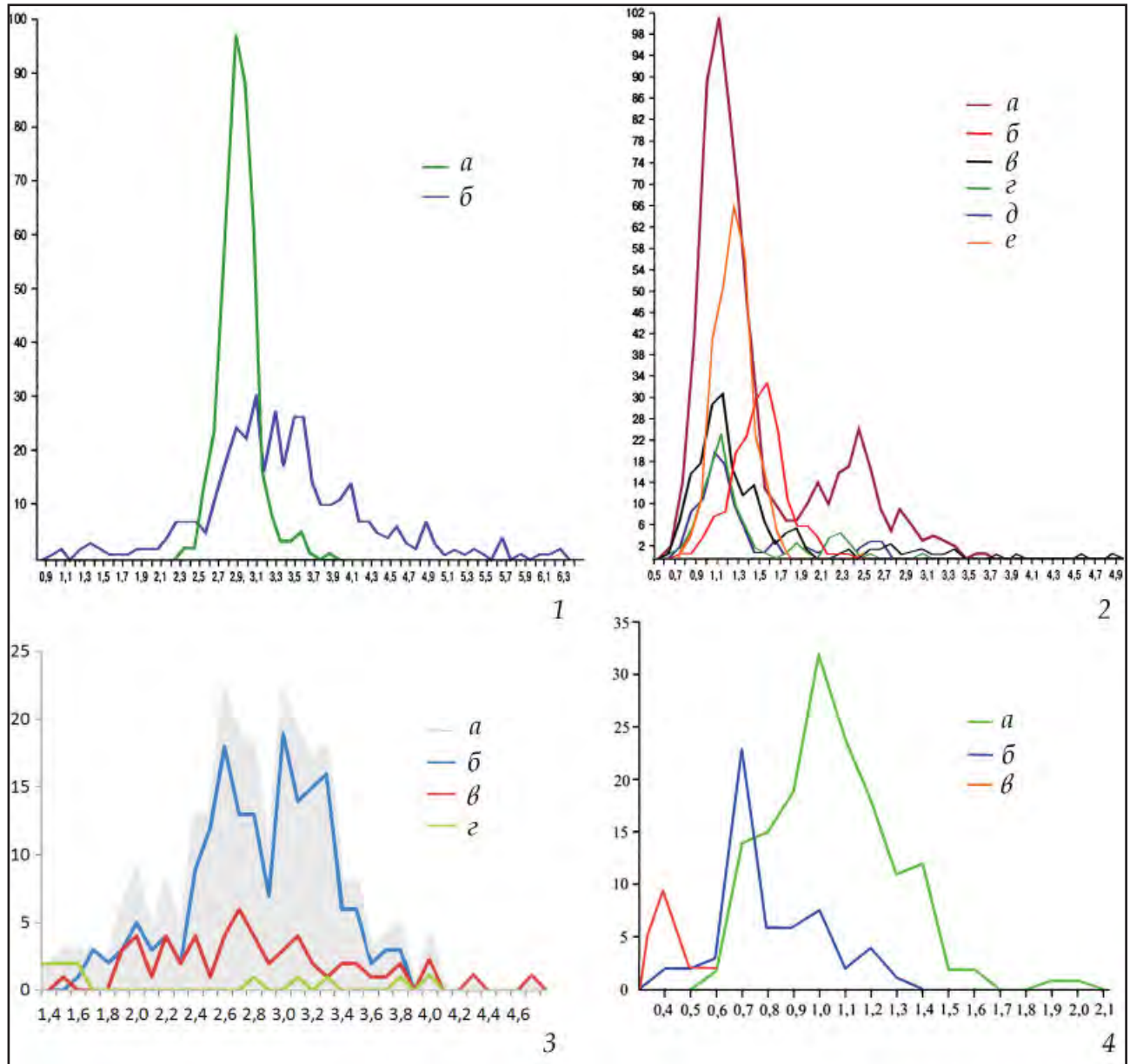
Аналізуючи зв'язок проби срібників та їхньої ваги, ми відзначили дотримання вагового стандарту вище 3 г при виробництві високопробних срібників Володимира I та III типів, тоді як срібники всіх типів з найменшим вмістом срібла демонструють найширший діапазон ваги. Такі ж два різні підходи до точності виробництва *nigra* та *waraq* дирхемів практикували й арабські майстри після початку «срібної кризи». Високопробні срібники швидко виокремлювалися в окреме коло обігу, об'єднуючись із дирхемами та західноєвропейською монетою, а згодом і зовсім вилучалися з внутрішнього обігу для зовнішньої торгівлі. Однак це ніяк не вирішує проблеми нестабільності вмісту срібла в решті срібників.

Найбільш поширені у складі давньоруських скарбів X – початку XI ст. саманідські дирхеми чекана першої половини X ст. переважно мали високий вміст срібла (90–100 %) із частотним піком на 91 %, хоча вже серед них траплялися відхилення до 59 %. Починаючи із середини X ст., середня проба монет падає, а вміст срібла стає більш варіативним у рамках 60–100 % [Давидович, 1966, с. 115–118, 132–134; рис. 3; 4]. Аналіз металу дирхемів з Гньоздово також показує варіювання вмісту

срібла в монетах першої половини X ст. від 56 % до 99 %, а ось у монетах другої половини X ст. вміст лігатури вже досягає 35–40 % [Eniosova, 2012, р. 266–269; fig. 3; 4; 7]. 6 із 14 опробованих дирхемів зі скарбу біля с. Дениси (який включав уламки срібників), мали пробу 600°; при цьому всі 8 уламків дирхемів мали пробу нижче 900° – від 600° до 875° [Сотникова, 1977, с. 9; 1995, с. 187]. До XIII ст. у Єгипті затримується стандарт вмісту срібла в монеті на рівні 53–72 % [Bacharach, Gordus, 1968, р. 314–316].

Якщо срібник справді планувався як механічна заміна дирхема в період різкого зменшення його притоку на Русь, орієнтуючись на фактичний вміст срібла в дирхемах кінця X – початку XI ст., слід було б очікувати появу срібника із 40 % лігатури (600°). З допуском на недосконалість її введення, ми б отримали коливання вмісту срібла в діапазоні 50–70 %, проте група таких срібників виявляється доволі незначною. Арабські майстри монетної справи старанно маскували *waraq* дирхеми різними способами «відбілювання», приховати ж відверто мідні монети з пробой нижче 300° руським майстрам було б вкрай складно. Високий відсоток міді, до всього, підвищував міцність сплаву, внаслідок чого шпемпельні пари інтенсивніше зношувалися. Цей факт примушує вносити значні корекції в оцінку загального об'єму давньоруського чекану шляхом підрахунку кількості відомих штемпельів [див.: Козубовський, 2000; Моисеєнко, Сотникова, 2006].

На наш погляд, через призму технології виготовлення можливе лише одне раціональне пояснення нестабільної якості срібника київської чеканки – різноплановість сировини при відсутності обов'язкового підготовчого етапу відновлення срібла купеляцією. Частотні показники вмісту срібла в предметах з давньоруських скарбів X ст. помітно відрізняються від дирхемів, особливо серед литих виробів, введення лігатури до сплаву яких диктувалося не лише економією дорогоцінного металу, а й практичними міркуваннями (підвищення міцності, зменшення температури плавлення). Особливо низький вміст срібла демонструють прикраси з віддалених від князівських центрів могильників Лівобережжя Дніпра, а частотна діаграма проб сріб-

Іл. 11. Вагові графіки монет: 1 – дирхеми: а – Березівський скарб; б – Єрилівський скарб (за: Янін, 2009); 2 – обрізані в кружок дирхеми: а, в, г, д – відповідно, Насра ібн-Ахмеда (914–943 рр.), Нуха ібн-Ахмеда (943–954 рр.), Ахмеда ібн-Ісмаїла (907–914 рр.) та Ісмаїла ібн-Ахмеда (892–907 рр.) з колекції ДІМ (Москва, РФ); б – Стародєдинський скарб (за: Янін, 2009); е – Безлюдівський скарб, вирізки діаметром 20 мм (за: Быков, 2012); 3 – срібники: а – усіх князів; б – Володимира; в – Святополка; г – Ярослава; 4 – обрізані в кружок дирхеми: а – Воробйовський скарб; б – Волобуївський (за: Енуков, 2005); в – Коростовський скарб (за: Черепнін, 1892)

ників виявляє близькість із загальною картиною щодо прикрас Середнього Подніпров'я [Орлов, 2003, с. 124–131; Ениосова, Митоян, Сарачева, 2008, с. 149–152; рис. 3.24–3.26; 3.28]. Якщо на виготовлення срібників монетарям видавалися партії отриманого при виплаті данини на вагу різномірного лому

срібла з переважанням низькопробних литих прикрас, та ще й із примусовим відсортуванням найбільш якісних дирхемів для окремих випусків «чистої» монети, то картина різномірності проб срібників набуває сенсу. Князь лише повертав у вигляді монети підданам те срібло, яке вони самі йому заплатили.

Грошовий обіг Русі кінця X – початку XI ст. Нумізмати XIX – першої половини XX ст. постійно наголошували на необхідності вивчення контексту появи срібника через призму реального монетного обігу на давньоруських землях напередодні початку чеканки власної монети Руссю. Проте здійснити на практиці такий об’єм роботи взявся лише В. Янін. Учений ретельно зібрав інформацію про вагові характеристики дирхемів зі скарбів та з колекцій музеїв, розклав інформацію за хронологією та місцем чекану [Янін, 1956]. Результати емпіричної частини досліджень презентовані у вигляді детальних частотних вагових діаграм, які досить наглядно показали, що фактична вага арабської монети VIII–X ст. зі східноєвропейських знахідок утворює стабільні піки частотних діаграм на позначках близько двох мусульманських стандартів ваги – монетного дирхема в 2,975 г (від міскаля в 4,25 г) та вагового дирхема в 3,125 г [Хинц, 1970, с. 11–13; Grierson, 1960, р. 253–254].

Стандарт монетного дирхема в 2,975 г найбільш чітко витримується серед монет VIII – початку IX ст. азійської чеканки, однак дещо падає серед африканських випусків, щоправда, В. Янін зазначає, що значна частина вивчених ним аббасидських дирхемів виявилася обрізаною [Янін, 2009, с. 132; рис. 6–12; 16; 19; 22; 23]. Із цього ж стандарту починається й саманідський чекан [Янін, 2009, рис. 25–27; 29; 30]. Зсув піку в бік вагового дирхема в 3,125 г спостерігається вперше серед дирхемів періоду 833–870 років [Янін, 2009, рис. 18; 20], які припадають на першу кризу надходження срібла у Східну Європу; удруге цей стандарт найвірогідніший для саманідських дирхемів 961–976 років [Янін, 2009, рис. 39]. Помітне підвищення вагового стандарту дирхема спостерігається в 933–961 роках [Янін, 2009, рис. 32; 35–38], а також серед бувейхідських та зірідських дирхемів [Янін, 2009, рис. 40; 41], піки частотних діаграм у яких зсуваються до показника 3,4 г та вище. Складається враження, що падіння срібного вмісту в монеті частково компенсувалося збільшенням її ваги. Вагова діаграма цілих монет Березівського скарбу 50-х років X ст. демонструє ще пік на показнику 2,9 г, тобто на стандарті дирхема в 2,975 г (іл. 11: 1 а), тоді як у скарбі з Єрилово (молодша мо-

нета 978 року) пік зміщено на показник 3,1 г при домінуванні широкого діапазону 2,9–3,6 г (іл. 11: 1 б) [Янін, 2009, рис. 34; 42].

За даними Т. Нунана, об’єм ввезення ісламської монети на територію Східної Європи досягає максимального піку в 40-х роках X ст.; у 50–60-х роках X ст. відбувається його падіння, ще один сплеск, хоча й не такий активний, спостерігається в 970-х роках; у 80–90-х роках X ст. ввезення дирхемів різко падає і скорочується до кінця століття майже до мінімуму [Noonan, 1992, tab. I; II; graph. I–III; Нунан, 2004, с. 291–304; табл. 4; 5]. Особливо позначилося скорочення притоку монети на південноруському ареалі [Янін, 2009, с. 146–151]. Оцінюючи фактичний стан монет зі скарбів середини – другої половини X ст., В. Янін, з одного боку, констатує появу дирхемів з «нестандартними» ваговими характеристиками, з другого, – масову появу уламків дирхемів, вважаючи, що саме в середині X ст. відбувся перехід до вагової системи прийому монет. При цьому сам набір важків з давньоруських комплексів X ст. був розцінений як адаптований до специфічно руських грошових одиниць [Янін, 2009, с. 153–159, 193–204].

Повну подібність вагового приладдя Півночі Європи та Русі епохи вікінгів відзначив Т. Арне, який вважав, що в основі системи «кулястих» важків лежить одиниця в 4,25–4,26 г – арабський «міскаль» та руський «золотник», а полієдричні важки належать до іншої системи [Arne, 1914, s. 176–196]. Із часом таких важків накопичено вже сотні в кожному з регіонів. Найбільш стандартизованим було виробництво залізних, обтягнутих мідною оболонкою, полієдричних (кубооктаєдричних) та «кулястих» важків відповідно типів А та В за Х. Штоєром [Steuer, 1997; 2004, s. 69–74; 2012, s. 185–282]. Важки типу А слугували для точного зважування малої кількості товару і представляли ваговий ряд одиниць: 0,35 – 0,71 – 1,06 – 1,42 – 1,77 – 2,12 – 2,47 – 2,83 – 3,18 – 3,54 – 3,89 – 4,25 г [Steuer, 1997, s. 283], в основі яких лежав поділ арабського міскаля на 12 частин. Важки типу В з давньоруських комплексів, як правило, кратні одиниці в 8,1–8,2 г (з урахуванням втрат від корозії), тоді як на Півночі Європи трапляється і маркування з одиницею, удвічі меншою – 4,1 г. Т. Арне

запропонував рахувати для важкої одиниці суму крапок на обох сторонах важка, що було підтримано багатьма дослідниками, у тому числі й В. Яніним, однак це ніяк не змінювало того факту, що реальним кроком у збільшенні ваги важків типу В є лише одиниця вагою в 8,1–8,2 г, що було справедливо визначено для давньоруських екземплярів О. Черепніним [Черепнин, 1893] та К. Болсуновським [Болсуновский, 1898]. Ця одиниця, безумовно, не пов'язана з ісламськими ваговими системами і є частиною римської лібри чи візантійської літри у 327,6 г, становлячи 1/40 її частину, а важки в 4,1 г слід вважати 1/2 такої одиниці. У гаманці з важками, знайденому 1938 року при дослідженнях Новгороду в шарі першої половини XI ст. [Монгайт, 1951], було 22 важки, у тому числі комплект з 12 «кулястих» важків, кратних одиниці в 8,19 г: $4,09 \times 2 + 16,38 \times 2 + 24,57 \times 2 + 32,76 \times 3 + 40,95 \times 2 + 57,33 = 327,59$ г, тобто в сумі – 1 візантійська літра.

Дві вагові системи важків, завдяки недосконалості давніх терезів, перетиналися на одиниці в 31,8–32,76 г – 1/10 літри або 10 важків по 3/4 міскаля. Поліедричні важки у 3/4 міскаля (3,18 г) у свою чергу близькі до вирахованого В. Хінцем товарного дирхема (3,125 г) [Хинц, 1970, с. 12–13], і в умовах Східної Європи лише такими важками можна було відбирати дирхеми, чеканені в такому стандарті. Ще один поліедричний важок вагою у 2,83 г або ж 2/3 міскаля позначає найпоширеніший кластер фактичної ваги аббасидських дирхемів зі східноєвропейських скарбів, однак він є легшим від стандарту дирхема першої половини X ст. у 2,975 г, тому для перевірки повноцінності або неповноцінності ваги дирхема у X ст. на практиці могли використовувати саме важки в 3,18 г. Якщо шукати ваговий стандарт срібника емпірично через вибір реальних важків з ужитку давньоруського населення кінця X ст., наш вибір має впасти на поліедричні важки в 3,18 г, або ж, згадавши повідомлення Мансура ібн Ба'ра про те, що *nuqra* дирхеми у Єгипті XIII ст. виготовлялися зі злитків вагою 33,8 г, – на важки стандарту 32,76 г. В останньому випадку злиток, що становив 1/10 літри, мав ділитися на 10 монет вагою в 1/100 літри, або 3,276 г, але з врахуванням допустимого угару в 3 %

ця норма для готової монети знижувалася рівно на 0,1 г і становила 3,18 г. Неодноразово згадуваний київський важок з написом «Гліб» (іл. 1) навряд чи має підстави для датування раніше XII ст., тож його одиниця в 3,279 г є лише свідченням збереження актуальності вагової одиниці в 1/100 літри і пізніше.

Враховуючи обрізку, у тому числі і в кружок, багатьох срібників, надзвичайний інтерес для дослідників давньоруської нумізматики становить також факт наявності обрізаних у кружок дирхемів у скарбах напередодні початку руського чекана. Невеликі круглі вирізки з дирхемів вперше виділив О. Черепнін [Черепнин, 1892, с. 1, 5]. Пізніше детальніше до цієї категорії знахідок зверталися Р. Фасмер [Vasmer, 1929, s. 21–23], В. Янін [Янин, 2009, с. 161–171], О. Биков [Быков, 2012, с. 336–341] та інші дослідники. Обрізані в кружок дирхеми вагою 1,13–2,86 г виявилися присутніми в одному з найраніших скарбів Дніпровського Лівобережжя з Нижньої Сироватки (молодша монета 812/813 року), однак їх максимальна концентрація припадає все ж на середину X ст.

Найбільше обрізаних у кружок монет вміщували скарби з Берези (50-ті роки X ст.) – 907 екземплярів, Безлюдівки (935/936 рік) – 1 146 екземплярів та Старого Дєдина (979 рік) – 185 екземплярів. Депаспортизовані монети з Березівського скарбу надійшли до Державного історичного музею (ДІМ, Москва, РФ), у колекції якого В. Янін виявив загалом 1 125 обрізаних у кружок монет, систематизованих за часом чеканки (іл. 11: 2). Частотні діаграми їхньої ваги показали повне домінування кластеру 1,1–1,2 г, або ширше – 1,0–1,3 г, з невеликою присутністю важчих обрізаних монет, піки ваги яких припадають на 2 г, 2,5 г та 2,9 г, хоча обрізалися навіть екземпляри вагою до 4,8 г [Янин, 2009, рис. 43–46]. Дуже подібний за складом до Березівського і територіально до нього близький Безлюдівський скарб містив вирізки вагою 0,75–2,42 г з повним домінуванням групи вагою 1,11–1,40 г і частотним піком на кластері 1,21–1,30 г [Быков, 2012, с. 339]. Для максимальної чистоти експерименту О. Биков склав порівняльну таблицю ваги обрізаних у кружок дирхемів одного діаметра (20 мм), найчастішого серед знахідок скарбу (276 екз.) [Быков,

2012, с. 338], частотна діаграма за якою повторила статистику вирізок скарбу в цілому (іл. 11: 2 е). Дещо пізніший Стародединський скарб із Посожжя охоплював схожий з Безлюдівським скарбом загальний діапазон вирізаних монет – 0,7–2,5 г, однак демонстрував частотний пік на показнику в 1,6 г, на підставі чого В. Янін відніс його до «південної» грошово-вагової системи зі стандартом обрізків в 1,64 г, а вирізки з Березівського скарбу – до «північної», зі стандартом обрізки до ваги давньоруської «резани» (1,02 г); найменші ж круглі вирізки з Березівського скарбу вагою в 0,3–0,4 г ототожені дослідником з «виверицею» теоретичним стандартом у 0,34 г [Янін, 2009, с. 16–170, 181; рис. 47].

Ні В. Янін [Янін, 2009, с. 166], ні О. Биков [Быков, 2012, с. 338] не погодилися з версією Р. Фасмера про появу обрізаних по колу дирхемів для їх адаптації до норми європейського денарія, хоча цьому зовсім не суперечили вагові показники найбільш масового кластеру вирізок [пор.: Янін, 2009, рис. 50; 51]. М. Петров і В. Калінін взагалі засумнівалися в наявності в таких вирізок сталого вагового стандарту [Петров, Калинин, 2004, с. 206–210]. Обрізані монети Курського Посем'я стали предметом окремого дослідження в працях В. Єнукова, який відзначив вирізки з частотним піком у 1,3 г не лише в Безлюдівському, але і в Ратському скарбі (940 рік), ототожнивши їх з вирахованою В. Яніним ранньою «резаною» в 1,36 г. Вирізки з Курського (955 рік) та Воробйовського скарбів вагою близько 1 г дослідник співвідніс із резаною в 1,02 г, а вирізки Волобуївського скарбу вагою в 0,6–0,8 г з частотним піком на 0,7 г – з подвоєною «виверицею» по 0,34 г [Єнуков, 2005, с. 202–215]. Обрізані в кружок дирхеми зі Звеничівського скарбу на Чернігівщині охоплювали інший діапазон – від 1,5 г до 3,1 г, утворюючи дві невеликі групи в 1,7–1,9 г та 2,4–2,7 г [Єнуков, 2005, с. 210]. Найменші ж вирізки зафіксовані в Коростовському скарбі (бл. близько 1000 року) на Рязанщині – 0,3–0,54 г із частотним піком на 0,36 г [Черепнин, 1892, с. 5] (іл. 11: 4 в).

Факт різноманітності ваги обрізаних у кружок дирхемів з різних скарбів достатньо очевидний, що мало сприяє версії про відображення ними в кожному випадку саме самостійних локальних грошово-вагових сис-

тем. Співвіднесення ж отриманого вагового ряду круглих вирізок (0,3–0,4 г – 0,6–0,8 г – 1–1,3 г – 1,5–1,8 г – 2–2,2 г – 2,4–2,7 г) з ваговим рядом полієдричних важків (0,35 – 0,71 – 1,06 – 1,42 – 1,77 – 2,12 – 2,47 – 2,83 г) прозоро демонструє їх належність до одної метрологічної системи на основі поділу міскаля в 4,25 г. Зовсім інша справа – інтерпретація причин поширення тих чи інших вирізок у регіонах. Так, мінімальні вирізки в 0,3–0,4 г, у яких дослідники намагаються побачити відображення вартості «вивериці», можуть бути просто «компенсатором» ваги легких дирхемів, рівних важку в 2,83 г. Надзвичайно ж велика кількість близьких за вагою екземплярів круглих вирізок з Березівського та Безлюдівського скарбів, підігнаних із цілком допустимою для давніх терезів точністю до вагового стандарту в діапазоні 1,1–1,3 г, цілком може виявитися підготовкою срібла для торговельних операцій з Балтійським регіоном шляхом імітації вагових норм північноєвропейських денаріїв, як і припускав Р. Фасмер.

Обрізані екземпляри срібників кращої збереженості за вагою можна виділити в кілька груп з точністю зважування $\pm 0,2$ г.

I) 1,46 (№ 178); 1,72 (№ 99-2);

II) 1,89 (№ 109-1); 1,9 (№ 153-1); 1,98 (№ 102-1); 2,14 (№ 214-1); 2,18 (№ 146-1); 2,2 (№ 187-1); 2,25 (№ 93-1);

III) 2,36 (№ 59-2); 2,4 (№ 195); 2,41 (№ 90-3); 2,43 (№ 154-1); 2,44 (№ 164-1); 2,45 (№ 167); 2,46 (№ 100-2; 165); 2,51 (№ 147-1); 2,52 (№ 100-1); 2,53 (№ 121-1); 2,54 (№ 129-1); 2,58 (№ 169-1); 2,62 (№ 133-1); 2,64 (№ 17-14); 2,66 (№ 215-1); 2,67 (№ 182); 2,68 (№ 179-1); 2,69 (№ 17-10; 201-2); 2,75 (№ 208-1);

IV) 2,83 (№ 197-2); 2,85 (№ 135-1); 2,92 (№ 90-2; 105-1); 2,93 (№ 175-2); 2,94 (№ 99-1); 2,96 (№ 100-4); 2,98 (№ 179-1; 202-1); 2,99 (№ 128);

V) 3,03 (№ 103-1; 107-1; 211-1); 3,05 (№ 145-1); 3,06 (№ 146-2; 213-1); 3,09 (№ 90-1); 3,12 (№ 17-15; 136-1); 3,2 (№ 67-1; 127-1); 3,23 (№ 17-8); 3,27 (№ 104-1); 3,3 (№ 162-1); 3,34 (№ 160-1);

VI) 3,47 (№ 169-2); 3,5 (№ 218-1); 3,52 (№ 159-1); 3,74 (№ 215-2).

Підрізку монет у найважчій групі VI можна цілком вважати «стрижкою» монет з надлишковою вагою, або ж підрізкою до стан-

дарту поліедричних важків у 3,54 г. Група V відбиває підрізьку монет до стандарту товарного дирхема в 3,125 г або важка у 3,18 г, а група IV – до стандарту в 2,975 г. Найчисельніша група III із середнім значенням в 2,55 г виявляється дещо важчою від поліедричних важків в 2,47 г і найближчою до стандарту давньоруської ногати в 2,56 г. Група III водночас близька важку в 2,12 г та стандарту новгородської куни (куни «Короткої Правди») в 2,05 г. Групу I можна умовно порівняти з обрізками Стародединського скарбу та різними важками в 1,42 г й 1,77 г.

Дрібніші обрізки та уламки срібників не мають округлої форми. У скарбі з Денисів обрізки мали таку вагу: 0,349 г (№ 138-1); 0,47 г (№ 139-1); 0,72 г (№ 131-1); 0,96 г (№ 101-1); у Ніжинському скарбі: 0,57 г (№ 152-1); 0,76 г (№ 156-1). Ще три фрагменти, випадково чи ні, доведені до ваги у 0,8 г (№ 136а-1); 1,1 г (№ 52-3); 1,13 г (№ 148-2). Підсумовуючи дані щодо обрізаних срібників, можна констатувати, що, перебуваючи в обігу, срібники часто підганялися під вагові норми обрізки, прийняті давньоруським населенням для дирхемів, і здійснювалася ця обрізка за допомогою набору поліедричних важків.

Порівнюючи загальні частотні діаграми ваги срібників (іл. 11: 3 а) з даними щодо цілих дирхемів X ст. (іл. 11: 1) та обрізаних у кружок (іл. 11: 2, 4), найбільш упевнену подібність виявляє діапазон піків ваги дирхемів Єрилівського скарбу – 2,9–3,6 г (іл. 11: 1 б), якому відповідає діапазон правого піку частотної діаграми ваги срібників Володимира (іл. 11: 3 б) та зокрема вагові діаграми срібників типів I і III (іл. 5: 1, 3). Середнє арифметичне значення цього діапазону – 3,25 г. Близький стандарт для ваги срібника пропонували І. Круг, О. Черепнін, В. Янін та інші дослідники. Другий, не менш важливий, пік частотної діаграми срібників з діапазоном 2,4–2,7 г (іл. 5: 2, 4, 6; іл. 11: 3) знаходить лише паралель серед невеликої частини обрізаних у кружок дирхемів з колекції ДІМ (іл. 11: 2 а). Судячи з домінування цього кластера серед срібників Святополка (іл. 10: 2) та обрізаних срібників групи III, мова йде не стільки про один з вагових стандартів чекана срібника, скільки про нову грошово-вагову одиницю, до якої на пізньому етапі обігу срібника він

був прирівняний. Така одиниця з ваговим стандартом у 2,56 г, починаючи з XI ст., відома нам як «ногата».

У кінці X – на початку XI ст. точне виконання «ногати» у ваговому еквіваленті було б дуже складним, адже набір поліедричних важків включав лише важок в 2,47 г з мінімальним кроком у 0,35 г. Можливо, саме тому частотні діаграми срібників різних типів показують піки в діапазоні 2,5–2,7 г (іл. 5: 2–6). Неможливість точно підібрати вагу ногати означає, що її вартість у 2,56 г срібла (1/80 гривні срібла) є величиною зовсім не ваговою, а рахунковою, встановленою на підставі ринкової вартості. Однією з таких причин могло стати пониження номінальної вартості срібника вагою близько 3,18 г на 1/5.

Срібник і златник у грошово-ваговій системі X ст. Інформація писемних джерел про давньоруську грошову систему X ст. обмежується лише окремими згадками платіжних одиниць – «гривня», «гривня кун», «куна» («чорна куна»), «вивериця» («біла вивериця»), «шеляг» – без жодної підказки про співвідношення їхньої вартості. Не дивно, що реконструкції грошової системи різними дослідниками часом кардинально різняться.

Незалежно запропоноване К. Цукерманом і нами вирішення проблеми 5-літрової вири русько-візантійської угоди 911 року за ненавмисне вбивство як рівнозначного штрафу Руської Правди за вбивство у 40 гривень кун [Zuckerman, 2011, р. 28–34; Комар, 2010–2011, с. 153–156], маємо надію, припиняє двохсотрічну дискусію про «загадкову гривню» X ст., що не вписується в пізнішу давньоруську грошово-вагову систему. Гривня кун виявляється тотожною за вартістю 1/8 літри срібла; цю одиницю В. Янін вважав пізнішою «південно-руською» гривнею кун, еквівалентною 40,92 г срібла [Янін, 1985, с. 364–365]. Щоправда, об'єктивно отримане значення вартості гривні кун цілком може відноситися до часу кодифікації Руської правди, а не до реалій X ст. Тим паче, що сама «гривня кун» як вартість «сорочка» куниць не могла залишатися незмінною після різкого здорожчання срібла.

Гіпотези О. Григор'єва про тотожність вагової одиниці близько 40 г вартості динара в сріблі [Григор'єв, 2005, с. 116–119] та К. Цукермана про її еквівалентність вартос-

ті візантійського соліда [Zuckerman, 2011, р. 31–34, 45–51] відривають дану одиницю виміру від терміна «гривня кун» і споріднені у визнанні існування на Русі рахунку на «золотий». Однак чи потребувала Русь подібних розрахунків у часи масових надходжень високоякісного дирхема, коли, навпаки, знайомство східноєвропейських народів з динаром викликає сумніви? Ситуацію мало змінити поступове погіршення якості дирхема, яке почалося в середині X ст. Як з'ясував Ш. Гойтейн на підставі аналізу комерційних документів та шлюбних контрактів з Каїрської Генізи, у 986–1232 роках переважно зберігалось співвідношення вартості 1 динар = $13 \frac{1}{3}$ *nuqra* дирхема як фіксована вартість чистого срібла (1 : 9,8 за вагою), однак курс *waraq* дирхемів постійно змінювався й варіювався в різних містах [Goitein, 1965, р. 3–45; 1999, р. 368–392]. Падіння курсу дирхема явно почалося задовго до початку самої «срібної кризи». Так, у документі 986 року зі столичного Фустата співвідношення динара до дирхема становило 1 : 30, а в документі 1003 року вже 1 : 37,7 [Goitein, 1965, р. 3–5; 1999, р. 368–392]. У Багдаді в 1002 році було примусово встановлено курс 1 : 25, однак уже до кінця року він досяг 1 : 40 [Ashtor, 1969, р. 99].

Як бачимо з факту низької проби більшості срібників Володимира типу I, початок давньоруського чекану вже припав на період різкого погіршення дирхема. Але без власних або альтернативних ресурсів срібла цей почин взагалі був приречений на провал. Обмежені випуски Святополком і особливо Ярославом високопробних срібників свідчать про збереження за монетою початкового номіналу *nuqra* дирхема при паралельному випуску аналога *waraq* дирхемів. З 1002–1004 років, коли «срібна криза» яскраво проявилася в Передній Азії та Північній Африці, *waraq* дирхем становив лише $\frac{1}{3}$ вартості *nuqra* дирхема, приблизно відповідаючи срібникам 300°проби. Падіння їх вартості на цьому не завершилося. Зрозуміло, що для зовнішніх торговельних операцій купці потребували чистого срібла, тож *nuqra* дирхеми постійно відбиралися. У документі 1125–1145 ро-

ків єгипетський купець писав колезі: «*Nuqra* срібні монети рідкісні в Олександрії, а їх ціна виросла; 100 коштують восьми, а вісім менше одної восьмої. Я старався і шукав для тебе по всіх таємних місцях, поки не зібрав для тебе та Ібн Лебді (срібних монет) на близько 140 динарів» [Goitein, 1965, р. 24]. Повністю аналогічні процеси мали відбуватися і на Русі зі срібником.

Під тиском масового розбавлення монетного срібла лігатурою, номінал срібника міг бути зниженим від 3,2 г чистого срібла до 2,56 г. Але, що видається парадоксальним, обрізка низькопробних срібників до стандарту умовної срібної вартості ногати ілюструє механічне сприйняття навіть фактично мідної монети як срібла. Це дає нам підстави вважати, що і повноцінний срібник, і його низькопробні версії відповідали давньоруській грошовій одиниці «ногати». Походження її назви безсумнівне від арабського кореня: *naqd* (мн. *nuqūd*) – це «гроші, монета», а дієслово *naqada* – «платити грошима, монетами»¹ [Комар, 2010–2011, с. 161]. Фактично, «ногата» була антитезою традиційним слов'янським одиницям – «куні» та «вивериці».

Повноцінний срібник стандарту в 3,2 г (або 3,18 г) становив за вагою $\frac{3}{4}$ динара та $\frac{7}{10}$ номісми. Ціле число срібників при перерахунку вартості динара виходило при курсі 1 : 9, тобто 12, а при перерахунку вартості соліда – 15 при курсі 1 : 10,5. Для цілого числа срібників (14) при курсі в 1 : 10 стандартом златника мали б бути 4,45 г, але його можна було добитися і на стандарті соліда при арабському курсі: 1 динар = $13 \frac{1}{3}$ дирхема. Ногат у 2,56 г на динар при курсі 1 : 9 йшло 15, а на солід – 16, причому саме в останньому випадку утворювалася сума «чистого» срібла рівно в $\frac{1}{8}$ літри. Якщо перерахунки на «золотий» справді мали місце, то приведення їх до єдиної метрологічної системи фіксується не раніше появи ногати вартістю в 2,56 г, тобто срібника з пониженою вагою або ж нижчим вмістом срібла на $\frac{1}{5}$.

Частотні діаграми ваги срібників свідчать, що сталася така зміна на етапі випуску срібників Володимира типу II (іл. 5: 2), який відзначається повною заміною іконографії

¹ Висловлюємо вдячність за консультацію Т. Калініній.

Іл. 12. Князівські знаки та їх імітації: 1 – златник Володимира; 2 – срібник Володимира типу I; 3 – срібник Володимира типу II; 4 – срібник Володимира типу III; 5 – срібник Володимира типу IV; 6 – срібник Ярослава; 7 – відливка зі срібника Ярослава; 8 – срібник з ім'ям ПЕТРОС; 9 – срібник Святополка; 10 – підвіска з-під Києва; 11 – підвіска із Циблів; 12 – срібник з ім'ям ПЕТОР; 13 – ремінний наконечник з п. E864/1 могильника Бодзя (1, 3–9, 12 – за: Гайдуков, Калинин, 2012; 11 – за: Колибенко та ін., 2008; 13 – за: Duczko, 2014)

реверса: замість образу Христа Пантократора на срібниках віднині починає чеканитися князівський знак (іл. 12: 3). Натомість срібники типу I з маленьким тризубом на аверсі (іл. 12: 2) повністю виводяться з обігу, хоча принципової різниці у якості металу ми не спостерігаємо. А отже, реформа мала державний характер, і новий стандарт вводився примусово князівською волею. На думку О. Маркова, саме для цього на срібниках нових типів додався великий князівський знак – «це печатка князя, яка накладалася на монети для засвідчення їх дійсності при платежах» [Марков, 1915, с. 19].

В. Янін порівнював срібники з князівськими печатками так званої «архаїчної традиції», виділеними за двома печатками з більш ніж сумнівною інтерпретацією [Янін,

1970, с. 36–41; № 1; 2]. Атрибутований князю Святославу Ігоревичу молівдовул із двозубом на обох боках, виявлений Д. Мілеєвим під час розкопок 1912 року на садибі Десятинної церкви, нині втрачений, а його текст насправді практично нечитабельний через подвійний відтиск штемпеля. Безперечно не відноситься до ранніх інша «архаїчна» печатка з Новгорода, знайдена в шарі першої половини XII ст.; ім'я її власника вірно прочитав С. Міхеєв, як [G]OZONTAG [Михеев, 2014, 36–41, 51–52]. Проте найсуттєвіші зміни сталися в інтерпретації двозуба, який тривалий час вважався знаком Святослава. З'ясувалося, що у вигляді графіті на дирхемах цей знак присутній ще в скарбах кінця IX – початку X ст.; нанесений він і на монети, чеканені в 979/980 та 988/989 роках, тобто після смерті і Святосла-

ва, і навіть Ярополка. Тож на зміну уявленню про двозуб як персональний знак довелося формулювати інше – про його значення як родового для всієї династії Рюриковичів чи як знак влади київського князя [Мельникова, 2008, с. 246–249 ; табл. 1; 2; Молчанов, 2008, с. 261–263; Белецкий, 2012, с. 434–438; Михеев, 2014, с. 45–46].

Перша документально підтверджена зміна двозуба була внесена князем Володимиром, а його сини лише продовжили батьківський почин персоналізації князівських знаків. Причини таких змін логічно було б шукати в нових реаліях, які прийшли разом із християнством. Одним з наслідків уведення персонального князівського знака стало поширення литих підвісок з імітаціями знаків Володимира та Ярослава, часом зовсім зведених до плетеного декору, або ж з фантастичними додатками (іл. 12: 10, 11), що їх дослідники питання схильні вважати «вірчими» знаками представників князя чи наслідуваннями ним [Молчанов, 1976; Белецкий, 2004; 2012; Колибенко, Колибенко, Тетеря, Юрченко, 2008]. За винятком унікальної псковської підвіски з двозубом [Ершова, 2010], яка нагадує імітацію знака Святополка, однак датується наразі ранішим часом за контекстом поховання, решта відомих підвісок наслідують тризуби Володимира і Ярослава, вироджуючись, зрештою, у декоративне плетіння з двома симетричними хрестами на кінцях. До цієї ж категорії можна віднести й підвіски-відливки зі срібників Ярослава (іл. 12: 7) [Гайдуков, Калинин, 2012, рис. 22]. На знак Святополка натрапляємо на ремінному наконечнику з п. Е864/1 могильника Бодзя в Польщі (іл. 12: 13) [Duczko, 2014, р. 214–218; fig. 10.15; Михеев, 2014, с. 47–48].

Прикладу подібного масового відтворення простим населенням князівських знаків у часи пізніших правителів ми навряд чи зможемо підібрати. Цей своєрідний «культ» знаків припадає на період активної централізації держави і позначає причетність певних груп населення до правлячого князя, зникаючи, проте, одразу після поділу Русі між Ярославичами. І саме на правління Володимира Святославича та його синів – Ярослава і Святополка – припадає чекан монети з індивідуальними знаками.

Підсумки. Давньоруський чекан монети став цікавим економічним експериментом для держави, позбавленої власного ресурсу срібла. Маючи на перших порах більше презентаційні функції, срібники й златники повторювали вагові стандарти дирхема (3,18 г) та візантійського гістамена (4,55 г при фактичній вазі 4,4 г) відповідно, проте могли навіть не мати чітко встановлених грошових номіналів, оскільки «ногата» на той момент просто позначала срібну монету. Однак по мірі зменшення надходження східного срібла все важливішим його ресурсом ставав збір князівської данини, що проводився без спеціального пробірної контролю якості срібла. Переливання його дрібними партіями і перечеканка в монети для повернення у вигляді плати «княжим людям» швидко виявили головний недолік – значну кількість низкопробних монет, яка лише посилювалася щороку за рахунок відбору найкращих срібників для зовнішньої торгівлі. Така ситуація призвела до утворення двох різних сфер обігу срібної монети, причому низкопробні срібники, найвірогідніше, концентрувалася переважно в руках людей, пов'язаних із княжою адміністрацією.

Щоб виправити становище і змусити населення приймати для плати монету власного чекану, Володимир Святославич провів ще одну реформу: срібники типу I з візантійським реверсом у вигляді зображення Христа Пантократора замінили на монети з реверсом у вигляді персонального князівського знака, асоційованого виключно з великим київським князем. Для нової монети була призначена обов'язкова умовна вартість – 1/80 гривні срібла, що привело до фіксації «ногати» на еквіваленті у 2,56 г чистого срібла, попри факт невідповідності середньої вартості срібника в обігу цій нормі. Незважаючи на примусову підтримку курсу, населення все ще не хотіло вважати срібник повноцінною монетою, і його окремих від дирхема обіг зберігався. Близько 1015 року надходження дирхемів на Русь практично припинилося, що в умовах обмеженості альтернативного джерела у вигляді західноєвропейської монети, змусило князя Ярослава Володимировича відмовитися від подальшого чекану власної монети одразу після зайняття київського столу в 1019 році.

Література

- Бартольд В.В.* История изучения Востока в Европе и России. – Петроград, 1925.
- Бауер Н.П.* Древнерусский чекан конца X и начала XI в. // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – 1927. – Вып. 5. – С. 296–318.
- Бауер Н.П.* Денежный счет Русской Правды // Вспомогательные исторические дисциплины. – Москва ; Ленинград, 1937. – С. 184–244.
- Бауэр Н.П.* История древнерусских денежных систем. IX в. – 1535 г. – Москва, 2014.
- Белецкий С.В.* Подвески с изображением древнерусских княжеских знаков // Ладога и Глеб Лебедев: Восьмые чтения памяти Анны Мачинской. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 243–319.
- Белецкий С.В.* Древнейшая геральдика Руси // Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 431–465.
- Бех Н.И., Васильев В.А., Гини Э.Ч., Петриченко А.М.* Мир художественного литья. – Москва, 1997.
- Болсуновский К.В.* Древние гирьки, найденные в Киеве, и их отношение к различным весовым системам. – Киев, 1898.
- Быков А.А.* Безлюдовский клад (по материалам описания монет, выполненного Р.Р. Фасмером) // Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2012. – Т. 61. – С. 329–344.
- Волошинский Я.Я.* Описание древних русских монет, принадлежащих минц-кабинету Университета св. Владимира, из числа найденных близ Нежина в мае месяце 1852 г. – Киев, 1853.
- Гайдуков П.Г., Калинин В.А.* Древнейшие русские монеты // Русь в IX–X веках: археологическая панорама. – Москва ; Вологда, 2012. – С. 402–435.
- Григорьев А.В.* Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I – начале II тыс. н. э. – Тула, 2005.
- Давидович Е.А.* Денежное обращение в Мавераннахре при Саманидах // Нумизматика и Эпиграфика. – Москва, 1966. – Т. 6. – С. 103–134.
- Данилевич В.Ю.* Археологічна минувшина Київщини. – Київ, 1925.
- Добровольский И.Г., Дубов И.В., Кузьменко Ю.К.* Граффити на восточных монетах. Древняя Русь и сопредельные страны. – Ленинград, 1991.
- Зверев С.В.* К истории монетного производства в русском государстве в XVI–XVII вв. // Нумизматика и Эпиграфика. – Москва, 2005. – Т. 17. – С. 219–252.
- Зверев С.В.* О технике изготовления русских сребреников конца X – начала XI в. // Нумизматические чтения 2009 года. – Москва, 2009. – С. 22–25.
- Зоценко В.Н.* Историко-экономические связи Киева с Юго-Восточной Прибалтикой в IX – начале XIII вв. Киев, 1984 // Науковий архів ІА НАН України, ф. 2.
- Зоценко В.М.* Гроші та грошовий обіг // Давня історія України. – Київ, 2000. – Т. 3. – С. 443–452.
- Ениосова Н.В., Митоян Р.А., Сарачева Т.Г.* Химический состав ювелирного сырья эпохи средневековья и пути его поступления на территорию Древней Руси // Цветные и драгоценные металлы и их сплавы на территории Восточной Европы в эпоху средневековья. – Москва, 2008. – С. 107–186.
- Енуков В.В.* Славяне до Рюриковичей. – Курск, 2005.
- Ершова Т.Е.* Серебряная подвеска с изображением тамги Рюриковичей из камерного погребения в Пскове // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран: 80-летию со дня рождения Анатолия Николаевича Кирпичникова. – Санкт-Петербург ; Москва, 2010. – Т. 1. – С. 284–289.
- Ильин А.А.* Топография кладов древних русских монет X–XI в. и монет удельного периода. – Ленинград, 1924.
- Кауфман И.И.* Русский вес, его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейшего времени. – Санкт-Петербург, 1906.

Козубовский Г. Сребреники и златники Древней Руси – памятники денежного обращения или репрезентативные монеты? // *Pieniadz pamiatkowy i okolicznosciow – wspolnota dziejow.* – Warszawa, 2000. – С. 3–35.

Колибенко О., Колибенко О., Тетеря Д., Юрченко О. Підвіска зі знаком Рюриковичів з Переяславщини та деякі роздуми з приводу інтерпретації геральдичних підвісок // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 20. – С. 268–289.

Комар А.В. Древнерусская денежно-весовая система X в. на перекрестке путей: хазарский тупик // *Хазарский альманах.* – Киев ; Харьков, 2010–2011. – С. 131–184.

Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – Київ, 1971.

Круг Ф. Критические разыскания о древних русских монетах. – Санкт-Петербург, 1807.

Куник А.А. О русско-византийских монетах Ярослава I Владимировича, с изображением Георгия Победоносца. – Санкт-Петербург, 1860.

Лихачёв Н.П. Материалы для истории русской и византийской сфрагистики. – Ленинград, 1928. – Вып. 1 (Труды музея палеографии. Вып. 1).

Марков А.К. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). – Санкт-Петербург, 1900.

Марков А.К. Русская нумизматика. – Петроград, 1915.

Мельникова Е.А. К вопросу о происхождении знаков Рюриковичей // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 г. – Москва, 2008. – С. 240–249.

Мельникова С.А. Исследования в области русской нумизматики в 1950–1980-е годы // Вестник АН СССР. – Москва, 1987. – № 3. – С. 68–82.

Михеев С.М. К проблеме атрибуции знаков Рюриковичей // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва, 2014. – № 4. – С. 45–63.

Моисеенко Н.С. Так уж низкопробны древнерусские сребреники? // Нумизматические чтения 2011 года: Памяти Алексея Владимировича Фомина. – Москва, 2011. – С. 44–47.

Моисеенко Н.С., Сотникова М.П. Новые данные об исследовании древнейших русских монет // Нумизматический сборник МНО. – Москва, 2006. – № 3. – С. 24–39.

Моисеенко Н.С., Сотникова М.П. История изучения древнейших русских монет // Петербургский коллекционер. – Санкт-Петербург, 2010. – № 1 (57). – С. 16–19.

Моисеенко Н.С., Сотникова М.П. О составе сплава древнерусских монет из собрания Государственного Эрмитажа // Вторые Научные Чтения памяти профессора Валентина Наумовича Рябцевича (1934–2008). – Минск ; Нясвиж, 2014.

Молчанов А.А. Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1976. – Т. 7. – С. 69–91.

Монгайт А.Л. Рязанские гирьки // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Москва, 1947. – Вып. 14. – С. 61–69.

Монгайт А.Л. Археологические заметки. III. Новгородские гирьки // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Москва, 1951. – Вып. 41. – С. 133–137.

Назаренко А.В. Происхождение древнерусского денежно-весового счета // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 г. – Москва, 1996. – С. 5–79.

Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки торговых, культурных, политических связей IX–XII веков. – Москва, 2001.

Нунан Т.С. Торговля Волжской Булгарии с саманидской Средней Азией в X в. // Археология, история, нумизматика, этнография Восточной Европы. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 256–313.

Орешиников А.В. Задачи русской нумизматики древнейшего периода // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1918. – № 54. – С. 20–32.

Орешиников А.В. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам // Известия АН СССР. Отд. гуманитар. наук. – 1930. – № 2. – С. 87–112.

Орешиников А.В. Денежные знаки домонгольской Руси. – Москва, 1936. – (Труды Государственного исторического музея. – Вып. 6).

- Орлов Р.С. Сільське ювелірне ремесло // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – Київ, 2003. – С. 121–131.
- Петриченко А.М. Древнейшие литые монеты России // Литейное производство. – 1988. – № 8. – С. 45–46.
- Петриченко А.М. Литые деньги. – Москва, 2000.
- Петров П.Н., Калинин В.А. Обрезанные куфические дирхемы X в. // Древности Поволжья и других регионов. – Москва ; Нижний Новгород, 2004. – Вып 5. – Т. 4. – С. 181–210.
- Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. – Москва, 1977. – Вып. 1.
- Прозоровский Д.И. Монета и вес в России до конца XVIII ст. – Санкт-Петербург, 1865.
- Прозоровский Д.И. Куны // Известия Русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1872. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 128–162.
- Прозоровский Д.И. О кунных ценностях // Сборник Археологического института. – Санкт-Петербург, 1880. – Отд. 1. – Кн. 4. – С. 29–49.
- Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. // Советская археология. – Москва, 1940. – № 6. – С. 227–257.
- Сотникова М.П. Эпиграфика серебряных платежных слитков Великого Новгорода XII–XV вв // Труды Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1961. – Т. 4. – Вып. 2. – С. 44–91.
- Сотникова М.П. Итоги изучения русских монет X–XI вв. в Государственном Эрмитаже // Прошлое нашей Родины в памятниках нумизматики: сборник статей. – Ленинград, 1977. – С. 4–11.
- Сотникова М.П. Древнейшие русские монеты X–XI вв. Каталог и исследование. – Москва, 1995.
- Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI вв. – Ленинград, 1983.
- Спасский И.Г. Очерки по истории русской нумизматики // Нумизматический сборник Государственного исторического музея. – Москва, 1955. – Вып. 1. – С. 91–108.
- Спасский И.Г. Насущные вопросы изучения русских монет X–XI вв. // Сообщения Государственного Эрмитажа. – 1961. – Вып. 21. – С. 51–54.
- Спасский И.Г. Русская монетная система. – Ленинград, 1962.
- Толстой И.И. Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского. – Санкт-Петербург, 1882.
- Толстой И.И. О древнейших русских монетах X и XI вв. // Записки Русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1893. – Т. 6. – С. 310–368.
- Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. – Санкт-Петербург, 1891. – Вып. 4 : Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева.
- Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. – Москва, 1970.
- Черепнин А.И. Коростовский клад. – Рязань, 1892.
- Черепнин А.И. Древние рязанские гирьки // Труды Рязанской Ученой архивной комиссии. – Рязань, 1893. – Т. 7. – № 6. – С. 106–110; № 8. – С. 126–134.
- Черепнин А.И. О гривенной денежной системе по древнимкладам // Труды Московского нумизматического общества. – Москва, 1900. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 98–215.
- Черепнин Л.В. Русская метрология. – Москва, 1944.
- Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. – Москва, 1956.
- Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. – Москва, 1970. – Т. 1.
- Янин В.Л. Русские денежные системы IX–XV вв. // Древняя Русь. Город. Замок. Село. – Москва, 1985. – С. 364–375.
- Янин В.Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода. – Москва, 2009.
- Arne T.J. La Suede et l’Orient. – Uppsala, 1914.
- Arne T.J. Viktsenheterna i Sverige under vikingatide // Fornvännen. – 1918. – Vol. 13. – S. 61–64.
- Ashtor E. Histoire des prix et des salaires dans l’Orient médiéval. – Paris, 1969.

Bacharach J.L., Gordus A.A. Studies on the Fineness of Silver Coins // Journal of the Economic and Social History of the Orient. – 1968. – Vol. 11. – No 3. – P. 298–317.

Chernetsov A.V. Types on Russian Coins of the XIV and XV Centuries: An iconographic study. – Oxford, 1983. – (BAR, International Series 167).

Dmochowski J. Mikołaja Kopernika rozprawy o monecie i inne pisma ekonomiczne oraz J.L. Decjusza tractat o biciu monety. – Warszawa, 1924.

Duczko W. Status and Magic. Ornaments Used by the Bodzia Elites // Bodzia: a late Viking-age elite cemetery in Central Poland. – Leiden ; Boston, 2014. – P. 202–221.

Ehrenkreutz A.S. Extracts from the Technical Manual on the Ayyūbid Mint in Cairo // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. – 1953. – Vol. 15. – No 3. – P. 423–447.

Eniosova N.V. Tracing the routes of silver procurement to the early urban centre Gnezdovo in the 10th/early 11th centuries // Die Archäologie der frühen Ungarn: Chronologie, Technologie und Methodik. – Mainz, 2012. – P. 261–277.

Goitein S.D. The Exchange Rate of Gold and Silver Money in Fatimid and Ayyubid Times: A Preliminary Study of the Relevant Geniza Material // Journal of the Economic and Social History of the Orient. – 1965. – Vol. 8. – No 1. – P. 1–46.

Goitein S.D. A Mediterranean Society. The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza. – Berkeley, 1999. – Vol. 1 : Economic Foundations.

Grierson Ph. The Monetary Reforms of 'Abd al-Malik: Their Metrological Basis and Their Financial Repercussions // Journal of the Economic and Social History of the Orient. – 1960. – Vol. 3. – No 3. – P. 241–264.

Grierson Ph. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. – Washington, 1973. – Vol. 3 : Leo III to Nicephorus III, 717–1081.

Johnson Ch. The De moneta of Nikolas Oresme and English mint documents. – Edinburgh, 1956.

Krug J.Ph. Zur Münzkunde Russlands. – St. Petersburg, 1805.

Noonan T.S. Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age // Harvard Ukrainian Studies. – 1992. – Vol. 16. – P. 237–259.

Pritsak O. The Origins of the Old Rus' Weights and Monetary Systems: Two Studies in Western Eurasian Metrology and Numismatics in the Seventh to Eleventh Centuries. – Cambridge, 1998.

Sperber E. How accurate was Viking Age weighing in Sweden? // Fornvännen. – 1992. – Vol. 83. – P. 157–166.

Steuer H. Waagen und Gewichte aus dem mittelalterlichen Schleswig – Funde des 11. Bis 13. Jahrhunderts aus Europa als Quellen zur Handels- und Währungsgeschichte. – Köln ; Bonn, 1997.

Steuer H. Die Ostsee als Kernraum des 10. Jahrhunderts und ihre Peripherien // Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie. – Bonn, 2004. – Bd. 22. – S. 59–88.

Steuer H. Waagen und Gewichte in Janów // Der wikingerzeitliche Seehandelsplatz von Janów (Truso): geophysikalische, archäopedologische und archäologische Untersuchungen 2004–2008. (Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters Beiheft. Bd. 24). – Bonn, 2012. – S. 185–282.

Stroganoff S. Le tresor de Nejine // Zeitschrift für Numismatik. – Berlin, 1883. – Bd. 10. – S. 112–118.

Suchodolski S. Mennictwo polskie w XI i XII wieku. – Wrocław : Ossolineum, 1973.

Vasmer R. Ein im Dorfe Saryi Dedin in Weissrussland gemachter Fund kufischer Münzen. – Stockholm, 1929.

Völkner Ch.F. Einleitung zu der Skizze der ersten und zweiten Epoche einer Geschichte der Russen // Allgemeiner litterarischer Anzeiger. – Leipzig, 1797. – No LXXIV. – S. 761–765.

Zuckerman C. On the Kievan Letter from the Genizah of Cairo // Ruthenica. – 2011. – T. 10. – P. 7–56.

ПРО МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ КНЯЗІВСЬКИХ ПОХОВАНЬ У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОМУ СОБОРІ

Олена Черненко

кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології, етнології та
туристично-краєзнавчої роботи Чернігівського
національного педагогічного університету
імені Т.Г. Шевченка

Коло наукових зацікавлень:

археологія та історія доби середньовіччя,
давньоруська архітектура, музеєзнавство

Із часу свого заснування Чернігівський Спасо-Преображенський собор слугував усипальницею князів місцевої правлячої династії. У статті розглянуто питання про можливе місцезнаходження їхніх поховань. Авторка аналізує історіографію проблеми, повідомлення писемних джерел та матеріали новітніх архітектурно-археологічних досліджень. На сьогоднішній день у внутрішньому просторі храму зафіксовано існування лише двох поховань давньоруського часу. Вони розташовані в південному відсіку нартексу та могли належати канонізованим церквою князю Ігорю Ольговичу та митрополиту Константину. Усипальницями інших осіб, про поховання яких у соборі згадує літопис, могли слугувати прибудовані до нього капели-параклесії.

Ключові слова: Давня Русь, Чернігів, Спасо-Преображенський собор, поховання, усипальниця, капела.

Со времени своего основания Черниговский Спасо-Преображенский собор служил усыпальницей князей местной правящей династии. В статье рассмотрен вопрос о возможном местонахождении их погребений. Автор анализирует историографию проблемы, сообщения письменных источников и материалы новейших архитектурно-археологических исследований. На сегодняшний день во внутреннем пространстве храма зафиксировано существование только двух погребений древнерусского времени. Они располагаются в южном отсека нартекса и могли принадлежать канонизированным церковью князю Игорю Ольговичу и митрополиту Константину. Усыпальницами других лиц, о погребении которых в соборе вспоминает летопись, могли служить пристроенные к нему капеллы-параклесии.

Ключевые слова: Древняя Русь, Чернигов, Спасо-Преображенский собор, погребения, усыпальница, капелла.

The Chernihiv Spaso-Preobrazhensky cathedral from the time of its foundation served as a tomb for princes of local ruling dynasty. The article discusses question about possible localization of their tombs. The author analyzes the historiography of this problem, information from written sources and the latest materials of analysis of architectural and archaeological research. For now in the inner space of the temple was recorded presence of only two graves from ancient Rus times. They are located in the southern cell of the narthex and could belong to canonized by church prince Igor Olgovich and metropolitan bishop Constantine. The tombs of others, about the burial of which in the cathedral we have records in the chronicles, could serve the chapels-paraklesis which were attached to Spaso-Preobrazhensky cathedral.

Keywords: Ancient Rus, Chernihiv, Spaso-Preobrazhensky Cathedral, Burial, Tomb, Chapel.

Від часу свого заснування Спасо-Преображенський собор слугував усипальницею чернігівських князів. Як засвідчують

літописи, започаткував цю традицію син Володимира Великого Мстислав: «Положиша і у святого Спасу, юже сам заложил бе бо

вздано ея иемь възвыше яко на кони стояще досящи» (1036) [ПСРЛ, 1926–1928, с. 105]). В XI–XII ст. в храмі були поховані наступник Мстислава на чернігівському престолі Святослав Ярославич («у святого Спаса» (1076) [ПСРЛ, 1926–1928, с. 139]) та його нащадки – Гліб Святославич («за Спасом» (1078) [ПСРЛ, 1926–1928, с. 140]), Олег Святославич («у святого Спаса у гроба отца свого Святослава» (1115). [ПСРЛ, 1908, с. 195]), Ярослав Всеволодович («в церкви святого Спаса епископы» (1198) [ПСРЛ, 1908, с. 484]) та канонізовані православною церквою Ігор Ольгович («у святого Спаса в тереме» (1150) [ПСРЛ, 1908, с. 282]) і митрополит Константин («у Святого Спаса, идже Игорьъ лежит... в теремци» (1159) [ПСРЛ, 1908, с. 70]). Згідно з Воскресенським літописом у Спаському соборі похований також Володимир Давидович («в церкви святого Спаса» (1151) [ПСРЛ, 1856, с. 55]). Крім того, згідно зі свідченням XVI ст., до Спасо-Преображенського собору перенесені з Орди мощі Михайла Всеволодовича та боярина його Федора. Хоча точна дата їх поховання невідома, прийнято вважати, що це відбулося 1246 року [Бережков, 1911 а, с. 27; Голубинский, 1904, с. 47].

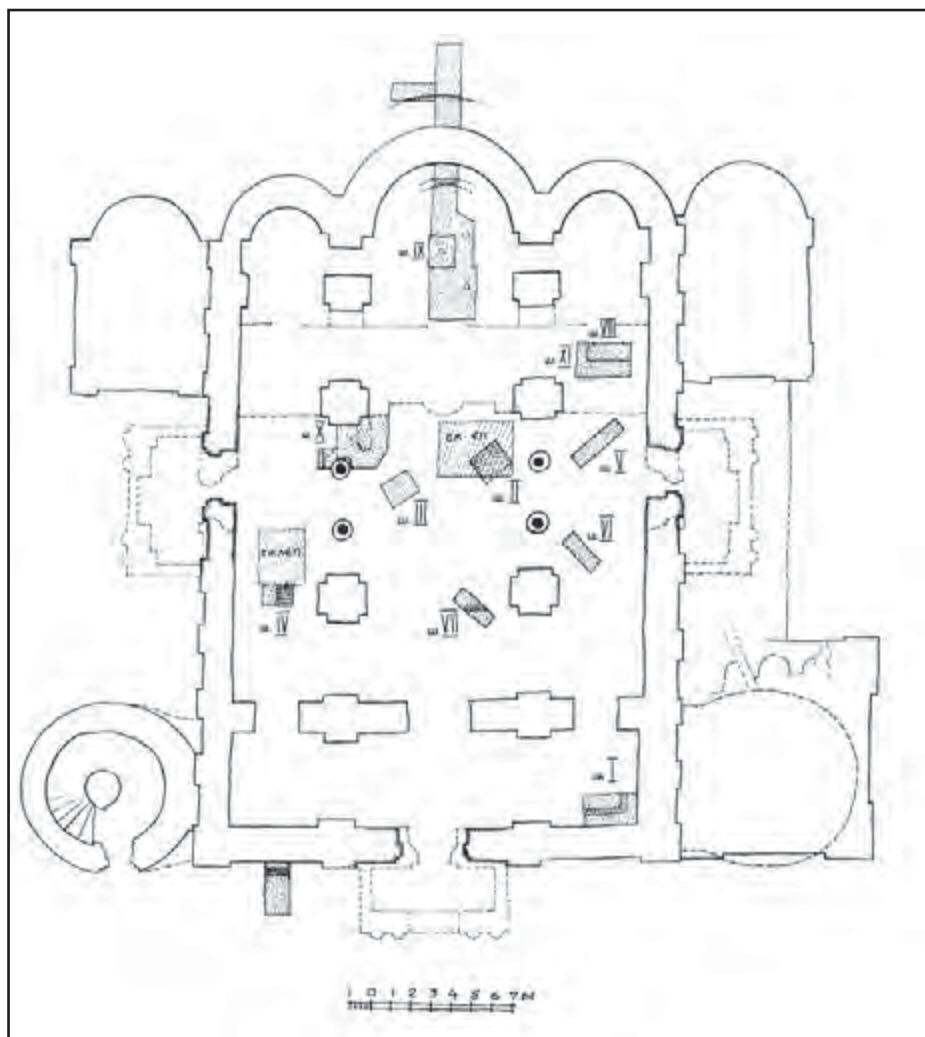
Починаючи з XVIII ст., різні автори, використовуючи непрямі свідчення та повідомлення пізніх джерел, намагалися скласти якомога повніший перелік осіб, похованих у Спаському соборі [Бережков, 1911 а, с. 4–7; Бережков, 1911 б, с. 293; Картины, 1911, с. 192; Макаренко, 1929, с. 65–66; Маркевич, 1852, с. 39–40, 171–176; Травкіна, 2012, с. 149–151]. Ці переліки різняться між собою різним ступенем достовірності. Один з них у 80-х роках XIX ст. за ініціативою соборного старости, чернігівського губернатора О. Анастасова, навіть увічніли на бронзовій дошці. Її помістили на стіні Борисоглібського собору, розташованого поруч зі Спасом. Як наголошував М. Бережков, у цьому списку були наявні грубі помилки, які «на красивой доске, красиво награвированные <...> стают особенно вопиющими» [Бережков, 1911 а, с. 24]. Утім, до сьогодні ця дошка не збереглася і відома лише за описами.

Як правило, у XIX – на початку XX ст. місцем захоронення чернігівських князів вважали підземелля Спаського собору (цоколь-

ного поверху за М. Павліновим [Павлинов, 1894, с. 8, 13; Травкіна, 2012, с. 82]). Наскільки відомо, перша згадка про існування підземелля під підлогою собору належала І. Левицькому. У листі, надісланому 1785 року до Духовної консисторії, він просив дозволу закрити вхід у стару підземну гробницю в Спасі (зміст та причини цього звернення детально проаналізували М. Бережков та М. Макаренко [Бережков, 1911 а, с. 7; Макаренко, 1928, с. 68]). Є також відомості, що 1786 року, коли в соборі розбирали хори, впала балка та пробила підлогу, під якою відкрився склеп. При цьому через дірку, що утворилася, можна було побачити встановлені всередині труни. Дірку відразу закрили [Бережков, 1911 б, с. 293]. За словами М. Бережкова, це повідомлення вперше трапляється в листі поручика П. Долженкова голові Московського товариства історії та старожитностей [Бережков, 1911 а, с. 7–8]. Як довів М. Макаренко, воно стосується одного з двох склепів XVII–XVIII ст., розкритих під час дослідів 1923 року [Макаренко, 1929, с. 40–53] (іл. 1). Дійсно, місце розташування одного склепу відповідає повідомленню П. Долженкова (у північній наві, під хорами; (іл. 1). До того ж у його склепінні пробито невеликий отвір, що міг утворитися на місці падіння балки.

Ще про одну підземну гробницю в Спасі є свідчення О. Єфимова. Він згадував, що 1901 року під час ремонту підлоги в центральній наві собору між двома мармуровими колонами відкрився отвір у підземну камеру, у якій стояли напівзасипані труни. Після огляду цей отвір замурували [Єфимов, 1908, с. 14, 51]. Можливо, мова йде про другий зі склепів, відкритих 1923 року (іл. 1). Цей склеп розташований приблизно в тому самому місці, про яке йдеться в О. Єфимова (у центральній наві, поблизу колон південної аркади).

Конструкція склепів Спаського собору детально розглядав М. Макаренко, а згодом до їх вивчення звернувся М. Холостенко. Вони зазначали, що ці гробниці датуються XVII–XVIII ст. та були споруджені в ґрунтових ямах, впущених із рівня тогочасної підлоги. Тому ж часу відповідає інвентар (деталі одягу та предмети особистого благочестя), що зберігся в похованнях, ущент пограбованих на час відкриття [Макаренко, 1929, с. 40–53, 68].

Іл. 1. Чернігівський Спасо-Преображенський собор. План та зведена схема розташування шурфів з позначенням склепів XVII ст. (За М. В. Холостенком, 1970)

Як засвідчують дані, отримані в ході досліджень 1923 року [Макаренко, 1928; 1929], 1960-х років [Холостенко, 1990], 1991 року [Руденко, Новик, 2012] та 2012 року [Черненко, 2013; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 а; 2013 б; 2013 в; 2014]), цокольний поверх, або ж підземелля, де могла б міститися усипальниця, у Спаському соборі відсутні. Нижче рівня існуючої підлоги до глибини близько 1 м у внутрішньому об'ємі храму залягають нашарування, утворені різночасовими долівками та їх рештками (іл. 3; 4). Під первинною підлогою початку XI ст., що збереглася на окремих ділянках, міститься заповнення будівельного котловану – ґрунт, вивільнений з фундаментних ровиків (вириті по периметру котловану, завглибшки 1,3 м). У нього впущені пізні могильні ями та два згадані вище склепи. Глибина котловану сягає 2,5 м [Холостенко, 1990, с. 10; Черненко, Іоаннісян,

Новик, 2013б, с. 397; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 в, с. 203].

Існування під підлогою собору численних могил уперше засвідчив 1871 року О. Авдеев. Вони відкрилися тоді, коли для ремонту демонтували іконостас [Спасо-Преображенський, 1882, с. 81]. Цю інформацію підтвердили й матеріали археологічних досліджень. Майже в усіх шурфах, закладених у внутрішньому просторі Спаського собору, зафіксовано кілька ярусів поховань. Найбільше (п'ять ярусів) – у нартексі. Згідно з дослідженнями стратиграфії нашарувань, здійсненими М. Холостенком [Холостенко, 1990, с. 10–12] та уточненими в ході робіт 2012 року, усі ці могили сягають глибини 1–2 м від сучасної поверхні (іл. 4). Вони перекриті рештками дерев'яної підлоги, що згоріла під час пожежі 1750 року. Можна додати, що інвентарні поховання, досліджені в 1923 та 2012 роках,

за знахідками монет, залишками вбрання та предметами особистого благочестя, датуються XVII ст. [Макаренко, 1929, с. 196; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 а, с. 397].

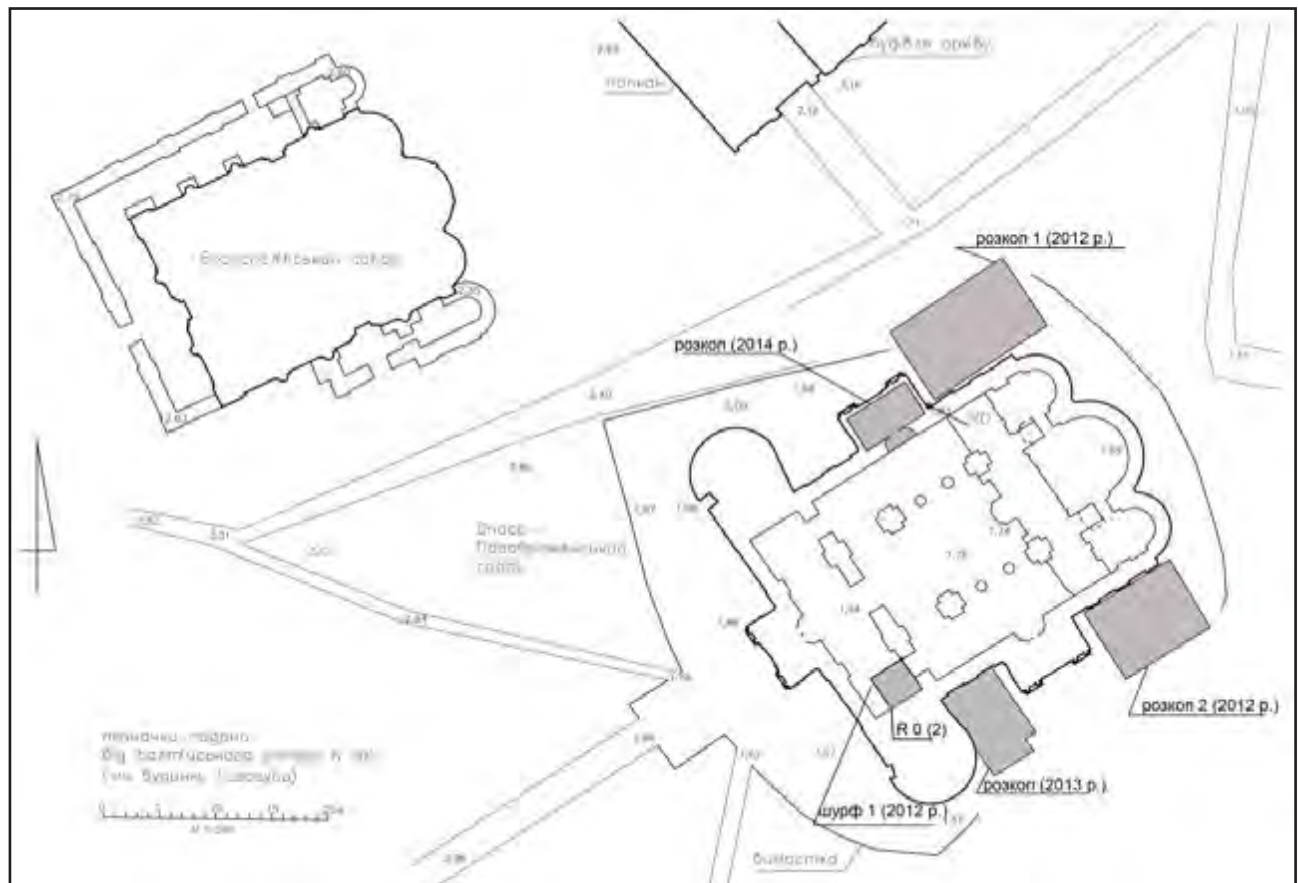
Сподівання знайти в Спаському соборі більш давні могили, які б збереглися під покриттям давньоруської підлоги [Ситий, 2013, с. 21], навряд чи обґрунтовані. Як засвідчують результати досліджень, на тих незначних ділянках, де підлога давньоруського часу вціліла, захоронення відсутні. Власне, давня підлога майже повністю зруйнована могильними ямами пізнього часу [Холостенко, 1990, с. 11].

З повідомлення І. Левицького випливає, що вже на початку XVIII ст. поховання під підлогою собору, у тому числі у склепах, не здійснювалися (у повідомленні йдеться про старий склеп, який давно не використовується). Утім, померлих могли ховати в храмі й пізніше. Це не суперечило законодавству, оскільки указ Синоду від 1723 року дозволяв ховати знатних персон при церквах у межах міста як виняток [Полное, 1830, с. 130, № 4322]. У цілому ж, судячи з усього, масові захоронення

у внутрішньому об'ємі Спаського собору відносяться до XVII ст., що узгоджується зі статусом храму, який до монгольської навали був кафедральним.

Серед літописних згадок про похорон князів у Спаському соборі чи не найбільш відомою є розповідь про поховання Ігоря Ольговича, убитого в Києві під час повстання 1148 року: «У святого Спаса, в тереме» [ПСРЛ, 1908, с. 282]). У XIX – на початку XX ст. згаданий у цій розповіді «терем» найчастіше ототожнювали з давньою вежею, прибудованою до собору з півночі (Є. Голубинський, М. Марков, М. Маркевич та ін.).

Північна вежа Спаського собору – єдина з його давніх прибудов, що збереглася до сьогодні. Сучасного вигляду вона набула у XVIII ст., коли над нею звели надбудову та перетворили її на дзвіницю. Як і в давнину, нині існує єдиний вхід у вежу: ззовні, на першому поверсі. Усередині весь її об'єм займають гвинтові сходи, котрі ведуть нагору. На другому ярусі вони через прохід сполучаються із західним відсіком хорів. Існуюча сьогодні

Іл. 2. Схема розташування розкопів 2012–2014 рр. у Спасо-Преображенському соборі

конструкція сходів створена під час ремонту храму в XVII ст., однак вона має більш давню основу [Говденко, 1996, с. 147–148; Холостенко, 1990, с. 11].

Думка про поховальне призначення північної вежі Спаського собору була спростована ще на межі XIX–XX ст. [Бережков, 1911 а, с. 17; Макаренко, 1929, с. 65–66]. Подібні сходові баштоподібні прибудови давньоруських храмів XI ст. слугували окремим входом для осіб високого соціального статусу на хори («полаті»), де ті перебували під час літургії чи молитовного усамітнення [Преображенский, 2013; Сарабьянов, 2014].

Звертаючись до проблеми місцезнаходження князівських поховань у Спаському соборі, у виступі на XIV Археологічному з'їзді М. Бережков досить детально розглянув питання про літописний «терем», де був похований Ігор Ольгович. На його думку, цей «терем» – не окрема споруда, а коштовна «сень» (шатро, навіс). Він доводив, що Святослав Ольгович мав розмістити в Спаському соборі мощі мученика Ігоря так само, як їх батько – Олег Святославич – прагнув розмістити у Вишгороді раки з мощами Бориса та Гліба: праворуч від входу в притворі, під спеціально обладнаним покриттям [Бережков, 1893, с. 39; Бережков, 1911 а, с. 19–21]. Слід зазначити, що така версія узгоджується зі значенням слова «терем» у давньоруський час (за К. Іностранцевим, покриття на чотирьох підпорах [Иностранцев, 1908, с. 35–38]). Використання «теремів» у вигляді шатра на чотирьох підпорах у поховальній практиці Давньої Русі засвідчував М. Воронін [Воронин, 1961, с. 256] та інші автори [Панова, 2004, с. 105–106].

Думку про поховання Ігоря Ольговича в південному відсіку нартексу Спаського собору висловлював також Г. Милорадович. Він обґрунтовував її тим, що саме в південній частині Спаського собору, «на арках» між нартексом та наосом, розміщені зображення святих Ігоря Ольговича та Костянтина, похованих поруч [Милорадович, 1899, с. 26]. Таке припущення дійсно виглядає можливим, оскільки традиція надгробних живописних зображень відома в давньоруських храмах. Їх існування відзначено, наприклад, у церкві Бориса та Гліба в Кидекші (XII ст.) та великому храмі замиського монастиря в Смоленську (XI ст.). Таким

чином, хоча згадані Г. Милорадовичем і збережені до сьогодні погрудні зображення святих в нартексі Чернігівського Спасу створені в 1872–1873 роках [Добровольский, 1902, с. 19], не виключено, що їм передували більш ранні, ідентичні за сюжетом.

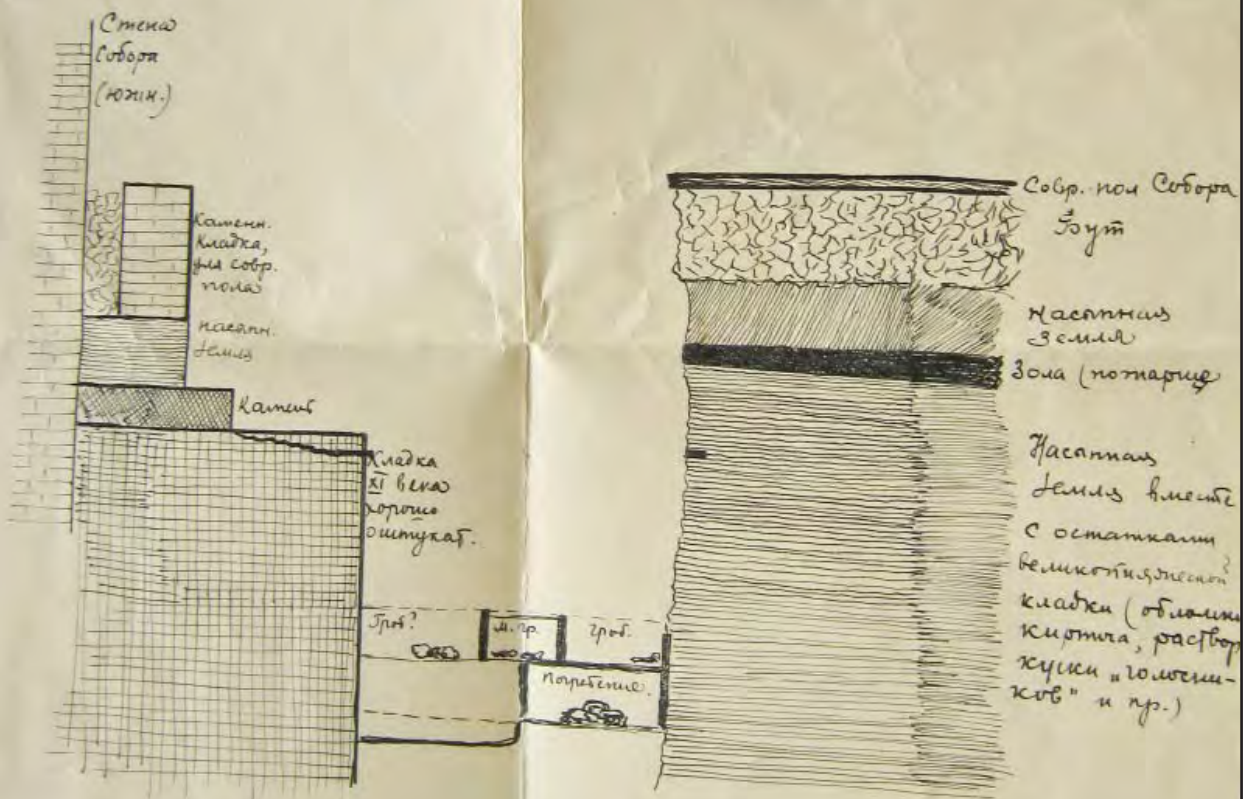
Невипадково на початку XX ст. саме в південному відсіку нартексу Спаського собору планували здійснити археологічні розшуки князівських поховань. Цю ідею було висунуто 1902 року на засіданні Чернігівської архівної комісії [Труды, 1903, с. 16]. Її намагалися реалізувати напередодні Археологічного з'їзду в Чернігові. Однак дослідження так і не відбулися, хоча на них отримали дозвіл Синоду. Напевно, вирішальну роль тут відіграла позиція місцевих священиків, які вважали коштунством турбувати прах чернігівських князів, розкопувати, фотографувати та замальовувати їх рештки, а також вилучати з могил давні предмети [Рукописний архів, ф. 4., спр. 53, арк. 35–58]. Погляди противників здійснення пошуків князівських поховань у Спаському соборі сформулював у доповіді на Чернігівському з'їзді М. Бережков: «Едва ли когда-нибудь решатся исследовать древнюю усыпальницу Спасского собора, со стороны содержимого в ней. И в самом деле: теперь надобно всячески побережь многовековой храм св. Спаса. И какая была бы польза? Потревожили бы прах и кости давно почивших людей, но едва ли бы узнали что-нибудь существенно важное для науки» [Бережков, 1911 а, с. 8].

Уже за радянських часів, 1923 року, археологічне дослідження Спаського собору здійснив М. Макаренко. Як він вказував у публікації матеріалів робіт, його розкопки мали на меті, серед іншого, пошуки князівських поховань [Макаренко, 1929, с. 2, 66]. У ході робіт було закладено кілька шурфів у внутрішньому об'ємі храму, у тому числі – у південному відсіку нартексу (іл. 1: шурф I). Однак у ході досліджень вдалося виявити тільки захоронення XVII–XVIII ст. [Макаренко, 1929, с. 36–38]. Натомість нещодавно, під час розкопок 2012 року, на прилеглій до дослідженої 1923 року ділянці була відкрита давньоруська ніша під гробницю (іл. 2; 5–7). На її дні збереглися уламки розбитого пірофілітового саркофага, встановленого колись в інтер'єрі собору [Черненко, 2013, с. 161–162; Черненко, Іоан-

Розкопки Чернігівського Спасо-Преображенського
Собора, підприємстві Всеукр. Академією Наук
под керівництвом проф. М. Е. Макаренка
в Іюле 1923 року

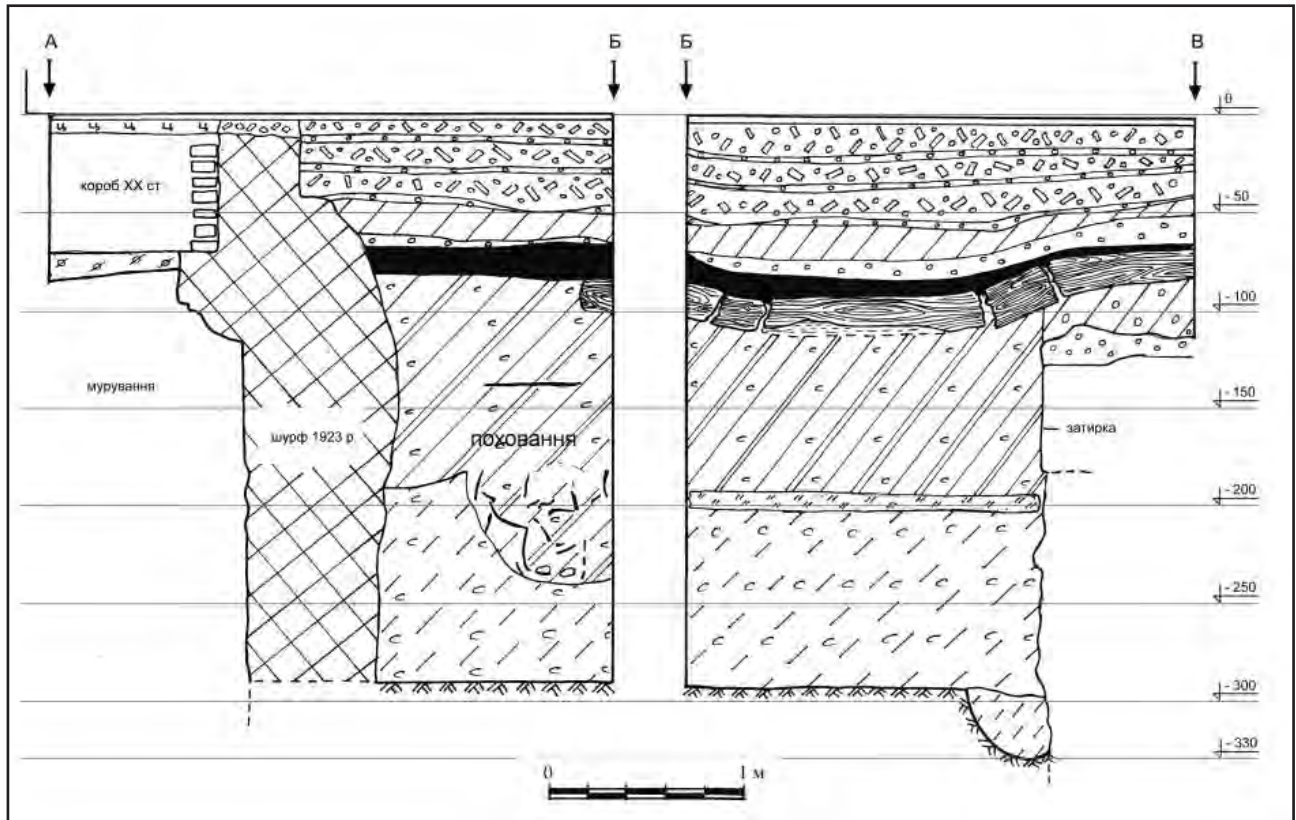
Розкопки в південній стороні нартекса

Поперечний розріз

Звук 10, 11 и 12 июля.

Іл. 3. Стратиграфія нашарувань у Спасо-Преображенському соборі.
Шурф I в нартексі. 1923 р. Малюнок із щоденника розкопок П. Смолічева
(Науковий архів ІА НАНУ, ф. 6, стр. 1)

Іл. 4. Стратиграфія нашарувань у Спасо-Преображенському соборі. Шурф 2012 р.

нісян, Новик, 2013 б, с. 397; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 в, с. 203].

Ніша влаштована в східному куті нартексу таким чином, що її внутрішню стінку утворювало мурування південної стіни, а дно було розташоване дещо нижче (близько 0,1 м) рівня давньої підлоги (іл. 5–7). Воно розтесане в муруванні з плінфи та каменю на цем'янковому розчині. Це мурування прикладене без перев'язки до південної стіни нартексу по всій її довжині та утворює стрічку (завширшки 0,6 м, заввишки 0,2 м), яка спирається на обріз фундаменту, а верхньою площиною виходить на рівень первинної підлоги. Оскільки за характером кладки та будівельних матеріалів ця конструкція відмінна від головного об'єму Спаського собору, то можна припустити, що її створено вже після завершення його будівництва.

Про призначення самої конструкції, можливо, свідчить покладена на цем'янковому розчині поверх її західної частини масивна (2,0×0,6×0,2 м) шліфувана плита пісковику; вона була частково відкрита в 1923 році, частково – у 2012-му (іл. 3; 5–7). Не виключено, що ця плита слугувала підмурком для встановлення саркофага. Таке припущення зда-

ється вірогідним, оскільки підлога в Спаському соборі до XII ст. була з полив'яних керамічних плиток [Холостенко, 1990, с. 12] та не витримала б ваги кам'яної гробниці. Хоча, наскільки відомо, спеціально влаштовані для встановлення саркофагів підмурки в давньоруських храмах не зафіксовані, їх існування припустиме [Архипова, 2001, с. 39].

Відкрита 2012 року ніша із залишками саркофага примикає до згаданої плити зі сходу і є вторинною за часом виникнення. Її дно, що утворює обріз фундаменту, вкрите товстим шаром обмазки. У куті ніші збереглася кельма, вмурована в товстий шов первинного яскраво-рожевого розчину між блоками фундаменту собору. Судячи з усього, вона потрапила сюди на початку будівництва храму та була розкрита, коли розтесали нішу [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 б, с. 297; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 в, с. 202].

Використана для облаштування ніші плінфа та розчин дозволяють віднести її появу до XII ст. [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 б, с. 397]. Встановлена в ній гробниця була зруйнована, судячи з усього, унаслідок обвалу давнього склепіння під південною бічною камерою хорів. Не можна сказати впев-

нено, коли це сталося. У будь-якому разі – ще до XVII ст., коли склепіння було перекладене [Холостенко, 1990, с. 8].

Загалом не виключено, що за часів Давньої Русі в інтер'єрі нартексу Спаського собору було встановлено два саркофаги, які на сьогодні вважаються втраченими. Відомо, що така традиція існувала у Візантії та була запозичена Руссю [Архипова, 2001, с. 42]. Це тим більш вірогідно, що в даному випадку захоронення в Спаському соборі можна асоціювати з похованнями осіб, вшануванню яких надавали особливого значення – мучеників Ігоря Ольговича та митрополита Костянтина. На користь цього припущення свідчить і те, що нішу під другу гробницю розтесали вже після створення підмурків першої. Тобто тут могли розміщуватися два різночасові саркофаги, що відповідає хронології подій за літописом (про поховання Ігоря згадано в літописній статі під 1150 роком; Костянтина – під 1159-им).

Утім, існують інші версії щодо місця захоронення святих Ігоря й Костянтина. Одну з таких версій обгрунтував Філарет Гумілев-

ський. Він доводив, що в розповіді про поховання Ігоря йдеться про спеціальну кімнату чи прибудову храму – «терем» для нарад. Філарет ототожнював цей «терем» з «єпископією», згаданою в літописному повідомленні про похорон Ярослава Всеволодовича: «У Святого Спасу в єпископії». «Єпископією», на думку Ф. Гумілевського, була прибудова, руїни якої за його життя ще збереглися біля південної апсиди собору [Філарет (Гумилевский), 1874, с. 54]. Однак подібна прибудова колись існувала й біля північної апсиди, а ще одна була розташована біля південно-східного кута собору (іл. 1).

Як північна, так і південна прибудови Спаського собору не збереглися до нашого часу. Археологічно їхні залишки було досліджено в 1881, 1923 та 2012 роках [Макаренко, 1929, с. 2–27; Павлинов, 1894, с. 8–13; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 б, с. 396; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 в, с. 203]. Це були невеликі одноапсидні капели, які мають численні прототипи серед візантійських храмів-пареклесіїв. Слід згадати, що найчас-

Іл. 5. Залишки поховальної ніші в південному відсіку нартексу Спасо-Преображенського собору. Фото 2012 р.

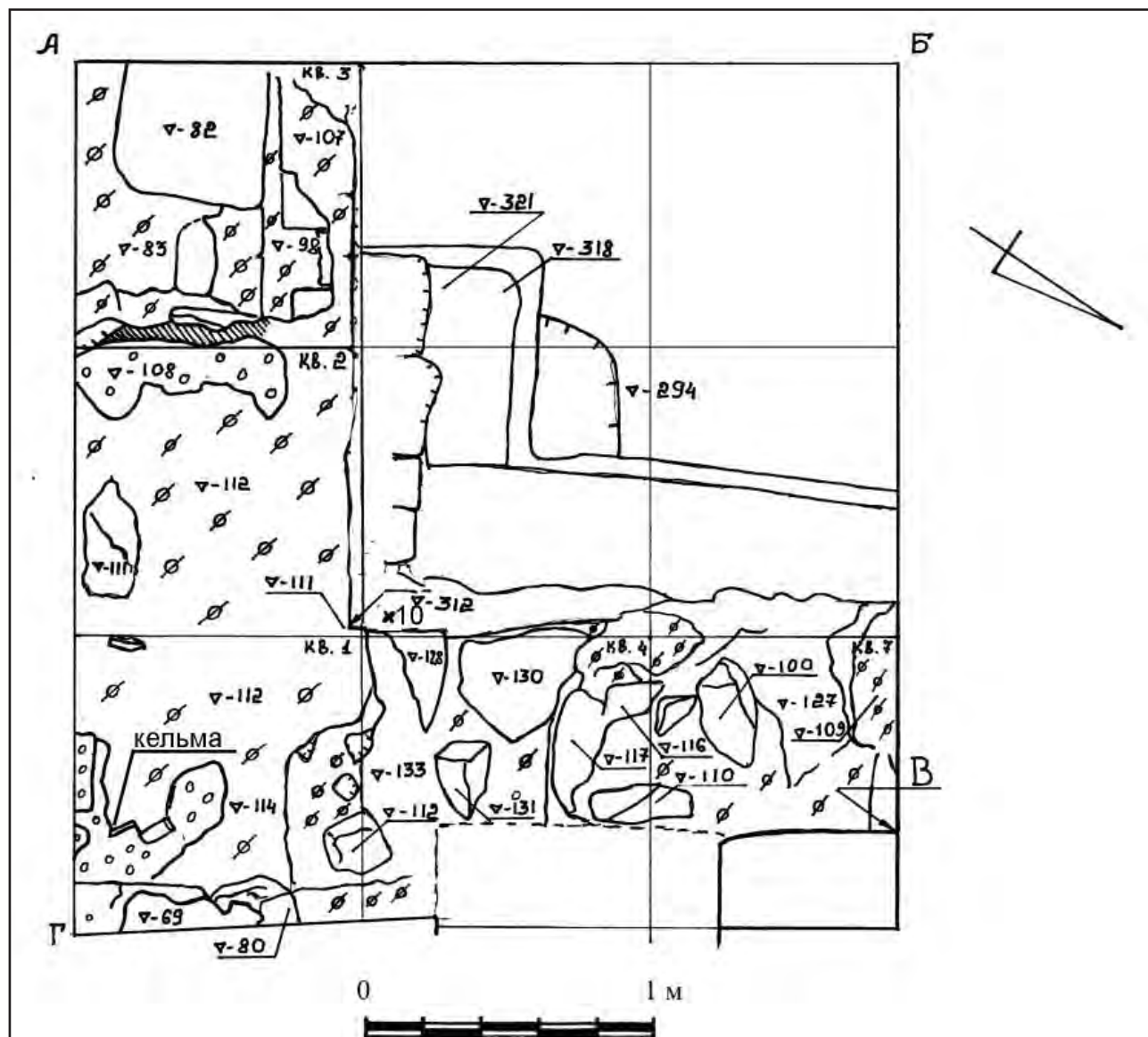
тіше параклесії, прибудовані до головного об'єму церкви, створювались як усипальниці, призначені для поховання та поминання представників привілейованих родин. З особливим ставленням до них у суспільстві й пов'язане поширення таких прибудов [Оустерхаут, 2005, с. 133–135]. Можливо, капели Спасу були першими спорудами такого типу в давньоруській архітектурі.

Північна капела (іл. 8), згідно з матеріалами останніх досліджень, за своїми конструктивними та будівельно-технічними характеристиками наближена за часом до Спаського собору. Найвірогідніше, її виникнення відповідає початковому (до 1036 року) етапу будівництва храму [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 а, с. 322–325; Черненко, Іоаннісян, Но-

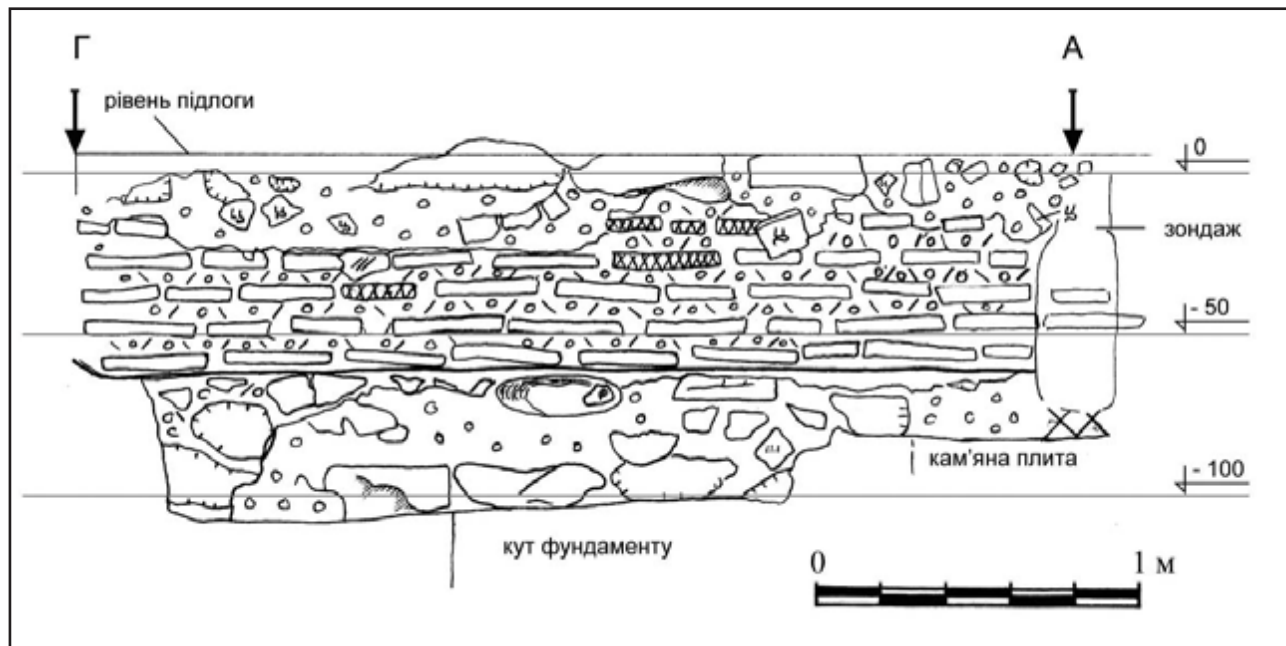
вик, 2013 б, с. 395; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 в, с. 201].

Загалом не виключено, що північна капела була заснована самим Мстиславом як усипальниця, власна поминальна церква. Таке прижиттєве влаштування гробниці правителем узгоджується із запозиченими Руссю традиціями візантійського придворного етикету та християнського поховального обряду.

На жаль, первинний внутрішній простір північної капели майже повністю (за винятком вітварної частини) знищили під час улаштування крипти в XVII ст. У літературі трапляються згадки про розташований у ній давньоруський аркосолій [Панова, 2004, с. 102; Ситий, 2013, с. 21]. Утім, мова йде про поховальну конструкцію, збудовану водночас із

Іл. 6. Шурф 2012 р. Спасо-Преображенського собору. План мурувань

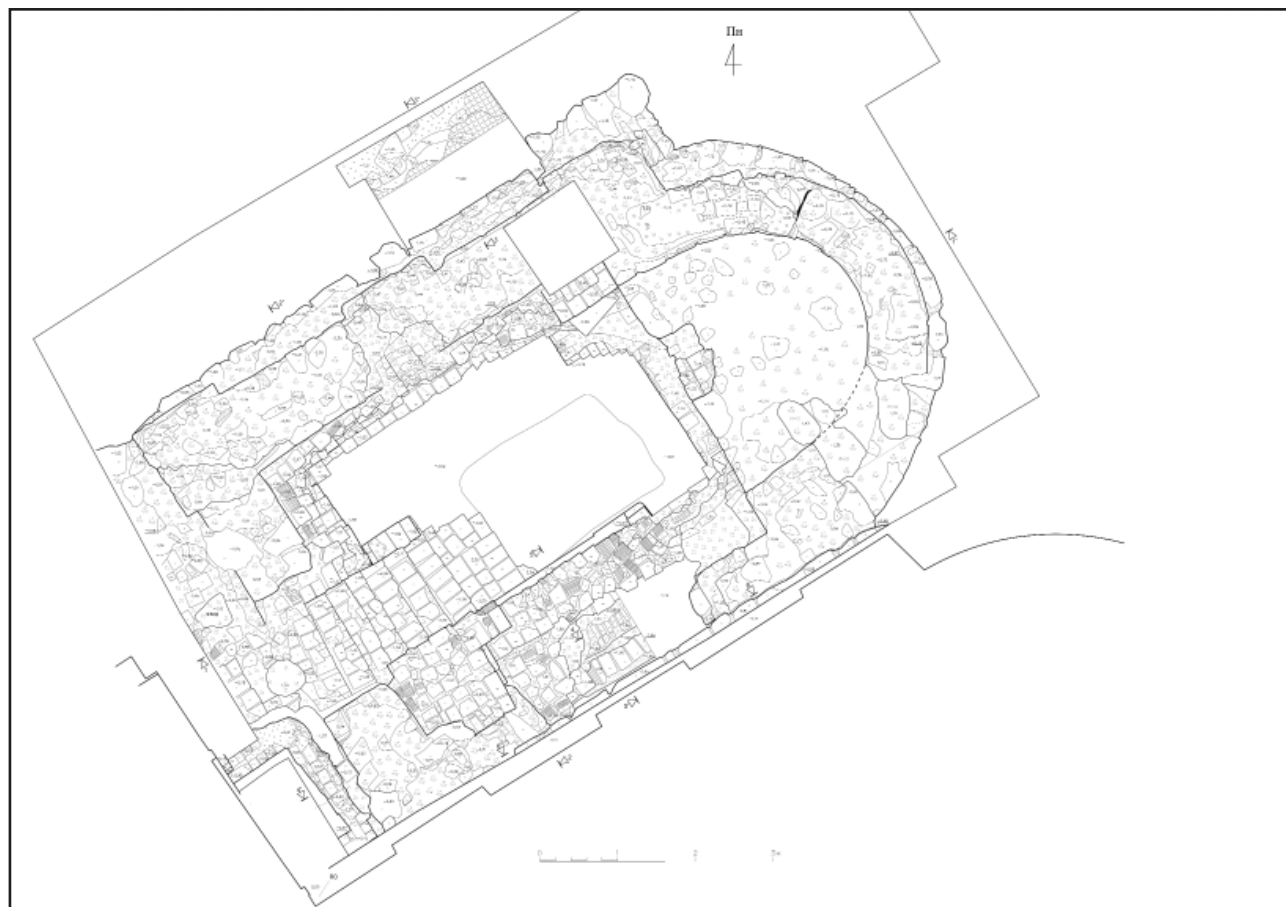

Іл. 7. Залишки поховальної ніші в південному відсіку нартексу. Шурф І 2012 р.

криптою (перев'язана з муруванням крипти; споруджена із цегли-пальчатки на вапняному розчині). Цей аркосолій, як і інші виявлені в крипти захоронення, відноситься до XVII ст. [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 б, с. 395;

Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 в, с. 202] (іл. 9).

Єдине відоме давньоруське поховання, пов'язане з капелою – гробниця, встановлена в просторі між двома кутовими пілястрами її

Іл. 8. Північна прибудова Спасо-Преображенського собору. План

північної стіни. Вона була відкрита 1923 року [Макаренко, 1929, с. 11–15, табл. 3] та повторно досліджувалася 2012 року.

Гробниця влаштована в ямі, заглибленій з рівня давньої поверхні. Її північна стінка, приставлена до кам'яного фундаменту капели, складена з плінфи, три інші – з пірофілітових плит, зафіксованих ззовні валунами пісковику (іл. 8; 10; 11). Поховання в гробниці було зруйноване в давнину. На час робіт 2012 року від гробниці вціліла лише мурована стінка та валуни, на які колись спиралися кам'яні плити (вилучені в 1923 році). Характерні риси мурування дозволяють датувати гробницю другою половиною XI ст. [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 в, с. 201–202].

Південну капелу (іл. 2; 12; 13) за матеріалами досліджень 2012 року можна датувати не раніше ніж серединою XI ст., найвірогідніше – часом княжіння Святослава Ярославича. У муруванні її південної стіни збереглися залишки ніші-аркосолія [Макаренко,

929, с. 23, табл. X, XI, рис. 26], що відповідає поховальному призначенню споруди. Однак захоронення давньоруського часу тут також не вціліли. Капела була реконструйована з рівня нижніх шарів мурування в XVII ст. [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 б, с. 396–397]. Напевно, тоді ж остаточно зруйнували поховання в аркосолії. Сама ж будівля, як і північна капела, була у використанні принаймні до пожежі 1750 року [Бережков, 1911 б, с. 293].

Виходячи з датування південної капели Спаського собору, є певні підстави вважати її усипальницею Святослава Ярославича. Відомо, що хоча свій життєвий шлях він завершив як князь київський, проте поховано його в Чернігові. Очевидно, про свою усипальницю він потурбувався заздалегідь, ще будучи чернігівським князем [Архипова, 2001, с. 39].

Залишки ще однієї, південно-східної капели, збереглися в основі південної вежі

Іл. 9. Аркосолій у крипті північної прибудови Спасо-Преображенського собору. Фото 2012 р.

Іл. 10. Гробниця біля північної капели Спасо-Преображенського собору. Вигляд з північного сходу. Фото 1923 р. (Науковий архів ІА НАНУ, ф. 21, спр. 3, арк. 9)

Спаського собору (іл. 2; 14; 15). Ця прибудова була розібрана в XVIII ст., після чого на її місці встановили існуючу нині вежу симетрично давній, північній [Бережков, 1911 б, с. 293].

Південно-східну капелу досліджували в 1923 та 2013 роках [Макаренко, 1929, с. 29–34; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2014, с. 294–295]. Як встановив ще в 1920-х роках І. Моргілевський, це була двоярусна споруда, яка сполучалася з основним об'ємом храму на рівні хорів через портал, симетричний тому, що вів на південну сходову вежу. Дослідник вважав цю капелу хрещальною [Моргілевський, 1928, с. 177–178]. За результатами робіт 2013 року її будівництво можна впевнено віднести до початку XII ст. [Іоаннісян, Черненко, 2013, с. 23; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2014, с. 292].

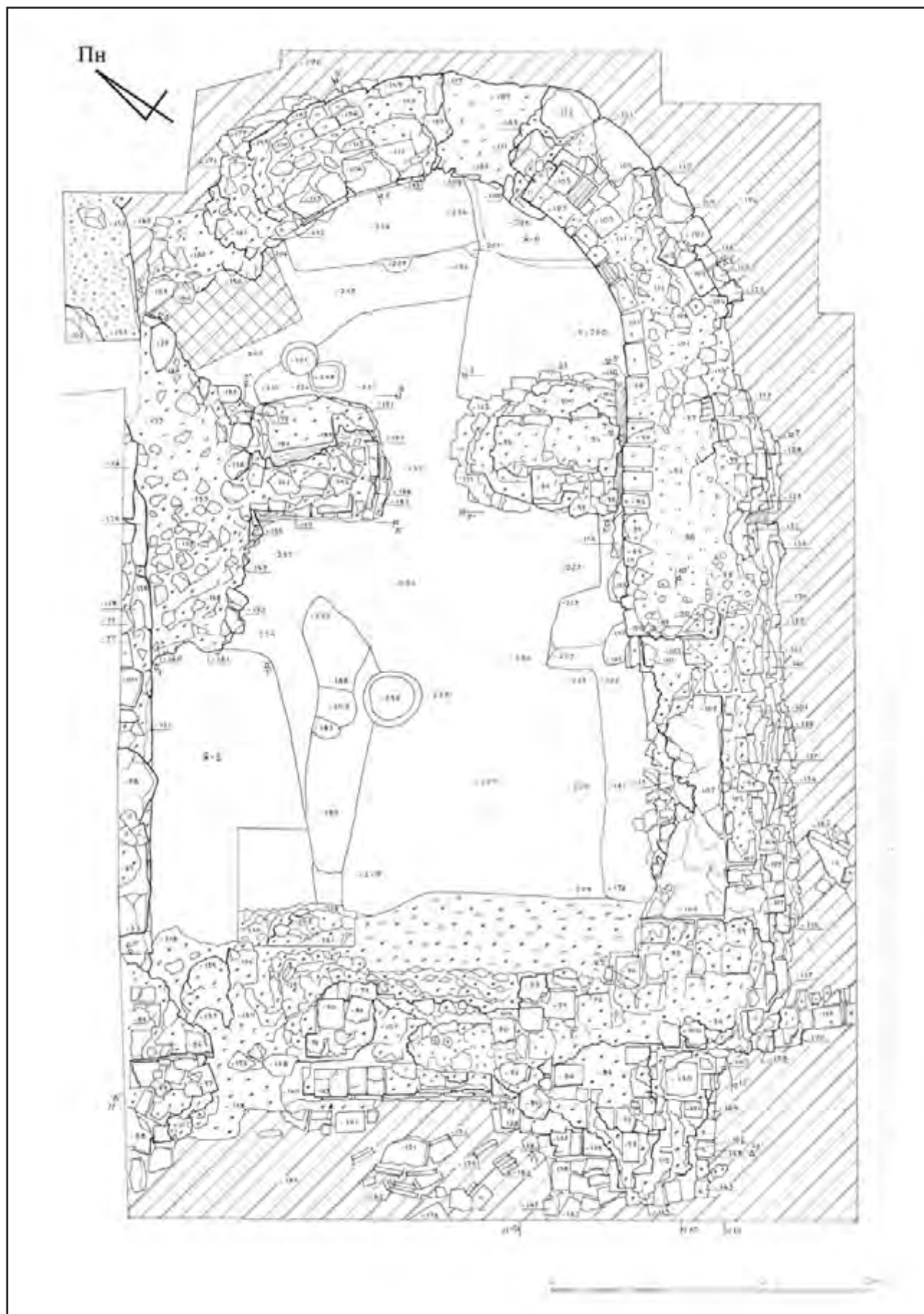
У 2013 році в північній стіні споруди вдалося зафіксувати залишки ніші-аркосолію, закладену муруванням фундаментів пізньої вежі. Тобто її перший поверх являв собою поховальну капелу (на таке її призначення

вказував ще М. Макаренко [Макаренко, 1928, с. 183]). Крім того, 1923 року в південній стіні прибудови виявлено встановлену між кутами пілястрами гробницю давньоруської доби, споруджену з плинфи та плит пірофілітового сланцю (рожевого шиферу). Вона була зруйнована в давнину [Макаренко, 1929, с. 32, 34–35].

За часом свого будівництва двоярусна капела Спаського собору відповідає часу після Любецького з'їзду, коли влада над Чернігівським князівством перейшла до Давида та Олега Святославичів. Місцем поховання Давида вважається Борисоглібський собор (про це йдеться в «Слові о князях»). У той же час його брат Олег був похований 1115 року «у святого Спаса». Враховуючи хронологію прибудов собору, не виключено, що місцем його поховання слугувала усипальниця на першому поверсі так званої «хрещальні». Можливо, вона слугувала і нащадкам Олега, яких, згідно з літописом, ховали не в «вотчинному» Новгороді-Сіверському, а в Черні-

Іл. 11. Залишки гробниці біля північної капели Спасо-Преображенського собору. Вигляд з північного сходу. Фото 2012 р.

Іл. 12. Південна капела Спасо-Преображенського собору. План

Лл. 13. Південна капела Спасо-Преображенського собору. Вигляд з півдня. Фото 2012 р.

Лл. 14. Південно-східна прибудова Спасо-Преображенського собору. Вигляд з півдня. Фото 2013 р.

гові. Слід згадати, що думку про існування родинної усипальниці Ольговичів в одній з прибудов Чернігівського Спасо-Преображенського собору висловлював ще Філарет (Гумілевський) [Філарет (Гумилевский), 1873, с. 36].

Підсумовуючи, слід зауважити, що давньоруський некрополь Спасо-Преображенського собору не зберігся в недоторканому вигляді. Про місцезнаходження князівських поховань сьогодні можна скласти уявлення лише завдяки решткам зруйнованих могил. Місце поховання конкретних осіб визначається лише з певною долею достовірності. Завершуючи цю тему, можна звернутися до слів одного з перших дослідників Чернігівського Спасу, Миколи Макаренка: «Не хочеться відмовитись від думки, що і на Україні мусять знайтися подібні до польських (краківських) поховань [мова про королівську усипальню на Вавелі. – О. Ч.] <...> Тут, щоправда, немає поховань рівночасних тим, які колись мав Чернігівський Спас. Вони пізніші, але ж збереглися. Їх не пограбовано і кістки не розкидані...» [Макаренко, 1929, с. 69].

Ил. 15. Пiвденно-схiдна прибудова Спасо-Преображенського собору.
План з позначенням рiзночасових мурувань

Література

- Архипова Е.И.* О месте погребения Ярослава Мудрого // Российская археология. – 2001. – № 1. – С. 37–44.
- Бережков М.Н.* Блаженный Игорь Ольгович, князь новгородсеверский и великий князь киевский. – Чернигов, 1893.
- Бережков М.Н.* К истории Черниговского Спасского собора // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове, 1908. – Москва, 1911 а. – Т. 2. – С. 1–28.
- Бережков М.Н.* Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – Москва, 1911 б. – Т. 2. – С. 271–305.
- Воронин Н.Н.* Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV веков. – Москва, 1961. – Т. 1 : XII столетие.
- Говденко М.М.* Спас Чернігівський : дослідження // З історії української реставрації : додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України». – Київ, 1996. – С. 143–151.
- Голубинский Е.Е.* История русской церкви. – Москва, 1904. – Т. 1. – Ч. 2.
- Добровольский П.М.* Архив Черниговского кафедрального собора // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1902. – Вып. 4 : 1900–1902. – Отд. 2. – С. 1–68.
- Ефимов А.Н.* Черниговские кафедральные соборы, Златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский – священноисторические памятники-храмы XI века, их прошлое и современное состояние. – Чернигов, 1908.
- Иностранцев К.А.* О «тереме» в древнерусском и мусульманском зодчестве // Известия императорской археологической комиссии. Прибавление к выпуску 27-му. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 35–38.
- Иоаннисян О.М., Черненко Е.Е.* Черниговский Спасо-Преображенский собор в свете новых исследований // Древне-русское искусство. 1963–1912. Итоги и перспективы. – Москва, 2013. – С. 22–25.
- Картины церковной жизни Черниговской епархии из XI-вековой её истории. – Чернигов, 1911.
- Макаренко М.* Біля Чернігівського Спаса : археологічні дослідження року 1923 // Чернігів і Північне Лівобережжя : розвідки, дослідження, матеріали. – Київ, 1928. – С. 184–196.
- Макаренко М.* Чернігівський Спас : Археологічні дослідження року 1923. – Київ, 1929.
- Маркевич М.* Историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов, 1852.
- Милорадович Г.А.* Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского. – Чернигов, 1899.
- Моргілевський І.* Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідженнями // Чернігів і Північне Лівобережжя : розвідки, дослідження, матеріали. – Київ, 1928. – С. 169–183.
- Науковий архів ІА НАНУ, ф. 6, спр. 1. Смолічев П.І. Розкопки Спаського Собору в Чернігові, улаштовані ВУАН під доглядом професорів М.О. Макаренка та І.О. Моргілевського в липні 1923 р. Додаток: Креслення «Раскопки в южной стороне нартекса».
- Оустерхаут Р.* Византийские строители. – Киев ; Москва, 2005.
- Павлинов А.М.* История русской архитектуры. – Москва, 1894.
- Панова Т.Д.* Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI вв. – Москва, 2004.
- Полное собрание русских летописей. Т. 1 : Лаврентиевская летопись. – Ленинград, 1926–1928.
- Полное собрание русских летописей. Т. 2 : Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908.
- Полное собрание русских летописей. Т. 7 : Летопись по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1856.
- Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 7.
- Преображенский А.С.* Происхождение слова «полати» и вопрос о функциях хор ранних русских храмов // Храм і люди. Збірка наукових праць до 90-річчя з дня народження Сергія Олександровича Висоцького. – Київ, 2013. – С. 143–159.

Руденок В.Я., Новик Т.Г. Археологічні дослідження Чернігівського Спаса співробітниками НАІЗ «Чернігів стародавній» // Чернігівські старожитності. – Чернігів, 2012. – Вип. 1 (4). – С. 120–124.

Рукописний архів Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури, ф. 4, спр. 53, арк. 35–58.

Сарабьянов В.Д. Помещения второго этажа в древнерусских церквях, их функция и иконография // В созвездии Льва. Сборник статей по древнерусскому искусству в честь Льва Исааковича Лифшица. – Москва, 2014. – С. 396–439.

Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. – Чернігів, 2013.

Спасо-Преображенский соборный храм в г. Чернигове // Зодчий. – 1882. – С. 81–82.

Травкіна О. Протоіерей чернігівського Спаського собору Іоанн Левицький // Чернігівські старожитності. – Вип. 1 (4). – Чернігів, 2012. – С. 142–151.

Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Журналы заседаний. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – С. 3–130.

Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3 : Мужские монастыри.

Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5 : Губ. Город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский.

Холостенко Н.В. Отчет об исследованиях 1968–69 гг. внутри Спасо-Преображенского собора в Чернигове / «Київпроект»; Архів інституту «Украпроектреставрація». – Киев, 1970.

Холостенко Н.В. Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследования памятников культуры. – Москва, 1990. – С. 6–18.

Черненко Е.Е. Начало изучения Спасо-Преображенского собора в Чернигове // Проблемы сохранения культурного наследия. Материалы II международного семинара. – Брянск, 2013. – С. 158–169.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у світлі останніх археологічних досліджень // Слов'яни і Русь : археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. – Київ, 2013. – С. 321–329.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Дослідження Спасо-Преображенського собора в Чернігові // Археологічні дослідження в Україні 2012. – Київ, 2013. – С. 395–397.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Нові дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 году. – Гомель, 2013. – С. 200–204.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору // Археологічні дослідження в Україні 2013. – Київ, 2014. – С. 294–295.

АРКОСОЛІ ДАВНЬОРУСЬКИХ ХРАМІВ ЧЕРНІГОВА¹

Роман Луценко

старший науковий співробітник
Навчально-наукового інституту історії етнології
та правознавства імені О.М. Лазаревського
Чернігівського національного педагогічного
університету імені Т.Г. Шевченка

Коло наукових зацікавлень:

археологія Давньої Русі, давньоруська архітектура,
історія православ'я, збереження культурної спадщини

Поховання представників давньоруської еліти в храмах-усипальницях проводилося в спеціально підготованих нішах – аркосоліях. У ряді давньоруських храмів Чернігова зафіксовано такі ніші – Спаський собор, Борисоглібський собор, храм-усипальниця, Успенський собор, Іллінська церква.

Ключові слова: аркосолій, поховання, церква-усипальниця, Чернігів.

Погребение представителей древнерусской элиты в храмах-усыпальницах проводилось в специально созданных нишах – аркосолиях. В ряде древнерусских храмов Чернигова зафиксированы такие ниши – Спасский собор, Борисоглебский собор, Храм-усыпальница, Успенский собор, Ильинская церковь.

Ключевые слова: аркосолий, погребение, церковь-усыпальница, Чернигов.

Burial of representatives of ancient Rus elite in tomb-temples was occurred in specially created niches – arcosolia. In a number of ancient Rus temples were such niches – Spasky cathedral, Boris and Gleb cathedral, tomb-temple, Uspenskiy cathedral (Assumption), Illinska church (St. Elijah).

Keywords: arkosoly, burial, burial temple-vault, Chernihiv.

Давньоруська християнська поховальна обрядовість останнім часом дедалі більше привертає увагу дослідників. З'явилися узагальнюючі праці із цієї теми [Моця, 1993; Панова, 2004], монографії, присвячені дослідженням християнських поховальних пам'яток давньоруського Києва [Івакіна, 2008] та давньоруського Чернігова [Ситий, 2013], значний масив наукових публікацій.

З прийняттям християнства на Русі поширюється традиція поховання в храмах і на прихрамових кладовищах. Соціальна належність похованих у храмах визначається доволі точно: тут поховані представники верхівки феодального суспільства – князі, члени їхніх сімей, вищі церковні ієрархи, місцева знать [Панова, 2004, с. 46].

За візантійським придворним етикетом імператор мав потурбуватися про місце свого поховання при вступі на престол. Письмових відомостей про існування такої традиції на Русі немає, проте можна припустити, що вона існувала [Архипова, 2001, с. 38]. Найбільш відповідним місцем для поховання правителя був храм, збудований самим правителем з розрахунком можливого, у майбутньому, поховання в ньому. Володимир Святославич був похований у збудованій ним Десятинній церкві, його син Мстислав – у недобудованому Спаському соборі в Чернігові, син Ярослав – у Софійському соборі в Києві, тобто в храмах, збудованих ними. Найчастіше місцем для поховання в храмі була західна частина споруди або галереї чи прибудовані до храму каплиці.

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом 0115U03958.

Уже в перші століття після прийняття християнства на Русі починають з'являтися династичні усипальниці представників окремих гілок княжих родів [Панова, 2004, с. 46]. Храм-усипальниця мав символізувати могутність померлого володаря, легітимність його влади (і його нащадків) у сприйнятті соціуму, а також визнання його влади церквою і Богом. Храми, що будувалися саме як усипальниці, на відміну від звичайних церков, передбачали наявність окремих місць для розміщення тіл похованих. Це могли бути підземні споруди, поховальні ніші, галереї.

У деяких храмах, що мали виконувати саме функцію усипальниці, спеціально для майбутнього поховання часом створювали арочну нішу (аркосолій) у стіні храму чи в стінах прибудов (каплиць, галерей). Створення такої ніші в стіні закладалося ще в архітектурному проекті будівлі, що вказує на поховальне призначення споруди. Рішення про створення поховальних ніш у стіні храму чи в стінах храмових прибудов, найімовірніше, приймалося на рівні князя чи його найближчого оточення.

За типологією християнських поховальних пам'яток, розробленою В. Івакіним для Києва [Івакін, 2008, с. 93–111], та типологією християнських поховальних пам'яток, розробленою Ю. Ситим для Чернігова [Ситий, 2013, с. 93], поховання в аркосолії (аркосольній ніші) у давньоруських храмах відносяться до типу І. А – поховання в інтер'єрі храму.

Основний період, коли найчастіше влаштовувалися поховання в аркосоліях, це XI – перша половина XIII ст. На території Південної Русі відомо тринадцять храмів з аркосоліями цього періоду у п'яти містах – Києві, Переяславі, Чернігові, Каневі та Володимирі-Волинському. Починаючи із середини XIII ст., храми зі спеціальними нішами майже не будувалися [Панова, 2004, с. 99–100].

У Чернігові аркосольні ніші зафіксовано в прибудовах Спаського собору, Храм-усипальниці, Борисоглібському соборі, Іллінській церкві, Успенському соборі. У найдавнішому чернігівському храмі – Спаському соборі – аркосолії були зафіксовані лише в прибудовах, що до сьогодні не збереглися. Прибудови собору мають численні аналогії серед візантійських храмів-параклесів, призначених для поховання та поминання пред-

ставників знатних родів [Іоаннісян, Черненко, 2013, с. 23].

Південна каплиця Спаського собору, що за дослідженнями 2012 року датується не раніше, ніж серединою XI ст., мала в муруванні південної стіни нішу – аркосолій. Наявність аркосолію вказує на поховальне призначення цієї споруди. Але поховання тут не збереглися.

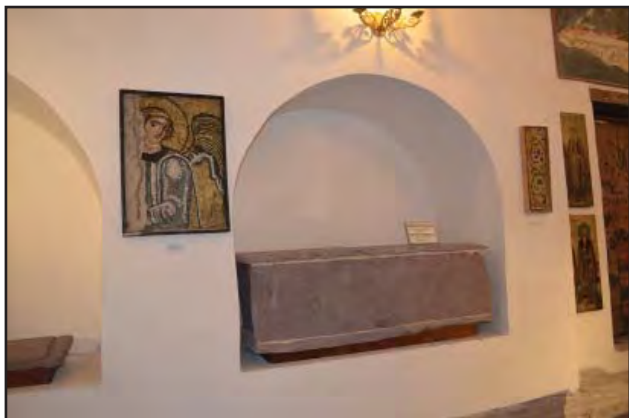
У південно-західній прибудові Спаського собору (так званій хрещальні) початку XII ст. залишки східної частини аркосольної ніші були зафіксовані під час досліджень 2013 року.

У 1985–1986 роках на чернігівському Дитинці було досліджено невідому церкву, яку не згадують писемні джерела. Тоді була розкопана вціліла підземна частина храму, долівка якого містилася на 1,45–1,5 м нижче рівня денної поверхні кінця XI ст. Досліджена пам'ятка виявилася невеликою чотиристовпною церквою з трьома апсидами. Довжина її – 14,9 м, ширина – 11,8 м. На стовпах збереглися залишки арок, що підтримували перекриття підземного поверху. Таку конструкцію заглибленого в землю поверху храму П. Раппопорт та В. Коваленко інтерпретували як усипальню, збудовану в 70-х роках XI ст. [Коваленко, Раппопорт, 1990, с. 201–204].

У північній стіні церкви, що збереглася найкраще, конструкцією був передбачений аркосолій – місце для поховання. Згідно з реконструкцією плану церкви, подібний аркосолій існував і в її південній стіні. Аркосольна ніша в північній стіні збереглася, її довжина – 2,2 м, глибина – 1 м. Підлога ніші на 0,8 м вище від підлоги приміщення, а ви-

Іл. 1. Аркосолії в південній стіні Борисоглібського собору м. Чернігова

Іл. 2. Аркосолій в північній стіні Борисоглібського собору м. Чернігова

сота арочної ніші – близько 1,2 м. У торцевій стінці ніші мурування з плінфи утворено декоративною викладкою.

У підземній частині храму було виявлено залишки двох саркофагів із плінфи та уламки шиферних саркофагів [Коваленко, Раппопорт, 1990, с. 201–204]. Усі поховання в храмі були пошкоджені ще в давнину.

Можливо, цей храм, що його пов'язують із правлінням Володимира Мономаха на чернігівському столі, був збудований як можлива усипальниця («про всяк випадок»). Поховальних ніш там лише дві – у довгостроковій перспективі великої кількості поховань представників князівського роду там не планували.

Після проведення Любецького з'їзду 1097 року змінилася політична ситуація на Русі. Було запроваджено практику правління за формулою «кожен тримає отчину свою». Згідно з розподілом Святославових володінь між його дітьми Чернігів отримав Давид [Коваленко, 1997, с. 27]. Новий чернігівський князь збудував церкву на честь святих Бориса та Гліба, яка мала доповнити архітектурний ансамбль чернігівського Дитинця. За своїм типом Борисоглібський собор – шестистопний хрестовокупольний храм з однією банею і трьома апсидами зі сходу. Первісно з трьох боків (крім східного) споруду оточували галереї. У східній частині галерей були влаштовані однокамерні каплиці. Фасади будови розчленовані напівколоннами. На будівництво храму саме як усипальниці вказує наявність аркосолій у стінах храму та галерей. Будівництво нового князівського храму – усипальниці для себе та своїх нащадків – поряд зі Спаським собором мало підкреслити могутність Давида та правомірність зайняття

ним чернігівського столу, а також могло бути своєрідним протиставленням церкви, збудованій його попередником, так званої «церкви-усипальниці XI ст.» (що пов'язують з діяльністю Володимира Мономаха).

Присвячення храму-усипальниці святим мученикам Борису й Глібу було продуманим актом. Для давньоруського суспільства Борис та Гліб виступали як захисники і покровителі свого роду, а також земель, підконтрольних цьому роду. Культ роду, вшанування своїх предків Бориса, Гліба, Володимира, Ольги були актуальними для князівського середовища. З часом цей, спочатку князівський, культ став загальноруським [Успенський, 2000, с. 46].

Усередині Борисоглібського собору та галереях храму зафіксовано аркосольні ніші. Аркосолії в храмі, збудованому Давидом, були розташовані в стінах центральної частини храму, тяжуючи до західної його половини. Причому ніші розміщувалися симетрично одна до одної: три – у західній частині північної стіни і три – у західній частині південної стіни. Ці аркосолії (розміром 1,86×0,6–0,65 м) зроблені під хорами в стінах церкви [Холостенко, 1967, с.199]. Над нішами в стіні були вставлені голосники.

У галереях храму між пілястрами – посередині стін – збереглися нижні частини кладки ще 14 аркосольних ніш, а в окремих випадках – і нижні частини їх арочного перекриття. За розміром поховальні ніші галерей відповідають нішам усередині храму. Поховання не збереглися. Знайдено дрібні кістки, фрагменти домовин та окремі речі. У місцях, де б мали бути розташовані голови, знайдено плінфу XII та XIII ст. Це дозволило М. Холостенку констатувати поступове заповнення аркосольних ніш галерей похованнями [Холостенко, 1967, с. 199].

Потрібно зазначити, що аркосолії, зроблені в західній стіні західної галереї, зорієнтовані з півдня на північ і поховання в них здійснювалися головою на північ. Такий відступ від традиції зумовлений бажанням створити більше поховальних ніш, використавши під це ще й західну стіну галерей. У XII ст. подібне неканонічне розміщення аркосольних ніш відоме ще в одному храмі з галереями – у Борисоглібському соборі Смоленська, де в західній стіні західної галереї містилося 9 аркосольних ніш [Панова, 2004, с. 100].

У східній частині північної галереї була розташована невелика каплиця з престолом. Північна стіна каплиці містила аркосолій розміром 1,85×0,85 м [Холостенко, 1967, с. 200]. З південного боку церкви розташована друга каплиця.

Загальна кількість виявлених поховальних ніш (21) вказує на те, що церкву Бориса та Гліба планували використовувати як князівську усипальницю тривалий час.

Поховальний комплекс чернігівського Борисоглібського собору почав формуватися відразу після смерті його фундатора. Літературна пам'ятка другої половини XII ст. повідомляє, що Давид Святославич помер 1123 року і його поховали в церкві Бориса та Гліба, яку він збудував. «Слово о князях» описує і саме поховання князя Давида: «І несли князя в Спас святий пізно по вечірні. Звідти понесли князя в церкву Бориса і Гліба, поставлену ним, а зоря, що була над Спасом, стала над церквою мучеників. Коли єпископ відспівав князя, труна ще не закінчена була. Сказав єпископ: “Уже сонце заходить, вранці поховаємо його”. Всі, що сиділи над князем, увійшли до церкви і повідали єпископу: “Сонце не заходить, а стоїть на одному місці”. Єпископ здивувався і возвеличив Бога. Коли каміння зрівняли і князя поклали в труну, – тоді сонце зайшло». З опису не зрозуміло, у якій частині храму відбулося поховання.

Далі церква продовжила виконувати функцію родинної усипальниці чернігівських князів династії Давидовичів. У 1162 році тіло вбитого Ізяслава перевезли до Чернігова, де його поховав Святослав Ольгович у церкві Бориса та Гліба.

З припиненням існування династії Давидовичів Борисоглібський собор перестав використовуватися саме як князівська усипальниця, і тут почав формуватися некрополь, пов'язаний уже з діяльністю монастиря. На думку В. Коваленка, перетворення церкви з князівської усипальниці на монастирський храм відбулося після припинення династії Давидовичів не раніше 1167 року [Коваленко, 2009, с. 12–13].

Арочні ніші в стіні для поховання або встановлення саркофага фіксуються і в храмах заміських монастирів давньоруського Чернігова: в Іллінській церкві Богородичного

монастиря та в Успенському соборі Єлецького монастиря.

Іллінська церква (кінець XI – початок XII ст.) у первісному вигляді – це тридільна, однонавна, одноапсидна, однобанна церква-каплиця з прямокутними навою та нартексом, напівкруглим вівтарем та прямокутним західним бабинцем. Членування плану відображено лопатками на фасадах. У вузькому нартексті, у бічних стінах якого на початку були аркосолії (збереглися під замуруваннями), містилися дерев'яні хори з входом з північного боку, зі схилу Болдиної гори. У 1649 році аркосолії під час ремонтних робіт храму були закладені [Говденко, 1996, с. 263–268].

В Успенському соборі Єлецького монастиря також зафіксовані аркосольні ніші. Час побудови собору точно не відомий. М. Холостенко вважав, що храм побудований у 90-х роках XI ст. Інші дослідники датують храм першою половиною XII ст. На думку В. Вечерського, датою заснування собору є друга половина XII ст. (після 1150 року). Храм був хрестовокупольний, тринавний, трьохапсидний, шестистовпний з низеньким нартексом та хорами над ним [Вечерський, 2011, с. 57].

У XVII ст. під час ремонту виявилось, що в аркосоліях під хорами існували залишки гробниць із каменю, які збереглися лише частково. Один аркосолій досліджений у південній стіні хрещальні (з фресковими розписами всередині), ще два – меншого розміру – містяться в північній стіні нартекса.

Ю. Ситий, спираючись на результати археологічних досліджень, припустив, що Успенський собор мав з півночі та півдня галереї, які зі сходу примикали до каплиць, подібно до каплиць Борисоглібського собору. Він також вважає, що в стінах галерей та каплиць могли міститися аркосолії [Ситий, 2013, с. 35].

Загалом у більшості випадків аркосолій – це лише індикатор потенційного місця поховання. У чернігівських храмах поховання в нішах або не збереглися, або сама ніша вціліла фрагментарно. Це дає право говорити про можливе місце для поховання, але не про саме поховання. Проте наявність таких складних поховальних пам'яток вказує на ймовірні місця поховання князів та представників еліти в храмових комплексах Чернігова XI–XII ст.

Література

- Архипова Е.И.* О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы) // Российская археология. – 2001. – № 1. – С. 37–44.
- Говденко М.* Іллінська церква в Чернігові: історія та реставрація // 3 історії української реставрації. – Київ, 1996. – С. 263–268.
- Івакін В.Г.* Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – Київ, 2008. – 272 с.
- Иоаннисян О.М., Черненко Е.Е.* Черниговский Спасо-Преображенский собор в свете новых исследований // Древнерусское искусство. 1963–2013. Итоги и перспективы. – Москва, 2013. – С. 22–25.
- Історико-культурні заповідники / за ред. В.В. Вечерського. – Київ, 2011.
- Коваленко В.П.* Любецький з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С. 9–13.
- Коваленко В.П.* Давньоруські монастирі на Чернігівському дитинці // Сумська старовина. – № 25. – Суми, 2009. – С. 7–17.
- Коваленко В.П., Рапопорт П.А.* Неизвестный памятник зодчества на Руси // Византийский временник. – Москва, 1990. – Т. 51. – С. 201–204.
- Моця О.П.* Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів). – Київ, 1993.
- Моця О., Козаков А.* Давньоруський Чернігів. – Київ, 2011.
- Панова Т.Д.* Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI веков. – Москва, 2004.
- Ситий Ю.М.* Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. – Чернігів, 2013.
- Слово о князях // Тысяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – Київ, 2001. – Т. 1.
- Успенский Б.А.* Борис и Глеб: Восприятие истории в Древней Руси. – Москва 2000.
- Холостенко Н.В.* Исследования Борисоглебского собора в Чернигове // Советская археология. – 1967. – № 2. – С. 188–210.

НАРУГА НАД СТАРЦЕМ ГРИГОРІЄМ (1093 р.). СВІТОГЛЯДНІ ПІДВАЛИНИ

Юрій Писаренко

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України

Коло наукових зацікавлень:

філософська антропологія, філософія культури,
історія та археологія Давньої Русі

Наталія Писаренко

в.о. директора Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:

історія та археологія Давньої Русі, Давній Київ,
охорона культурної спадщини

У статті розглядається сюжет кінця XI ст. зі Слова 28 Києво-Печерського Патерика про старця Григорія: зневажання та вбивство ченця воїнами князя Ростислава Всеволодовича. Автори доводять, що в основі поведінки призвідників сварки лежить характерне для архаїчного світогляду протистояння свій–чужий, при цьому акцентується увага на першості по відношенню до цих категорій опозиції видимий–невидимий. Висловлюється гіпотеза про архаїчне розуміння «смерті» не як індивідуального кінця життя, а як «перерваної комунікації». Зорова комунікація представляється як стратегічний принцип існування архаїчного суспільства.

Ключові слова: чужий, свій, смерть, зір, сліпота.

В статтє рассматривается сюжет конца XI в. из Слова 28 Киево-Печерского Патерика о монахе Григории: поношение и убийство монаха воинами князя Ростислава Всеволодовича. Авторы доказывают, что в основе поведения зачинщиков ссоры лежит характерное для архаического мировоззрения противостояние свой–чужой, при этом акцентируется внимание на первенстве по отношению к этим категориям оппозиции видимый–невидимый. Высказывается гипотеза об архаическом понимании «смерти» не как индивидуального конца жизни, а как «прерванной коммуникации». Зрительная коммуникация представляется в качестве стратегического принципа существования архаического общества.

Ключевые слова: чужой, свой, смерть, зрение, слепота.

The article discusses the story dated to the late eleventh century from the 28th tale of the Kiev-Pechersky Paterik about the monk Gregory: vilification and murder of a monk by the retinue of prince Rostislav Vsevolodovich. The authors demonstrate that the odd behavior of those inciting the argument was rooted in the clash of familia–alien as the manifestation of the primordial opposition of such notions as visible–invisible. A hypothesis is advanced that in the archaic perception, “death” was treated not as an individual’s end of life, but rather as a break off in communication. Thus visual communication is considered a strategic principle of an archaic society.

Keywords: alien, familiar, death, vision, blindness.

У 1966 році С. Висоцький опублікував графіто (№ 11), виявлене на південному стовпі Георгіївського приділу Софії київської (іл. 1), яке він прочитав так: «*Месяца мая в 25-е утоплен ... князе*». Вчений гіпотетично пов'язав цей напис із відомою за літописом загибеллю в річці Стугні «уноши» Ростислава Всеволодовича, що сталася в день Вознесіння, 26 травня 1093 року, під час втечі розбитих половцями руських князів [Повесть, 1950, с. 144; Висоцький, 1966, с. 47–48]. Майже сто років потому про цю трагедію згадує «Слово о полку Ігоревім»: «*Не тако ти, рече, река Стугна / худу струю имея, пожрѣши чужи ручьи и стругы, рострена к устью, уношу князю Ростиславу затвори*» [Слово, 1987, с. 50]. Про те що графіто відображало саме цю подію, на думку С. Висоцького, може свідчити гранично близька до літописної дата – 25 травня, а також те, що Ростислав Всеволодович, як і його батько, був похований у Софійському соборі («*Ростислава же искавшие обретоша в реце; и вземше принесоша и Киеву, и плакася по немъ мати его, и вси людье пожалиша си по немъ повелику, уности его ради. И собрашася епископи и попове и черноризци, песни обычныя певше, положиша и у церкви святыя Софьи у отца своего*» [Повесть, 1950, с. 144–145]).

Однак більш правдоподібним варіантом розшифровки софійського напису видається той, що його запропонував В. Янін. Учений звернув увагу на такі деталі, не пояснені С. Висоцьким. Це форма дієслова «*утоплен*» замість «*утоп*» або «*утонул*», яка вказує на насильницьку смерть, а також дата, хоча й близька до дня смерті Ростислава, утім, на день раніше. Головне ж, що трикрапці в розшифровці (за С. Висоцьким) в самому графіто відповідають кілька літер під титлами, які, очевидно, вказують на зашифроване ім'я потопельника. Згідно з дешифруванням, зробленим В. Яніним, напис приховує ім'я Григорія – старця Печерського монастиря – втопленого саме напередодні невдалого походу, за наказом того ж Ростислава [Янін, 1983, с. 31–32]. За фатальним збігом обставин обидва потонулих – названий чернець і князь

Ростислав – виявилися причетними до смерті один одного, про що оповідає Слово 28 Києво-Печерського Патерика «О святем Григорий Чюдотворци» [Абрамович, 1991, с. 134–138]¹ (іл. 2). Коротко нагадаємо цю подію.

Якось, вийшовши за територію монастиря, Григорій спустився до Дніпра по воду. У цей час поблизу опинився князь Ростислав Всеволодович, який, збираючись зі своїм братом Володимиром (Мономахом) у похід на половців, прямував до Печерського монастиря «*молитвы ради и благословения*». Зустрівши старця, дружинники Ростислава вибухнули на його адресу страшною лайкою: «*Видевше же отроци его старца сего, начаша ругатися ему, метающе словеса срамнаа*» [Абрамович, 1991, с. 137]. Але чернець, що мав дар ясновидіння, передбачаючи їхню скору загибель, намагався їх переконати, що перед лицем близької кончини їм слід не гнівити Бога, а каятися у своїх гріхах. За словами старця, незабаром їм усім, разом із їхнім князем, належало померти у воді. Розгніваний пророкуванням князь велить своїм людям втопити самого Григорія. Незабаром передбачення ченця збувається, і Ростислав з усіма воїнами тоне біля Треполя.

Таким чином, з урахуванням відомостей Патерика, а також завдяки запропонованій В. Яніним розшифровці криптограми, софійське графіто, найпевніше, має читатися так: «*Месяца мая 25 утоплен агиос (святой) ц(чюдотворец) Гре(горий) Ро(стиславом)*» [Янін, 1983, с. 32]. Незважаючи на те, що Ростислав був з почестями похований у соборі, графіто, вочевидь, мало натякати на негідний вчинок князя.

Уточнення розшифровки графіто є предметом окремої дискусії [Кабанец, 1992, с. 89–99; Орел, Кулик, 1995, с. 130; Корнієнко, 2008, с. 36–41; Ульяновский, 2011, с. 65–66]. Ми ж хотіли б розглянути питання іншого плану. Вбивство Ростиславом Григорія, спричинене начебто його зловісним пророцтвом, залишає в тіні мотиви брутальної лайки воїнів князя, що нею вони відреагували на саму зустріч із ченцем. Ще більше дивує, що ображанню старця не завадило навіть те, що дружина

¹ Слово 28 відноситься до частини Патерика, що становить собою послання ченця Полікарпа до ігумена Акіндіна [Абрамович, 1991, с. XVI; Лопухина, 2006, с. 551–552].

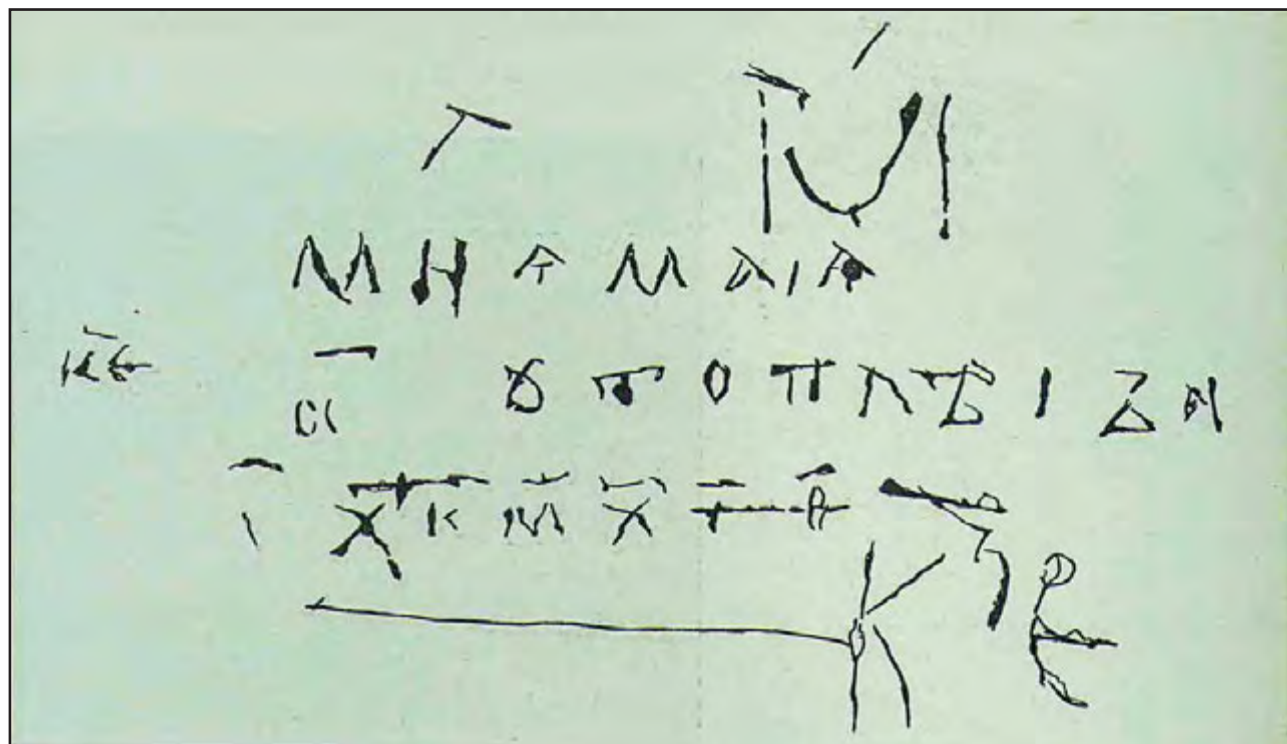
прямувала до монастиря на молитву й благословення. Отже, чому Григорій піддається цькуванню?

Виявляється, неприязнь до зустрічного ченця була в давньоруський час традиційною. Так, у статті 1068 року «Повісті временних літ» на це нарікає автор в епізоді про кару Божу – навали чужинців і природні лиха, які, за його словами, посилаються за гріхи, серед яких – віра в різні прикмети: «*Се бо не погански ли живем, аще усрести верующе? Аще бо кто усрящеть черноризца, то възвращается, ли единец [відлюдника. – Ю. П., Н. П.], ли свиною; то не поганьскы ли се есть?*» [Повесть, 1950, с. 114]. У варіанті Никонівського літопису список небажаних зустрічей розширено: «*Аще бо кто усрящет инока, или инокиню, или попа, или жену, или единицу, или свиною, или конь лыс, то плюют и возвращаются назад*» [Патриаршая, 1965, с. 95].

Те, що духовні особи були окремою категорією небажаних для зустрічі персонажів, засвідчує «Слово учительно показует о веровавших в стречу и чех» за рукописом XVI–XVII ст. Викриваючи тих, хто вірить «в стречю, и в чех [чихання. – Ю. П., Н. П.], и во птичий грай», «Слово» особливу увагу приділяє гріховному звичаю вважати поганою при-

кметою випадкову зустріч із духовною особою і критикує його на всі лади: «*Дух Святый действует во священницех и в дьяконех и во мнишеском чину и во братии христове, рекше в нищих: такии бо чини от Бога все благословении суть. Мы же тех всех чинов на встрече гнушаемся, и отвращаемся от них, и укоряем их на первой встрече и поносим их в то время на пути многим поношением*» [Гальковский, 2000, т. 2, с. 307].

Очевидно, що в наведених текстах заборони про зустрічі представників духовенства розглядаються як пережитки язичництва. Враховуючи, що сліди «двовір'я» повчаннями проти язичництва фіксуються навіть у пізньому середньовіччі, можна не сумніватися, що лише через століття після хрещення Русі (988 р.), коли сталося зіткнення Григорія з Ростиславом, язичницькі погляди в миру, найвірогідніше, переважали. Пов'язані із церквою особи у свідомості давньоруських людей ще могли нести на собі печатку «чужого», і уникання їх, у такому разі, тривало за традицією. Хоча, перед лицем «поганих» Степу зверталися до церковного благословення, але могли ним і знехтувати, як це, врешті-решт, і зробив Ростислав, відмовившись продовжити свій шлях до монастиря: «*И не иде в*

Іл. 1. Софійський напис (№ 11) про потопельника. (Прорис за С. Висоцьким)

Лл. 2. Григорій Чудотворець. Гравюра Л. Тарасевича. Патерик, или Отечник Печерский. – Киев, 1702. – Л. 171
(у нижньому полі – сцена утоплення святого)

манастырь от ярости. И не въсхоте благословения, и удалися от него» [Абрамович, 1991, с. 137].

Корінна відмінність християнства від язичництва, яка, мабуть, викликала у вчорашнього язичника відторгнення, полягала в тому, що християнство заклиало людину піклуватися про спасіння душі після смерті, переміщаючи земне життя на другий план, тоді як язичництво, навпаки, було релігією життя, її розвитку, продовження людського роду. А смерть допускала подальшу реінкарнацію людини саме в земному житті, переважно в особі нащадка [Комарович, 1960, с. 104; Еремина, 1991, с. 29]. Про те,

що від християнства «віяло смертю», говорить, наприклад, «Послання апостола Павла до римлян»: «*Чи ви не знаете, що ми всі, хто хрестився у Христа Ісуса, у смерть Його хрестилися?*» (Римл. 6: 3). Що ж стосується чернецтва, то в ньому ідея смерті виділялася ще різкіше: «*У християн постриг у монастир вважався смертю. Той, що постригався, отримував нове ім'я і новий одяг, чорний, що означало смерть, залишення цього світу – й оживання там, на тому світі, вже в новій сутності*» [Фрейденберг, 1998, с. 139]. Для мирської людини чернець був образом смерті, «непохованим мерцем». Так, у першій чверті XVIII ст. І. Посошков про ченців писав: «*Они бо уже мира сего отреклися и, яже суть в мире, и миру подобает от них отречену быть, они живые мертвецы, они токмо богу живы, а миру мертвы суть*» [Посошков, 1937, с. 210]. Отож, вочевидь, чернець, з погляду живих, будучи присвяченим смерті, посмівши вийти за огорожу монастиря² (свого роду – «кладовища») і потрапивши на очі мирським людям, уподібнювався небіжчикові, котрий проник у світ живих. Що такий вихід суперечив правилам, схоже, розумів і автор «Слова про Григорія», оскільки ніби виправдовував свого героя тим, що межі монастиря його змусила залишити крайня необхідність: «*От падешиа животнаго осквернену быти съсуду, и сего ради преподобный Григорие сниде к Днепру по воду*» [Абрамович, 1991, с. 137]³. Імовірно, зустріч з таким «непохованим мерцем», особливо напередодні військового походу, могла бути сприйнята дружиною Ростислава як передвістя невдачі, фактично – загибелі. Ця тема отримала в оповіді Патерика максимальний розвиток: зустріч із ченцем, найвірогідніше, сама по собі нагадувала про смерть або навіть її віщувала, що посилювало пророкування Григорієм швидкої загибелі війська Ростислава.

Таким чином, можемо констатувати, що поведінка призвідників сварки вписується в архетипічну схему протистояння *свій–чужий*. Кожна зустріч, яка лякала⁴, зокрема

² Згідно з Патериком, Печерський монастир був огорожений «стльпием» [Абрамович, 1991, с. 19].

³ При цьому автор вдається до явного запозичення із «Житія св. Феодосія Печерського» (розділ 40 «О не достатку масла деревяного»), де розповідається про те, як олію для наповнення кадил зіпсувала миша, яка в неї потрапила [Абрамович, 1991, с. 60].

⁴ Насторожене ставлення домінує у визначенні будь-якої зустрічі, зробленому німецьким філософом О. Больновим: «*Зустріч є випробуванням для людини. Її натиск пояснює, ким є людина насправді. І в цьому потрясінні людина мусить зберегти саму себе*» [Больнов, 1996, с. 169].

зустріч із чорноризцем, проявляється як зіткнення з «чужим», магічно небезпечним, по суті – «смертю». Аби уникнути «зараження смертю», найкраще, щоб це «чуже» взагалі не було побачене. Тому, гадаємо, що для опозиції *свій–чужий* фундаментом якраз і є співвідношення категорій *видимий–невидимий*.

Якщо, згідно з В. Проппом, «активна» сліпота і «пасивна» – невидимість – становили в архаїці єдину категорію і характеризували «чужого», наприклад представника світу мертвих [Пропп, 1986, с. 72], то, відповідно, «видимість», що дорівнює «зрячесті», мала бути ознакою «свого». «Свій-видимий / зрячий» є відділеним від «чужого-невидимого / незрячого» просторово. В уявленні про «своє-родове» це відкриває для нас новий аспект – не кровної, а насамперед «територіальної спорідненості» [пор.: Калачов, 1876, с. 53–54, 56]. Ілюстрацією може служити те, як належність князів до правлячого роду Рюриковичів підкріплювалася (принаймні в ідеї) їхнім «причастям» у «Руській землі» [Толочко, 1994, с. 39–40]. Звідси й небажаність у середньовічній Русі покидати рідні межі, навіть заради паломництва до святих місць [Толочко, 1992, с. 30–31].

При цьому, як свідчить приклад із сприйняттям ченця, «чуже-невидиме / незряче» розумілося ще і як «смерть». Зазвичай померлого квапляться поховати, віддати світу «чужому-невидимому», називаючи при цьому «жмуруком» [Иванов, 1973, с. 35], тобто сліпим. Ставлення до небіжчика нагадує побоювання «непохованого мерця» – ченця. Він ніби не існує для живих, доки перебуває в межах монастиря. Як «образ смерті» чернець виявляє себе, лише потрапивши у звичайний світ. Для живих небезпечним є залучення до комунікації з ним, насамперед зорової. Аналогічно, охоронне коло гоголівського Хоми Брута втрачає силу при зіткненні очей героя з поглядом Вія⁵. Зоровий контакт з «потойбіч-

ним» перетягує на «ту» сторону і Хому [Иванов, 1973, с. 36].

Оскільки поховання виключає «смерть» із комунікації, і вона немов перестає існувати для живих, то про найбільш повне сприйняття «смерті» насамперед можна говорити в ситуації зіткнення «свого» – живого з «чужим» – мертвим, але ще не похованим. Це – своєрідне спілкування, комунікація, хоча й «комунікація порушена». Якщо звичайна комунікація між «своїми» виступає як «спільний зір», рівність бачення і видимості, постійне «перетікання» суб'єкта в об'єкт і навпаки, то в «діалозі» живого і непохованого мертвого це зорове спілкування-спільність зникає [пор.: Голубев, 1990, с. 64]. Порушення діалогу між «зрячим» і «незрячим» перериває «причастя» спільному зору, відповідне життю, вітальності. Тобто можна зробити важливе припущення, що в архаїчному розумінні «смерть», антивітальність зачіпає не лише самого померлого, але і його живого партнера, близьку людину, весь органічний колектив. Очевидно, від початку «смерть» – це і є «порушення комунікації», насамперед зорової⁶. Щодо стосунку «спільності родового зору» до аспекту матеріального благополуччя колективу, то нам неодноразово доводилося писати, що «володіння» в традиційних суспільствах (за відсутності розділення суб'єкта і об'єкта) також прирівнювалося баченню [Писаренко, 2010, с. 299–300], а споживання членами первісної групи здобичі спільно, на виду один в одного, створювало складне переплетення «зорового-суспільного» зв'язку, що, очевидно, являв собою повноту уявлення про причастя [Писаренко, 2014, с. 18–21]. У «братерському» роді всі блага розподілені, подібно до спільного зору. Приклад князя Василька Тербовльського засвідчує, що осліплення (1097 р.), тобто виключення члена роду із зорової комунікації як мерця або чужого, було покликане позбавити його «причастя» [По-

⁵ «“Не гляди!” – шепнул какой-то внутренний голос философу. Не вытерпел он и глянул» [Гоголь, 1951, с. 363]. З іншого боку, є примітною посередницька (між світами) – шаманська – роль самого Вія, націленого на пошук жертви серед живих [Иванов, 1973, с. 73].

⁶ Термін «соціовітальність», раніше запропонований нами для пояснення стратегії архаїчного суспільства [Писаренко, 2009 б, с. 87–88], можемо конкретизувати таким чином. Вітальність, життєстійкість «свого» колективу, очевидно, світоглядно ставилася в залежність не тільки від біологічних факторів, але й насамперед від підтримки комунікації між членами первісного колективу. Комунікація-обмін як головний принцип соціальності, очевидно, вважалася запорукою життя колективу або ж самим життям. Основою цієї соціальності-комунікації-життєвості мало виступати ніщо інше, як «бачення / видимість».

весть, 1950, с. 181; Писаренко, 2010, с. 298; Писаренко, 2014, с. 16–17]⁷.

Водночас позбавлення зору, як кара за посягання на більше, ніж своя частка, за принципом таліону, могло означати якесь «ціле». Ця нежиттєва «цілісність», надмірність постійно трапляється у фольклорному зображенні «чужого-невидимого», наприклад, у билинах про смерть Святогора [Былины, 1986, с. 29–55] або ж у літописній притчі про загибель велетнів «обрів» [Повесть, 1950, с. 14]. Щодо ченця, то є досить відомим (зокрема в Патеріку) мотив приховування ним якогось скарбу [Абрамович, 1991, с. 120–122, 134, 161–171; Козьма Пражский, 1962, с. 86–90; Миненок, 1995, с. 284–285]. Про цього ж, зазвичай невидимого «живого мерця», також склалися пісні-скоморошини, що висміювали його приховану силу, особливо сексуальну [Лихачев, Панченко, Поньрко, 1984, с. 245; Великорусские, 1902, с. 305 (№ 341); Старец Игренище]. М. Гальковський навіть наводив випадок, коли чернець, очевидно, як володар невитраченої потенції, виступав ритуальним джерелом родючості молодят на весіллі [Гальковский, 2000, т. 2, с. 40]. Імовірно, саме традиційне припущення про приховану сексуальність, фалічність ченця (як ознаку «цілого») стало причиною того, що старця Григорія не просто лають, а на його адресу метають «*словеса срамнаа*» [Абрамович, 1991, с. 137]. Таким чином, «ціле-сліпота-смерть» водночас виступає до певної пори прихованим джерелом вітальності.

Образи невидимого простору – чужинець, чернець за монастирською огорожею або ж у печері, захований у землі скарб, небіжчик у могилі – перебувають у належному їм місці, допоки приховані від живого, «*свого*» світу. Через свою невидимість усі вони незбагненні, ні з чим несумірні й незмінні, тобто – непідвладні часу. Коли ж такий представник «невидимості» непроханим гостем «вривається» у світ людей, то він, насправді, заслуговує на порівняння з «непохованим мерцем», який

«ні тут, ні там», і, з точки зору живого, соціального середовища, виступає символом «завмерлого, зачарованого часу», гальмом розвитку вітальності. Можливо, сутність магічного зараження поглядом, подібним до погляду Вія, а в наведеному прикладі – ченця, полягає в залученні «свого» у невластивий для нього, чужий «час-простір», або швидше – у простір «без часу» – у «невидимість-цілісність-анти-вітальність». Замкненість (сліпота-цілісність) суперечить світу «*свого*», де все є видимим і відкритим для «спілкування-обміну-причастя». Згідно з «теорією перехідного обряду», такий невизначений стан, небезпечний для оточуючих, характеризує будь-яку перехідну (лімінальну) істоту, у ролі якої неодноразово виступає кожен член традиційного суспільства у вузлові моменти біографії, насамперед при народженні, повнолітті-шлюбі, смерті [Тэрнер, 1983, с. 168–171]. Необхідна в цих точках процедура соціальної адаптації (або «переатестації») передбачала відповідні пониження ініціанта, що мали «очисний» характер [ван Геннеп, 2002, с. 70–71, 78–79]. Такий же адаптації мав бути підданий як чужий, що потрапив у «*своє*» коло спілкування, так і особа, що з ним контактувала [ван Геннеп, 2002, с. 30–31, 39; Еремина, 1991, с. 44–47].

В архаїчному розумінні призупинення часу-вітальності, яке асоціювалося зі «смертю-цілим-сліпотою-чужим», вимагало найшвидшого запуску-дроблення (відновлення причастя), що означало життя-соціалізацію. Такі приклади розглядалися нами у зв'язку з дарообміном типу «потлача» [Писаренко, 2010, с. 300–305], а також – середньовічною практикою пограбування (споліювання) померлих володарів – світських і церковних [Писаренко, 2009 а], яка дуже показова з погляду ставлення до «непохованого мерця». Нагадаємо, що, визнаючи справедливим висновок М. Бойцова про відповідність цих грабунків сценарію «карнавалу» [Бойцов, 2003, с. 243 і далі], не маємо підстав не погоджуватися з А. Гуревичем, який підкреслював

⁷ Князівський з'їзд 1100 року не вважає за потрібне виділити каліці окрему волость і дає братам – Володарю й Васильку – один на двох Перемишль, вказуючи на неповноправність Василька наступним зверненням до його брата: «*Да аще вам любо, да сedita, аще ли ни, – да пусти Василка семо, да его кормим сде*» [Повесть, 1950, с. 181]. Водночас Ростиславичі не підкорялися цьому рішення, залишивши Теревольську волость за собою [Грушевский, 1891, с. 265]. Але це, думаємо, не заперечує того, що традиція (у даному разі порушена) припускала позбавлення сліпця причастя. Здається, це визнає і В. Пузанов: «*Справедливості заради слід зазначити, що спроба позбавити Василька волості, все ж, мала місце*» [Пузанов, 2007, с. 388].

тісний зв'язок уходу володаря – «відповідального» за вітальність природи і суспільства – з ідеєю «кінця часу» [Гуревич, 2003, с. 239 та ін.], отже, призупиненням розвитку. Адже зв'язок карнавалу, унаслідок його сезонності, з тією ж ідеєю часу – очевидний. А традиційне порівняння государя із Сонцем лише підкреслювало смислову подібність між «смертю царя» і завершенням старого – початком нового календарного циклу [Писаренко, 2009, с. 135]. При цьому, як у карнавалі, так і в споліях не лише драматизувався кінець, але й, головним чином, здійснювалася стимуляція початку, – саме за рахунок дроблення всього, що нагадувало «цілісність-завершеність-сліпоту».

Схожий випадок дроблення «цілого», що стримує вітальність, демонструє вбивство літописної «старої чаді» (під 1024 роком) – дідів, які «*держать гобино*», тобто своєю старістю нібито магічно гальмують дозрівання врожаю або ж «ув'язнюють» вітальність у собі [Повість, 1950, с. 99; Велецкая, 1978, с. 65–67]. Як аналогія пригадується міжнародний звичай ритуального скинення в урвища людей похилого віку на знак «вигнання зими», який знаходить відображення в мотиві старого сліпого божества багатства Плутоса над прірвою (Аристофан), а також у таких персонажах, як добровільно ув'язнений у своїй вежі (невидимий) володар скарбу (тобто «цілого») Тимон Афінський, сліпий вигнанець Едіп над розкритою землею («Едіп у Колоні» Софокла) і кровозмісник – згодом понтифік – Григорій, який спокутує гріх, «*живучи в скутому стані, на самотній кручі*» [Фрейденберг, 1932, с. 229, 237–239]. Етимологія, згідно з якою *старий* це – насамперед «сильний» [Велецкая, 1978, с. 67, прим. 41], дозволяє до цих прикладів долучити і Свя-

тогора, який мешкає у горах, а згодом поглинається Землею [Былины, 1986, с. 42–44]⁸. Очевидно, що в усіх цих випадках ідеться про персонажів, віддалених від людей – сліпих або невидимих, котрі перебувають на периферії «свого». Це – герої прикордоння (як по горизонталі, так і по вертикалі) і, очевидно, саме тому вони втілюють у собі над-мірність, тобто «ціле». Навколо аналогічного антропоморфного символу «цілого» об'єднувався той чи інший ритуал, що відзначав часовий, сезонний перехід, межу певної календарної стадії. Як зазначає О. Фрейденберг, у відповідному обряді *Totemann* – «людина смерті» – являє собою ляльку, яку б'ють, топлять, ховають, спалюють. Часто також вибирають скелю, з якої скидають «смерть» у воду. Іноді скидають «смерть» зі скелі на землю, розривають на частини і вже ці частини кидають у воду [Фрейденберг, 1932, с. 239]. У східних слов'ян відгомін колишнього розривання або повалення й утоплення старої людини зберігся у знищенні опудал Костроми, Коструби, Мари та інших [Велецкая, 1978, с. 49, 51, 59–60, 66–77]. Очевидно, це ритуальне дійство, проганяючи зиму або якийсь інший аналог «затримки вітальності», розбивало «ціле», «сліпоту», «смерть», у такий спосіб стимулюючи подальший розвиток. *Найвірогідніше, у дусі саме цієї язичницької традиції вчинили також зі старцем Григорієм, якого після наруги втопили, імовірно, намагаючись захистити себе від антивітальності, від магії зустрічі з «чужим», котрий мав би залишатися невидимим, у протилежному ж випадку – здатного накликати смерть*⁹.

Щодо лайки на адресу Григорія, то нагадаємо, що *слово* в архаїці буквально вважалося матеріальним і прирівнювалося до дії [Еремина, 1991, с. 63–64, 69]. Усілякі ж прокляття,

⁸ У цьому розумінні цікаво, що прозвання ченців і черниць «старцями» і «старицями» [Даль, 1998, стб. 507,509] мовби зберігає за ними всі характеристики стариків, включаючи уявлення щодо прихованої ними вітальної сили. Наприклад, аспект багатирства ченця, у поєднанні з еротизмом, помітний в герої однієї зі скоморошин – Старці Ігрениці: останній, збираючи милостиню харчами, викрадає дівчину, а потім, за допомогою небаченої сили, відбивається від трьох молодців [Старец Ігренище].

⁹ Можливість такої паралелі до відомого східнослов'янського ритуалу, звісно, ставить під сумнів те, що причиною утоплення Григорія стало його пророцтво, адже таку реакцію могла спричинити сама по собі зустріч ченця. Навіть у цьому випадку збіг – загибель у річці самого Ростислава, ніби помста «згори» за утоплення Григорія, – вражає. Не можна також не звернути уваги на деяку схожість цього епізоду з наведеним у Слові І Патерика, де під 6576 (1068) роком розповідається про прихід Ярославичів – Ізяслава, Святослава та Всеволода (у супроводі варяга Шимона), перед їхнім виступом на половців – до св. Антонія, «*молитвы ради и благословения*». Як і Григорій, Антоній передбачає загибель багатьох (окрім Шимона) від меча, втечу, а також утоплення у воді (можливо, пов'язане з тим, що битва відбудеться на річці Альті): «*и во воде истопитесь*» [Абрамович, 1991, с. 1–2].

знову ж таки, семантично означали повалення зневаженого в безодню, приземлення-смерть, хоча і з метою його подальшого відродження [Бахтин, 1990, с. 35]¹⁰. Так само, прагнучи перетворити «негатив» від неприємної зустрічі в «позитив», буквально – «смертю смерть подолати»¹¹, перейти від «речі в собі» до життєвого причастя, – на Русі, вочевидь, вдавалися до лайки на адресу зустрічного ченця. Здається, не обходилося й без побиття, а у випадку з Григорієм, як бачили, – і вбивства,

по суті – ритуального. Таким було язичницьке ставлення до «чужого», який потрапляв у звичний, соціалізований світ, і амбівалентно поєднував у собі, з одного боку – ідею смерті, «узурпації»-затримки часу, антивітальності, з іншого – приховану роль джерела вітальності¹². Архаїчним лейтмотивом цих метаморфоз нам вбачається прагнення до збереження або ж поновлення комунікації, насамперед зорової, як основи причастя, як головної передумови існування «свого» соціуму¹³.

Література

- Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – Репринтне видання. – Київ : Час, 1991. – 280 с.
- Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – Москва : Худ. лит-ра, 1990. – 543 с.
- Бойцов М.А. «Вывихи времен» и сопротивление источников. Ответ А.Я. Гуревичу // Одиссей. Человек в истории. 2003. – Москва : Наука, 2003. – С. 241–250.
- Больнов О.Ф. Зустріч // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – Київ : Либідь, 1996. – С. 157–170.
- Былины / сост., автор предисл. и вв. текста В.И. Калугин. – Москва : Современник, 1986. – 559 с.
- ван Геннеп А. Обряды перехода. – Москва : Восточная лит-ра, 2002. – 198 с.
- Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – Москва : Наука, 1978. – 239 с.
- Великорусские народные песни / изд. А.И. Соболевским. – Санкт-Петербург, 1902. – Т. 7. – 708 с.
- Высоцкий С.А. Древне-русские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – Киев : Наукова думка, 1966. – Вып. 1. – 239 с.
- Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. – Репринтное издание. – Москва : Индрик, 2000. – Т. 1. – 376 с. ; Т. 2. – 308 с.
- Гоголь Н.В. Повести. – Москва : Гос. изд-во худ. лит-ры, 1951. – 543 с.
- Голубев В.Л. Феномен общения «глаза в глаза» (психологические и лингвистические аспекты) // Телесность человека : междисциплинарные исследования. – Москва : Философ. общество СССР, 1990. – С. 61–67.

¹⁰ Цікаву паралель знаходимо у ганьбленні-споліюванні володаря – померлого (що перестав бачити), але ще не похованого, завдяки чому його сприймали як «чужого», а також – у спорідненому цьому дійству карнавалі. Наприклад, розповідаючи про карнавальне обрання «короля-блазня», якого можна сприймати, як заміну короля справжнього, М. Бахтін пише: «Мого всенародно обирають, його потім так само в с е н а р о д н о в и с м і ю ю т ь, сварять і б'ють, коли час його царювання пройде, подібно до того, як висміюють, б'ють, розривають на частини, спляють або топлять ще й сьогодні масляничне опудало зими, що минає, або опудало старого року» [Бахтин, 1990, с. 220].

¹¹ Слова відомого «Акафісту до Воскресіння Христового» тут застосовуємо в іншому сенсі, коли акт смерті – фактичної або символічної – покликаний розбити «ціле» (житий статус, що «став затісним», зупинив, смертвив розвиток), аби оновити стан «причастя», у якому прогрес, життя продовжаться.

¹² При цьому ченці, як вище зазначалося, були не єдиною категорією духовних осіб, зустріч з якими була небажаною. Стосовно всіх них, очевидно, діяло парадоксальне – дохристиянське і по суті загальнолюдське – сприйняття «чужого» [ван Геннеп, 2002, с. 29–30], у якому «відторгнутість» (антивітальність) перетворювалася на «святість» (вітальність) і навпаки. Так, наприклад, ця тонка грань між ганьбленням і шануванням ледь вловлюється у звичайній кататі священника чи диякона по озимині або льону, щоб посів був «тучен і спор» [Рыбаков, 1987, с. 734].

¹³ За консультації автори висловлюють вдячність провідному науковому співробітнику Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника Євгену Кабанцю.

- Грушевский М.С.* Волынский вопрос 1097–1102 г. // Киевская старина. – Киев, 1891. – Май. – С. 259–272.
- Гуревич А.Я.* «Время вывихнулось»: поругание умершего правителя // Одиссей. Человек в истории. 2003. – Москва : Наука, 2003. – С. 221–241.
- Даль В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. – Москва : Цитадель, 1998. – Т. 4. – 832 с.
- Еремина В.И.* Ритуал и фольклор. – Ленинград : Наука. Лен. отделение, 1991. – 208 с.
- Иванов Вяч. Вс.* Категория «видимого» – «невидимого» в текстах архаических культур // Сборник статей по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1973. – С. 34–38.
- Кабанец Е.П.* Тайна софийского граффито (упоминание лаврской истории в софийской эпиграфике) // Вопросы исследования и реставрации памятников архитектуры. – Киев, 1992. – С. 89–99.
- Калачов Н.В.* О значении изгоев и состоянии изгойства в древней Руси // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Ник. Калачовым. – Санкт-Петербург, 1876. – Кн. 1. – С. 53–68.
- Козьма Пражский.* Чешская Хроника / вступ. статья, перевод и коммент. Г.Э. Санчука. – Москва : Изд-во АН СССР, 1962. – 296 с.
- Комарович В.Л.* Культ рода и земли в княжеской среде XI–XIII вв. // Труды Отдела древнерус. лит-ры Ин-та рус. лит-ры (Пушкинского дома) АН СССР. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 16. – С. 84–104.
- Корнієнко В.В.* Графіті Георгіївського приділу Софії Київської із записом про смерть Ростислава Всеволодовича у світлі нових досліджень // Лаврський альманах. – Київ : НКПКСЗ, 2008. – Вип. 22. – С. 36–41.
- Лихачев Д.С., Панченко А.М., Поньрко Н.В.* Смех в Древней Руси. – Ленинград : Наука. Лен. отделение, 1984. – 295 с.
- Лопухина Е.В.* Григорий (†25.05.1093) // Православная энциклопедия. – Москва : Церковно-научный центр РПЦ «Православная Энциклопедия», 2006. – Т. 12. – С. 551–553.
- Миненок Е.В.* Обряд Духова дня в селе Троицком Калужской области // Русский эротический фольклор / под ред. А.Л. Топоркова. – Москва : Ладомир, 1995. – С. 273–285.
- Орел В., Кулик А.* Заметки о древних киевских граффити // Археологія. – Київ: ІА НАНУ, 1995. – № 1. – С. 124–132.
- Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва : Наука, 1965. – Т. 9. – 615 с.
- Писаренко Ю.Г.* Про «зупинку» і «відновлення» часу в архаїці // Мультиверсум. – Київ : Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, 2009 а. – Вип. 84. – С. 132–141.
- Писаренко Ю.Г.* Соціовітальність та Едіпів комплекс не за Фрейдом // Мультиверсум. Філософ. альманах. – Київ : Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, 2009 б. – Вип. 88. – С. 87–98.
- Писаренко Ю.* «Зрение» и «слепота» как социальные символы // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2010. – Вип. 9. – С. 293–317.
- Писаренко Ю.Г.* Пир versus сліпота (джерела антитези) // Мультиверсум. Філософ. альманах. – Київ : Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, 2014. – Вип. 6/7 (134/135). – С. 13–25.
- Повесть временных лет. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950. – Ч. 1. – 405 с.
- Посошков И.Т.* Книга о скудости и богатстве / ред., вступ. статьи и примеч. Б.Б. Кофенгауза. – Москва : Гос. соц.-экон. изд-во, 1937. – 351 с.
- Пропп В.Я.* Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград : Изд-во Лен. ун-та, 1986. – 365 с.
- Пузанов В.В.* Древнерусская государственность : генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты. – Ижевск : Удмурт. ун-т, 2007. – 623 с.
- Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. – Москва : Наука, 1987. – 783 с.

Слово о полку Игореве. – Москва : Худ. лит-ра, 1987. – 222 с.

«Старец Игренище», скоморошина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: www.litmir.net/bd/?b=31327.

Толочко О. Образ «чужинця» в картині світу домонгольської Русі // Mediaevalia Ucrainica : Ментальність та історія ідей. – Київ : АН України, 1992. – Т. 1. – С. 26–46.

Толочко О. Образ держави і культ володаря в давній Русі // Mediaevalia Ucrainica : Ментальність та історія ідей. – Київ : НАН України, 1994. – Т. 3. – С. 17–46.

Тэрнер В. Ритуальный процесс. Структура и антиструктура // Тэрнер В. Символ и ритуал. – Москва : Глав. ред. восточ. лит-ры, 1983. – С. 104–264.

Ульяновский В.И. Чудо-Михайловский монастырь в Киеве : проблема посвящения, символики и статуса // Rossica Antiqua. – Санкт-Петербург, 2011. – Т. 2. – С. 43–101.

Фрейденберг О.М. Введение в теорию античного фольклора // Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – Москва: Восточная лит-ра, 1998. – С. 7–222.

Фрейденберг О.М. Слепец над обрывом // Язык и литература. – Ленинград, 1932. – Т. 8. – С. 229–244.

Янин В. 25 мая 1093 года // Знание – сила. – Москва, 1983. – Апрель. – С. 31–32.

ЛІКУВАЛЬНА ПРАКТИКА ДАВНЬОЇ РУСІ: «МЕДИЦИНА» ЧИ «ЦІЛИТЕЛЬСТВО»?

Наталія Хамайко

провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу історико-археологічних
досліджень Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:

історія та археологія міст Давньої Русі, світогляд
давньоруського населення

У статті на матеріалах давньоруських писемних і археологічних джерел розглядаються давньоруські уявлення про лікування, сформовані на основі взаємодії християнського віровчення та міфологічної свідомості середньовіччя.

Ключові слова: Давня Русь, цілення, світогляд, магія, моці, реліквії, амулет, замовляння.

В статті на матеріалах древнерусских письменных и археологических источников рассматриваются древнерусские представления о лечении, сформированные на основе взаимодействия христианского вероучения и мифологического сознания средневековья.

Ключевые слова: Древняя Русь, исцеление, мировоззрение, магия, мощи, реликвии, амулет, заговор.

The article examines the Old Rus'ian ideas about the treatment, formed on the basis of interaction of Christian dogma and mythological consciousness of the Middle Ages, on the materials of ancient written and archaeological sources.

Keywords: Old Rus', healing, world view, magic, relics, amulet, incantation.

У сучасній історичній науці велика увага приділяється проблемам повсякденного життя давнього суспільства, одним з важливих аспектів якого є здоров'я людини. Проте якщо гігієна, медичні знання, лікувальні практики, хвороби, ліки доби середньовіччя вже стали предметом історико-антропологічних досліджень західноєвропейської науки, то для вивчення давньоруського суспільства такий напрям майже не застосовувався, за поодинокими виключеннями. В основному дослідження велися за окремими проблемами, тоді як антропологічний підхід якраз передбачає поєднання різних груп джерел для більш адекватного відтворення картини минулого.

Медичній справі Давньої Русі присвячено низку робіт, утім, в основному, фахових лікарів та істориків медицини, а не власне істориків. Докладний розбір історіографії проблеми було проведено в дисертаційних дослідженнях О. Гуляєвої [Гуляева, 2006] та

А. Малахової [Малахова, 2011]. Основними працями в цьому напрямку вважаються підручники та посібники з історії медицини М. Богоявленського [Богоявленский, 1960], П. Заблудовського та ін. [Заблудовский и др., 1981], М. Мирського [Мирский, 2005], Т. Сорокіної [Сорокина, 2008].

Модель розвитку давньоруської медицини в цих роботах вибудовується шляхом перенесення сучасного уявлення про медичну справу на давньоруські реалії, базуючись на лаконічних писемних свідоцтвах. Так, теоретичні відомості про природу тіла і людини в Шестодневі Іоанна екзарха Болгарського (X ст.), Ізборнику Святослава (XI ст.), «Слові про праву віру» Іоанна Дамаскіна (XII ст.), «Християнській топографії» Козьми Індікоплова (XII ст.), «Толковій Палей» (XII–XIII ст.), «Фізіологу» (XIII ст.) та інших творах, більшість з яких містить слов'янські переклади грецьких текстів [див., напр.: Мир-

ский, 2005, с. 17–18], виступають як свідчення активного розвитку медичної справи на Русі. М. Мирський на основі писемних згадок навіть виділив кілька спеціалізацій лікарів [див.: Мирський, 2001, с. 63–64].

Скептично оцінив історіографічний доробок істориків давньоруської медицини О. Медведь [Медведь, 2013]. Основна виділена ним проблема полягає в тому, що історики медицини, які бралися за розгляд історії давньоруської медицини, занадто поверхово ставилися до джерела, приведеного як аргумент, некритично оцінювали інформацію і підходили до неї з позицій сучасності. Він наголошує, що всі відомі нам твори, у яких ідеться про природу людини, є перекладними і відображають радше уявлення візантійського суспільства, аніж давньоруського. А отже, ці тексти є швидше пізнавальними посібниками, ніж інструкціями до дії. Монастирі ж, які раніше оголошувалися медичними центрами [Гуляева, 2006, с. 20], О. Медведь називає центрами релігійними, де практикувалося не лікування, а «цілительство» (одномоментний акт чудодійного зцілення) за допомогою віри [Медведь, 2013, с. 173].

Утім, попри повторення загальних візантійських уявлень про біологію та теоретичну медицину, давньоруські писемні джерела згадують, окрім лікарів, інші категорії цілительів – «волхвів», «чародіїв», «зелейників», які зазвичай допомагали простому населенню у випадках хвороби. Напряму народної медицини намагався розглянути М. Мултановський, який доводив, що давньоруська медицина розвивалася на самобутній слов'янській основі [Мултановский, 1961]. Значну роль народного лікарства визнавав і В. Отамановський, який, спираючись на давньоруські писемні джерела, розглядав розвиток давньоруської медицини як протистояння із церквою [Отмановский, 1965].

Спробу розглянути медичну культуру як органічну частину давньоруської середньовічної культури зробила в дисертаційному дослідженні О. Гуляева [Гуляева, 2006]. За основу вона взяла системний історико-антропологічний підхід, вдало застосований для вивчення феномену хвороби і цілительських практик у західноєвропейському середньовічному суспільстві Ю. Арнаутовою [Арнаутова, 1993; 2005]. Однак утілити цей задум їй вда-

лося не повністю, на що, імовірно, вплинула її культурологічна спеціалізація, яка не передбачала фахової роботи із джерелами.

Більш вдале дослідження такого напрямку було проведено А. Малаховою [Малахова, 2011], яка за прикладом Ю. Арнаутової намагалася в дисертаційному дослідженні втілити ідею розкриття історико-антропологічного феномену співвідношення людини і хвороби в середньовіччі на давньоруському матеріалі. Ще повніше цю модель було відтворено в монографії А. Малахової та С. Малахова [Малахова, Малахов, 2014]. Проблемною рисою дослідження є нечітке хронологічне розмежування матеріалів, на основі яких будується дослідження, із широкими рамками X–XVII ст.

Запровадження християнства на Русі князем Володимиром Святославичем стало поворотним моментом не лише у світоглядному вимірі, але і в культурно-цивілізаційному. Цей акт вилучив Русь із кола варварських язичницьких держав без писемності й долучив до середньовічної писемності та науки. Нове християнське вчення відкидало давні звичаї, що суперечили християнському світосприйняттю. Відповідно, на зміну народній лікувальній практиці мала би прийти інша, яка б замінила її на цьому поприщі, не вступаючи в протиріччя з християнською догмою.

Багато дослідників висловлювали думку, що медичні знання приходять на Русь із Візантії [огляд див.: Гуляева, 2006, с. 9]. Свого часу ще В. Флоринський наголошував, що перші уявлення про грецьку медицину поширилися в нас за допомогою грецьких ченців ще в XI і XII ст., і немає підстав не допускати, що вже в цей час були можливі переклади і переробки на руську мову латинських і грецьких медичних творів [Флоринский, 1880, с. VIII]. Водночас Києво-Печерський патерик містить відомості не тільки про монахів-цілительів, але й про іноземних фахових лікарів: вірменина, сирійця, а також просто згадку про «іновірних» лікарів, яка передбачає, що вони були іноземцями [Абрамович, 1930, с. 114–116, 129–132, 174].

Заборони звертатися за допомогою до чародіїв, волхвів, зелейників зафіксовані в численних церковних повчаннях. Вони включалися до церковних проповідей і розтлумачувалися церковними настановами в руслі

«путівника до спасіння» шляхом слідування взірцям християнської ідеології та моралі. Так, у «Слове св. Иоанна Златоустого о лечащихся в болезни волхвованием и наоузы» доволі розлого, з філософської точки зору, пояснюється сутність розуміння хвороби як покарання за гріхи: «егда бо в недѣгъ лють впадєши и мнози прїдѣтъ нѣдаще та, ови к чародѣмъ, ови к волхомъ, ты же о Бѣѣ оуповай и терпи, се ти мѣченїа вѣнець принѣсїть і избавленїе ѿ онехъ мѣкъ иже в болѣзни слежащи бл҃годарити Б҃га. чєго бо ради хр҃тианєса зовємъ да повинимса Хр҃сту а не идємъ ко враго^а бжїимъ к волхвомъ. волхвы бо и чародѣи, то врази сѣтъ бжїї. лѣчше єсть умрети нежели ко врагомъ бжїимъ поити. кѣе посвѣіє тѣло цѣлїти а дшѣ губїти. каали приѣбрѣтель здѣ принати мало оутѣшенїе а внамо посланымъ быти с бѣсы в вѣчныи огнь» [цит. за: Гальковский, 1916, т. 2, с. 121].

Заборони на подібні дії були зафіксовані й законодавчо. В Уставі князя Володимира Святославича «Про десятини і церковних людей» і в розширеній редакції Уставу князя Ярослава Володимировича «Про церковні суди» знаходимо статті про «ведство, урекание, узлы, зелье», у яких передбачено накладення відповідних штрафів [Памятники, 1952, с. 238, 241, 245, 269; Щапов, 1976, с. 15, 18, 20, 21, 23, 31, 38, 43, 47, 56, 63, 67, 71, 77, 83, 89, 97, 102, 105]. Обидва документи багаторазово піддавалися редакціям, починаючи з домонгольського періоду і завершуючи XVII ст. Показовим моментом стало вилучення статті «аще жена бѣдет чародѣица, наоузница, волхва или зелеиница» під час кардинального редагування Уставу Ярослава в другій половині XIV ст., унаслідок якого були створені Коротка, Румянцевська та Тарновська редакції цього документа. Водночас у найдавніших редакціях Уставу Володимира (збереженому краще в Архангельському та Архівному зводах) відсутня згадка про лікарів та лікарні, тоді як з'являються вони вперше в редакціях післямонгольського часу і незмінно фігурують у всіх подальших. Це свідчить, що в домонгольській період лікарі не були невід'ємною частиною церковного або монастирського життя, але пізніше монастирські лікарні й лікарі, які не мали статусу ченців, були законодавчо прирівняні до «церковних людей», котрі підлягали окремому митрополичому суду [Памятники, 1952, с. 242,

246, Щапов, 1976, с. 19, 24, 33, 40, 44, 47, 58, 63, 67–68, 70, 79]. Це може також свідчити про закріплення у світогляді тогочасних людей зв'язку релігії та феномену зцілення.

Серйозна хвороба, яка загрожувала життю людини, означала можливий перехід у потойбічний світ, де, за християнським ученням, душа людини отримувала місце відповідно до своїх мирських вчинків. Навіть не обговорюючи почуттів родичів чи близьких хворого, варто зазначити, що смерть знаменувала насамперед втрату члена родини: глави сім'ї / годувальника, матері / дружини, дитини / спадкоємця з усіма соціальними наслідками. Втрата життя чи працездатності робітника значною мірою впливала на стан і ведення господарства. Усе це, очевидно, спонукало шукати шляхів порятунку зі складної ситуації, що їх і засуджують церковні тексти: «а ми аще и мало поболїмъ то зелейники й волхвы в домы своа привѣдимъ» [цит. за: Гальковский, 1916, т. 2, с. 123], «А мы нына хота мало поболї^н или жена, или дѣта, то, всталыше Б҃га врача дшамъ и тѣломъ, ищемъ проклаты^ѣ бабѣ чародѣицѣ, назовѣ и словѣ прелестны^ѣ слѣшаемъ. глѣть намъ, навазываючи наоузы, внакоюу діаволу прелесть. абы чадо бѣса бѣсомъ изгонити. Ѡ горе намъ прельщены^м бѣсо^н, и сквернамї бабами» [цит. за: Гальковский, 1916, т. 2, с. 71].

Із власне давньоруських текстів – Правди Руської, Ізборника Святослава 1076 року та Києво-Печерського патерика – відомо про існування фахових лікарів, які діяли, очевидно, офіційно і брали платню за свої послуги, що й засвідчують джерела [Тихомиров, 1953, с. 76, 92; Ізборник 1076, 1965, л. 53; Абрамович, 1930, с. 129, 131–132].

Перекази ж Києво-Печерського патерика розповідають про існування монастирських цілителів, яких між тим сам Патерик називає «лікарями», не відділяючи їх термінологічно від фахових лікарів. Лікував хворих молитвою Антоній – засновник Печерського монастиря. Оповідь про блаженного Агапіта, безкоштовного лікаря, містить інформацію, що він навчився лікувати немічних безпосередньо в Антонія, який давав хворим як ліки приготоване ним зілля. Агапіт також приходив до хворого і доглядав його, поки той не одужає. Однак основний наголос у цій історії зроблено на тому, що дар зцілення існував у ченця завдя-

ки його праведності й обітниці безсрібництва, а одужання пацієнтів робили можливим лиш віра та молитви [Абрамович, 1930, с. 128–133]. На виключному чудодійному зціленні вірою і молитвою робить акцент і розповідь про Миколу Святошу, князя Чернігівського, який був ченцем Печерської лаври. Саме так зцілив він Петра Сиріянина, який теж був лікарем у Чернігові, а потім у Києві, і не міг вилікуватися своїми ліками [Абрамович, 1930, с. 114–116]. Характерно, що в обох випадках підкреслено неспроможність світських лікарів перед вірою і силою молитви.

Ю. Арнаутова, досліджуючи феномен хвороби в середньовічній Європі, виявляє міфологічні витoki традиційних уявлень про походження хвороб: чаклунство, пристріт, злі демони, нечисті мерці, персоніфіковані образи хвороб. Різниця між язичницьким і християнським осмисленням хвороби, на її думку, полягає в етичній площині: вона зумовлена тим, що християнство проголошує «свободу вибору між праведною і неправедною поведінкою». Християнство вносить у розуміння хвороби принципово нові риси: хвороба починає сприйматися відтепер як покарання за гріх і пояснюватися Божим гнівом [Арнаутова, 2004, с. 135–138]. Приблизно таку ж модель світосприйняття можна знайти і в давньоруських джерелах.

Києво-Печерський патерик подає низку повчальних історій про людей, на яких посиляється кара у вигляді хвороби чи каліцтва за те, що вони чинять неправедно, вірять нещиро і не визнають єдиною цілительною силою Боже провидіння. Засобом же дивовижного зцілення виступає каяття грішника і його щире навернення до віри. Це, наприклад, розповідь про неправедного киянина, хворого на проказу, який лікувався з допомогою волхвів і лікарів, і не тільки місцевих, але й іновірних¹. За те, що не щиро вірив і при тому скористався водою з колодязя святого Феодосія, було наслано на нього ще більшу хворобу і страждання. А одужав він тільки тоді, коли щиро покаявся преподобному Алімпію і той взяв «вап'яницю» і помазав його пензлем, яким писав ікони чи фрески, а потім відвів до церкви причаститися й умитися водою, якою свяще-

ники умиваються [Абрамович, 1930, с. 174–175]. Навіть якщо мова йшла не про вапно, яким справді можна було дезинфікувати шкіру, а про фарби, то й вони могли мати певний лікувальний ефект завдяки своєму складу, оскільки середньовічні фарби виготовлялися з мінералів і рослинних компонентів, які одночасно використовувалися і в медицині [Сорочан, 2009, с. 56–57]. Однак ця історія, як всі інші розповіді Патерика, повинна була показати Боже провидіння і чудо зцілення, що можливо лише в істинній вірі.

Покарання й спокута проявляються і в розповіді про майстра Василя, який мав виготовити дорогоцінну раку для гробу Феодосія, але засумнівався в доцільності такого задуму і витратив на себе частину грошей, що отримав за роботу. За це він був негайно покараний – упав з коня і дуже постраждав при цьому, а одужав лише тоді, коли покаявся і притулився до раки святого [Абрамович, 1930, с. 84–86]. Лише молитвою і святим елеєм лікував дітей і дорослих Дем'ян-пресвітер, до якого направляв хворих Феодосій Печерський [ПСРЛ, 2001, т. 2, стб. 80]. Автори таких дидактичних розповідей намагалися показати певну модель поведінки, згідно з якою, як справедливо зазначає О. Медведь, одужання полягає не в процесі лікування, а у вірі [Медведь, 2013].

Схожим способом вилікувався і брат Миколи Святоші князь Ізяслав. Коли він занедужав і був уже при смерті, то попросив води з печерського колодязя і власяницю свого брата Миколи Святоші, якою перед тим, як відправити йому, обтерли гроб преподобного Феодосія. Випивши тієї води і одягнувши власяницю, князь Ізяслав швидко одужав. У подальшому він повсякчас одягав цю власяницю, коли хворів або перед битвою, і завжди залишався здоровим і неушкодженим, а був поранений і загинув лише тоді, коли не вдягнув її [Абрамович, 1930, с. 117–118].

Дидактика цих розповідей полягає не тільки у важливості ведення праведного способу життя, щирій вірі й молитві до Бога з надією на милостиве зцілення кожного немічного, але і в чудодійній цілющій силі реліквій і святих мощей. Культ святих мощей зародився на Близькому Сході і потрапив на Русь разом

¹ Починаючи із середини XI ст., у давньоруській церковній літературі присутній мотив відторгнення іновірців.

з іншими численними християнськими практиками. Очевидно, саме моці і святі образи були тим християнським заміном традиційному «волхвованню», яке і засуджують християнські повчання.

Незважаючи на те, що «релігійна терапія» є проявом глибокої релігійності середньовічної людини, форми, яких набув культ святих, зокрема обряди зцілення біля їхніх могил, мають багато спільного з анімістичною охороною магією. В. Отамановський навіть називає це явище «церковною магією» [Отамановський, 1965, с. 123]. Самі уявлення про диво, святість, християнське благочестя в інтерпретації носіїв масової народної культури, якщо розуміти під останньою низовий пласт середньовічної культури, за визначенням Ю. Арнаутової, умовно співвідносяться з усною традицією і тією чи іншою мірою реалізується в повсякденному побуті всіх верств суспільства, визначаючи специфіку середньовічної «народної релігійності» [Арнаутова, 1995, с. 151].

Така «народна релігійність», за висновком А. Гуревича, не завжди могла бачити різницю між язичницьким амулетом, суворо забороненим священством, і святими реліквіями; не розуміла, чому священники засуджують засоби ворожбитів і знахарів, однак погоджуються з тим, що пил з олтаря чи мішечок із прахом, взятим із гробниці мученика, володіють цілющими властивостями [Гуревич, 1981, с. 108]. Для людей доби середньовіччя з їхньою багато в чому міфологічною свідомістю важливо було пояснити прийнятну для християнства модель поведінки й буквально по пунктах перерахувати недозволені практики і водночас замінити їх на дозволені. Очевидно, саме тому така велика кількість повчальної літератури поширювалася з приходом християнства.

Церковні повчання часто безапеляційні в моделюванні алгоритму дії: «А коли намъ Бгъ какъ любо болъзнъ даеъ. любо жене. любо дѣтемъ, или рабомъ; то призовите попы, да творять мѣтвы врачевныа, Ба призываще». Очевидно, розуміючи, що ефект зцілення може бути досягнуто не в усіх випадках, автор робить акцент на суті християнського вчення: «да аще тѣла не избавит ѿ смѣрти, смѣртно бо есѣ всако тѣло члѣче; да дшѣ избавит ѿ вѣчныа мѣкы» [цит. за: Гальковский, 1916, т. 2, с. 71–72].

Однак, усвідомлюючи, що в бажанні одужати людина все ж, як правило, звертається до лікаря, роблять ремарку «въ газыщѣ прѣже врача (и) мѣй молтвоу» [Изборник 1076, 1965, л. 66].

Християнство приносить на Русь не тільки постулат віри і християнського бога. З Візантії одночасно з приходом християнства рухається ціла культурна хвиля, яка несе в собі безліч аспектів, починаючи від звички носити натільні хрестики, закінчуючи побудовою церковної організації, з усіма її особливостями і проявами.

Одним з таких проявів було паломництво – у Святу землю, Константинополь, Афон та інші місця, де зберігалися священні реліквії і моці святих. Традицію паломництва на Русі, на думку О. Мусіна, було започатковано приблизно у 20–30-х роках XI ст. [Мусин, 1999, с. 94]. Паломники привозили із собою з далеких подорожей різноманітні предмети, що відобразилося в матеріальних свідочтвах тієї доби.

Археологія паломницьких реліквій доволі широка і охоплює як Південну, так і Північну Русь. Серед відомих на сьогодні знахідок трапляються хрести й іконки з перламутру, хрести з вкладеннями та інші релікварії, ампули-евлогії, паломницькі інсигнії (свинцеві значки, мушлі св. Якова) та ін. [див.: Пескова, 1997; Мусин 1999; Мусин, 2009]. Привезені з прощі реліквії, ладан, миро, свята вода тощо в уяві середньовічної людини безперечно мали володіти магічними властивостями, до яких відносилось і чудодійне зцілення. Саме його Ю. Арнаутова вважає найбільш привабливою здатністю серед решти чудес в образі святого. За її підрахунками, серед загальної кількості чудес, описаних у середньовічній західноєвропейській літературі, не менше 90 % припадає на зцілення [Арнаутова, 1995, с. 152].

Практика застосування чудодійних властивостей святих мощей і реліквій повною мірою проявилася в надзвичайно широкому вжитку хрестів-енколпіонів, тип яких початково було запозичено з Візантії і розвинуто вже безпосередньо на давньоруських землях у домонгольський час [див.: Корзухина, Пескова, 2003].

Як зазначає Ю. Арнаутова, у міфологічній свідомості середньовічної людини, незважаючи на активну критику проповідника-

ми язичницьких забобонів, куди потрапили і традиційні, успадковані від дохристиянської архаїки уявлення про походження хвороб, на повсякденному рівні вони практично повністю зберігаються. Хвороба або інша травматична ситуація в анімістичному світогляді символізується, перетворюючись на уявлення про напасті, наслані чаклунами, мерцями, нижчими міфологічними персонажами, уроками, наговорами тощо; персоніфікується в образах черв'яка, який точить людину, стріли, удару, уколу, що раптово потрапили в тіло, або навіть більш персоніфіковано в певних істотах з власним ім'ям. Усе це базується на релігійній картині світу, коли існує поляризований світ «своїх» і «чужих». При цьому християни не відкидали теологічне пояснення хвороби, а обидва світи – християнський і архаїчний – співіснували, активізуючись відповідно до певного моменту [Арнаутова, 2005]. Тільки у видозміненій християнством анімістичній картині світу місце добрих і злих духів уже займають «біси» та святі охоронці чи заступники – ангели, святі, мученики, праведники.

Християнське суспільство однозначно асоціює «своє» з християнською його частиною, де існують Бог, Богородиця, святі, церкви, молитви і реліквії, де є теологічне пояснення хвороби і способи зцілення, прописані в повчаннях книжників. Персоніфіковані образи яскраво проявляються в численних заговорах, у яких на допомогу людині, яка бореться з хворобою, приходять християнські святі. Для віруючих вони виступають чудотворцями, від волі і сили яких залежить майбутнє вирішення складної ситуації, у яку потрапляє людина.

У таких випадках не тільки святі реліквії, але й предмети особистого благочестя – хрестики, образки, амулети, які потрапляють на Русь разом із християнською вірою, – виявляються не стільки символом віри, як божественним захистом від нечистої сили, надзвичайно широко розповсюдженим у Візантії [Барабанов, 2002].

Широке коло літератури присвячено амулетам-змійовикам. Вони з'являються у візантійському середовищі, існуючому в рамках традиційних міфологічних уявлень середньовіччя, як синтез архаїчних греко-римських

уявлень про хворобу, як прояв злої сили і могутніх чудодійних властивостей християнських святих. Спільним мотивом таких амулетів завжди виступає зображення людської голови з кількома зміями, що відходять від неї, і грецький напис [Spier, 2003, p. 25]. На давньоруських територіях змійовики з'являються після прийняття християнства, швидко стають популярними і починають виготовлятися вже безпосередньо на місці [див.: Николаева, Чернецов, 1991].

Спочатку такі амулети пов'язувалися з хворобами утробы (матки) та кровотечами. Однак змійовик, знайдений поблизу річки Білоус під Черніговом і приписуваний Володимиру Мономаху, містить напис «Ги помози рабу своему Василю амин», що примушує переглянути ідею про хвороби матки, сприймаючи змійовик як захист усієї утробы. Дж. Спаєр, проаналізувавши численні варіанти написів на змійовиках, запропонував також пояснення, що *histera*, або ж *дна* у слов'янському варіанті, означає заклинання хвороби, яка повинна ніби «повернутися в матку», тобто у свій зародковий стан [Spier, 2003, p. 49].

Різноманіття форм і образів давньоруських змійовиків дає зрозуміти, що уявлення тогочасного суспільства передбачали розгалужену специфікацію таких амулетів, очевидно, пов'язуючи її у своїй свідомості зі «специфікацією» святих, яких закликали на допомогу в різних випадках.

Таку ж специфікацію могли виявляти і простіші натільні образки, зображення яких відтворювали існуючу на той час іконографію святих. Ю. Колпакова зазначила, що іконки трапляються в археологічних шарах на порядок рідше, ніж натільні хрестики, а значить, вони мали другорядне значення і лише доповнювали носіння хреста, а не заміняли його [Колпакова, 2007, с. 161]. У такому контексті вони можуть виступати вже не тільки маркерами християнізації суспільства, але й маркерами розповсюдження певних культів святих, носіння образків яких закликала на допомогу їхню чудодійну силу.

Серед давньоруських артефактів відомі образки Христа, Богородиці, св. Миколая, Федора Стратилата, Федора Тирона, Василя Великого, Георгія, Дмитра Солунського,

Козьми і Даміана, Бориса і Гліба, Микити-бісогона, Архангела Михаїла, апокрифічних архангела Сихаїла зі св. Сисинієм та цілого ряду біблійних і апокрифічних сюжетів [див.: Порфиридов, 1972; Гнучова, 1993; Архипова, 2007; Крук, 2010 та ін.]. Наразі достеменно невідомо, які функції захисту святих відносно здоров'я були відомі давньоруському населенню. Однак у деяких випадках такі деталі можна прояснити.

Широко відома апокрифічна легенда про Микиту, який побив диявола. У молитві до св. Микити звучить формула захисту від ран, хвороби, демонів [Истрин, 1898, с. 35–36]. Водночас серед археологічних матеріалів відомі натільні іконки з образом св. Микити, який б'є біса, частина з-поміж яких може належати до передмонгольського часу [Иванкович, 2015, с. 20]. Зокрема, одну таку іконку було знайдено на Старокиївській горі під час розкопок В. Хвойки у 1907–1908 роках [Козюба, 2010, с. 75, рис. 13].

У новгородських берестяних грамотах № 734 (40–60-ті роки XII ст.), № 715 (XIII ст.) і № 1022 (друга половина XII ст.) виявлено замовляння від лихоманки зі згадкою ангела Сихаїла та Богородиці [Зализняк, 2004, с. 347–348, 522; Агапкина, Топорков, 2014, с. 120]. Це так звана «Сисинієва молитва» від трясовиць, апокрифічна за своїм походженням легенда, що перетворилася на замовляння, у якому ангел Сихаїл і св. Сисиній перемагають персоніфіковані форми хвороби у вигляді дів, дочок царя Ірода [Гиппиус, 2005; Агапкина, Топорков, 2013]. У варіанті грамоти № 715 ця молитва представлена заступництвом не Сисинія і Сихаїла, а Богородиці [Зализняк, 2004, с. 522], яка була особливо популярною в народі як заступниця й помічниця в молитвах. Іконки з богородичними сюжетами розповсюджені найбільш широко серед археологічних матеріалів домонгольського часу, а іконка з архангелом Сихаїлом і св. Сисинієм походить із шару городища Кам'яне середини XIII ст. [Сухобоков, 2012, с. 246–248, фото 14]. Ці факти ілюструють поширення відмінного від молитви способу цілительства – християнського замовляння, у якому поряд зі словесною магією містилося звернення як до апокрифічних, так і до канонічних персонажів християнської релігії.

До нас дійшло надзвичайно мало відомостей про фахових лікарів Давньої Русі, окрім, хіба що, згадок про їх існування. Натомість монастирська церковна практика описана значно краще. Основою цього явища стала віра як точка відліку всіх описів про діяльність монастирських лікарів. Дидактичні оповіді дають настанови праведного способу життя, чистої віри, щирої спокути та молитви. Такої поведінки намагався дотримуватися князь Володимир Василькович, будучи невиліковно хворим, і все ж, очевидно, плекаючи надію на диво одужання. Літопис яскраво описує, як він роздавав майно убогим і нужденним, багато дарував на церкву, побудував нову кам'яну церкву в Любомлі. Утім, не отримавши зцілення, він отримав натомість нетлінні моці [ПСРЛ, 2001, т. 2, стб. 897–898, 914–918], що у християнській трактовці означало свідчення входження в Царство Небесне.

Народна культура сприймає християнські установки по-своєму, ніби «опрофанюючи» сакральне. Усе єство середньовічної людини вимагало отримання практичної користі від її дій. Так з'являються дидактичні оповідки про дивовижні зцілення після щирого каяття й молитви. Міфологічна свідомість вимагала персоніфікації і матеріалізації віри – і хвороби постають в образі змієголової істоти, бісів і дів-трясовиць, а процес зцілення підкріплюється застосуванням святої води, елею, фізичного контакту з мощами та реліквіями.

У цілому ж під час розгляду подібних питань ми опиняємося перед проблемою, у якій християнське віровчення накладається на міфологічну свідомість середньовічного суспільства. У такій ситуації, за висловом А. Гуревича, магія, яку церква гонить у двері, повертається в її власну практику через вікно. Магічною була не тільки свідомість темних і неосвічених мас, по суті, такою ж була свідомість і духовенства, скільки б цю магію не «очищували» від клейма язичництва [Гуревич, 1990, с. 280]. І скільки б церковні повчання не намагалися витіснити «нехристиянські» (а, по суті, просто такі, що не відповідали церковному догмату) елементи середньовічного повсякдення, вони залишалися, знайшовши іншу, більш благоприсейну форму, таку, що не викликала прямих заперечень церкви. Уявлення про хворобу,

її причини, персоніфікацію, прояви, шляхи зцілення знайшли християнське пояснення. Окрім власних традиційних уявлень про злих духів, пристрій, ворожбу, замовляння, давньоруське суспільство отримало ще цілий пласт «нижчої» християнської культури з Візантії. Носіння хрестиків, образків, аму-

летів, віра в чудодійну силу мощей і реліквій, уся ритуальна практика церкви розмивала кордони міфологічного та релігійного. Святі, які за християнським уявленням були подвижниками й мучениками, у народній уяві поставали чудодійниками, помічниками і цілителями.

Література

- Абрамович Д.І.* Києво-Печерський патерик. Вступ, текст, примітки. [Репринтне видання]. Київ, 1930. – Київ, 1991.
- Агапкина Т.А., Топорков А.Л.* Восточнославянские заговоры: Материалы к функциональному указателю сюжетов и мотивов. – Москва, 2014.
- Агапкина Т.А., Топорков А.Л.* Сисиниева молитва от трясовиц и древнерусские индексы ложных книг // Запретное / допускаемое / предписанное в фольклоре. – Москва, 2013. – С. 197–227.
- Арнаутова Ю.Е.* Чудесные исцеления святыми и «народная религиозность» в средние века // Одиссей. Человек в истории. – Москва, 1995. – С. 151–169.
- Арнаутова Ю.Е.* Болезнь в картине мира средневековой народной культуры (Германия VI–XIII вв.) : автореф. дис. ...канд. ист. наук. – Москва, 1993.
- Арнаутова Ю.Е.* Взаимодействие христианской этики и архаической традиции в повседневной жизни средневекового общества Западной Европы На материале представлений о болезни и целительных практик в VI–XIII вв. : автореф. дис. ...д-ра ист. наук. – Москва, 2005.
- Арнаутова Ю.Е.* Колдуны и святые. Антропология болезни в средние века. – Москва, 2004.
- Архипова Є.І.* Кам'яні іконки: образ і функція. Візантійська традиція в давній Русі // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2007. – Чис. 3. – С. 7–24.
- Барабанов Н.Д.* Византийские филактерии. Специфика арсенала // Античная древность и средние века. – Екатеринбург, 2002. – № 33. – С. 214–227.
- Богоявленский И.А.* Древнерусское врачевание в XI–XVII веках. Источники для изучения русской медицины. – Москва, 1960.
- Гальковский Н.М.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – Москва, 1913. – Т. 1 ; 1916. – Т. 2.
- Гиппиус А.А.* «Сисиниева легенда» в новгородской берестяной грамоте // Заговорный текст: Генезис и структура. – Москва, 2005. – С. 136–142.
- Гнутова С.В.* Медная мелкая пластика Древней Руси (типология и бытование) // Русское медное литье. – Москва, 1993. – Вып. 1. – С. 7–20.
- Гуляева Е.Ш.* Развитие древнерусской медицинской культуры : автореф. дис. ...канд. ист. наук. – Волгоград, 2006.
- Гуревич А.Я.* Проблемы средневековой народной культуры. – Москва, 1981.
- Гуревич А.Я.* Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – Москва, 1990.
- Заблудовский П.Е., Крючок Г.Р., Кузьмин М.К., Левит М.М.* История медицины. Учебник. – Москва, 1981.
- Зализняк А.А.* Древненовгородский диалект. – Москва, 2004.
- Иванкович М.А.* Распространение культа Никиты Бесогона на территории Могилевского Поднепровья и Посожья (по данным археологических источников) // Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць. Зборнік навуковых прац удзельнікаў IX Міжнароднай навуковай канферэнцыі (25–26 чэрвеня 2015 г.). – Магілёў, 2015. – С. 19–24.
- Изборник 1076 г. / изд. подг. В. С. Гольщенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. – Москва, 1965.
- Истрин В.М.* Апокрифическое мучение Никиты. – Одесса, 1898.

- Колпакова Ю.В.* Христианские древности населения Пскова и Псковской земли конца X–XVIII вв. (предметы личного благочестия) : автореф. ...канд. ист. наук. – Москва, 2007.
- Козюба В.К.* Фотографії та малюнки розкопок В.В. Хвойки 1907–1908 рр. в садибі М.М. Петровського в Києві // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. – Трипілля, 2010. – С. 59–78.
- Крук М.* Древнерусские кресты-реликварии и металлические иконы в собрании Отдела церковного искусства Национального музея города Кракова // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – Санкт-Петербург, 2010.
- Малахова А.С.* Человек и болезнь в повседневной жизни Древней Руси: X – начало XVII в. : автореф. дис. ...канд. ист. наук. – Армавир, 2011.
- Малахова А.С., Малахов С.Н.* Феномен болезни в сознании и повседневной жизни человека Древней Руси (XI – нач. XVII в.). – Армавир, 2014.
- Медведь А.Н.* Врачевание в Древней и средневековой Руси и его изучение в современной историографии // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – 2013. – № 10. – С. 167–183.
- Мирский М.Б.* Медицина в средние века на Руси // Вопросы истории. – 2000. – № 11–12. – С. 106–118.
- Мирский М.Б.* Хирургия средневековой России // Хирургия. – 2001. – № 6. – С. 63–65.
- Мирский М.Б.* Медицина России X–XX веков: очерки истории. – Москва, 2005.
- Мультиановский М.П.* История медицины. – Москва, 1961.
- Мусин А.Е.* Археология древнерусского паломничества в Святую Землю в XII–XV вв. // Богословские труды. К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847–1997). – Москва, 1999. – № 35. – С. 92–110.
- Мусин А.Е.* Паломничество и особенности «перенесения сакрального» в христианской Европе // Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств. – Москва, 2009. – С. 221–255.
- Николаева Т.В., Чернецов А.В.* Древнерусские амулеты-змеевики. – Москва, 1991.
- Отамановский В.Д.* Борьба медицины с религией в древней Руси. – Москва, 1965.
- Памятники русского права. Вып. 1 : Памятники права Киевского государства. X–XII вв. / сост. А.А. Зимин ; под ред. С.В. Юшкова. – Москва, 1952.
- Пескова А.А.* Паломнические древности в древнерусском городе // Ладога и религиозное сознание: Материалы к Третьим чтениям памяти Анны Мачинской (Старая Ладога, 20–22 декабря 1997). – Санкт-Петербург, 1997. – С. 48–50.
- Пескова А.А., Корзухина Г.В.* Древнерусские энколпионы: Нагрудные кресты-рекварии XI–XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003.
- Порфиридов Н.Г.* Древнерусская мелкая каменная пластика и ее сюжеты // Советская археология. – 1972. – № 3. – С. 200–207.
- Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 2 : Ипатьевская летопись. – Москва, 2001.
- Сорокина Т.С.* История медицины : учебник для студ. высш. мед. учеб. заведений. – Москва, 2008.
- Сорочан Е.С.* О благовониях, парфюмерии, лекарствах и красителях как ремесленной продукции и их специализации в Византии IV–IX вв. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Збірник наукових праць. – Харків, 2009. – Вип. 12. – С. 52–60.
- Сухобоков О.В.* «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X–XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное. – Киев, 2012.
- Тихомиров М.Н.* Пособие для изучения Русской Правды. – Москва, 1953.
- Флоринский В.М.* Русские простонародные лечебники и травники : Собрание медицинских рукописей XVI и XVII столетия. – Казань, 1879.
- Щанов Я.Н.* Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – Москва, 1976.
- Spier J.* Medieval Byzantine Magical Amulets and Their Tradition // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. – 2003. – N 56. – P. 25–62.

СВЯТОЙ КНЯЗЬ ВЛАДИМИР В ИСТОРИИ ДЕСЯТИННОЙ ЦЕРКВИ И КИЕВО-ПЕЧЕРСКОГО МОНАСТЫРЯ

Владислав Дятлов

ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского
отдела историко-археологических исследований
Музея истории Десятинной церкви

Круг научных интересов
церковная история, иеротопия,
агиография, археология

Специфічною рисою Собору киево-печерських святих – сонму канонізованих православною церквою аскетів Києво-Печерської лаври – є шанування в ньому деяких нелаврських ченців та кількох мирян. Для більшості «надлишкових» осіб причиною включення до Собору було перенесення до лаври їхніх мощей. У статті простежено історію шанування у лаврі св. рівноапостольного князя Володимира, постать якого займає одне із центральних місць на іконах Собору.

Ключові слова: рівноапостольний Володимир, Києво-Печерська лавра, киево-печерські святи, канонізація.

Специфической чертой Собора киево-печерских святых – сонма канонизированных православной церковью аскетов Киево-Печерской лавры – является почитание в нем ряда нелаврских монахов и нескольких мирян. Для большинства «избыточных» лиц причиной включения в Собор послужило перенесение их мощей в лавру. В статье прослежена история почитания в лавре св. равноапостольного князя Владимира, фигура которого занимает одно из центральных мест на иконах Собора.

Ключевые слова: равноапостольный Владимир, Киево-Печерская лавра, киево-печерские святые, канонизация.

Kiev-Pechersk saints – monks of the Kiev-Pechersk Lavra, which the Orthodox Church canonized. Kiev-Pechersk saints is also called a few secular people whose relics were transferred to the monastery. One of them – the Grand Duke Vladimir Svyatoslavich. His figure is one of the central places in the icons of the saints of the Kiev Caves.

Keywords: Equal to the Apostles Vladimir, Kiev-Pechersk Lavra, Kiev-Pechersk saints, Canonization.

Одним из мероприятий по христианизации Руси стало сооружение по инициативе Владимира Святославича первой в стране каменной церкви, освященной во имя Пресвятой Богородицы и прозванной Десятинной в связи с тем, что на ее содержание князь выделял десятину «от имения» своего. В этом храме Владимир был похоронен после кончины в 1015 году. Роль князя в организации строительства церкви отмечают «Слово о Законе и Благодати» Киевского митрополита Илариона (середина XI в.), «Память и похвала Владими-

ру» Иакова Мниха (XI в.) и летописная «Повесть временных лет» (начало XII в.). При этом о десятине сообщают «Память» и «Повесть», а о погребении Владимира в храме – «Слово», «Повесть» и «Хроника» Титмара Мерзебургского (до 1018 года), который называет Десятинную церковь храмом «мученика Христова папы Климента» (ввиду перенесения на Русь части мощей, приписываемых этому святому) [Дятлов, 2015, с. 61–63].

Согласно «Повести временных лет» Владимир умер 15 июля 1015 года в загородной

резиденции Берестово под Киевом. Впоследствии здесь любил бывать Владимиров сын Ярослав. При нем в храме резиденции служил священник Иларион, «*благочестивый муж, книжник и постник*», возведенный в 1051 году по желанию Ярослава на кафедру киевских митрополитов [ПСРЛ, 2001, стб. 130, 155–156].

До хиротонии Иларион хаживал «*из Берестова к Днепру <...> И совершал молитву, ибо тут стоял большой лес. Ископав небольшую двусажленную пещерку, он являлся из Берестова отпеть часы и помолиться здесь втайне Богу*». После хиротонии Илариона в пещере поселился пришедший со Святой Горы (скорее всего – Афона) монах Антоний. Монашеский постриг и имя Антоний этот отшельник принял на Святой Горе, куда пришел в свое время из Любеча. Вернуться на Русь Антония побудило распоряжение одного святогорского игумена, которое сопровождалось предсказанием: «*От тебя многие черноризцами должны стать*». До поселения в Иларионовой пещере Антоний обошел киевские монастыри, но в итоге предпочел искать пристанища «*по дебрям и по горам*» [ПСРЛ, 2001, стб. 156–157] (монастыри, основанные в Киеве до возвращения Антония, представляли собой построенные знатью и обслуживаемые монашествующими священниками из Византии или Болгарии большие храмы и домовые церкви [Артамонов, 2006, с. 34–37]).

Сопоставляя характеристику Илариона с упоминанием «Повести» под 1037 годом о том, что Ярослав «*любил священников, а особенно черноризцев, имел прилежание к книгам*» [ПСРЛ, 2001, стб. 151], можно предположить мотив уединения придворного священника в пещере: его *благочестие и книжность* вызывали уважение князя, но, дабы это не повредило *благочестию*, Иларион отчасти скрывал свое молитвенное усердие, а христианская *книжность* подсказала ему способ уединения (в пещерах не раз укрывались ветхозаветные праведники, родился и воскрес Христос, обитали первые христианские монахи) [Дятлов, 2015, с. 90].

Аскетическая жизнь и мудрость Антония снискали ему широкую известность на Руси. У пещерника появились ученики-сподвижники [ПСРЛ, 2001, стб. 157], среди которых

многие были выходцами из знати [Абрамович, 1991, с. 22–23, 28–33]. Не иноземец, а русин, живущий не при палатах, а в пещере, Антоний своим примером и общением с соплеменниками сумел, по-видимому, в нужное время и в нужном месте показать лучшие стороны и плоды монашеской аскезы [Дятлов, 2008, с. 268]. Так был основан Киево-Печерский монастырь. Для Руси – первый, возникший не по почину знати и населенный самими русинами. В иеротопии Киева район Берестова стал символическим рубежом эпох: начальной организации церковной жизни при Владимире и Ярославе, с одной стороны, появления и развития древнерусского монашества, – с другой [Дятлов, 2015, с. 90–91].

Подвижники Киево-Печерского монастыря были воспеты в агиографическом сборнике, известном как Киево-Печерский патерик, и канонизированы церковью как Собор киево-печерских святых. На иконах Собора, помимо печерских монахов, изображены также князь Владимир и некоторые другие миряне.

Еще в ходе разработки рукописных редакций Патерика (созданного в XIII–XV вв. из произведений XI–XIII вв.) в состав одной из них – так называемой Феодосиевской (XV в.) – было включено сказание о крещении свв. Ольги и Владимира [Древнерусские патерики, 1999, с. 267–268].

В 1635 году печерская типография выпустила первое печатное издание Патерика, которое представляло собой отдельную редакцию, составленную на польском языке и дополненную статьями по истории христианизации Руси (для апологии православия на фоне попытки окатоличивания Украины). Напоминая о заслугах св. Владимира, Патерик 1635 года сообщает, что киевский митрополит Петр Могила «*ныне из земной тьмы выкопать велел и свету дня раскопанной явить*» Десятинную церковь, разрушенную монголами, от которой «*едва кусок стены выглядывающей стоит*» [Патериков, 1635, s. 16, 181; Сінкевич, 2014, с. 273, 607]. Книга «Тератургима», изданная в 1638 года как продолжение Патерика, говорит о св. Владимире: «*Которого, лета Господня 1635, святые мощи в церкви Десятинной достойно, как жемчуг из пепла, мы выкопали среди руин*» [Kalnofoyski, 1638,

с. 61; Кальнофойский, 2013, с. 297]. 29 января 1640 года Петр Могила написал царю Михаилу Феодоровичу письмо с просьбой прислать раку для мощей св. Владимира, часть которых была передана с послами. Пришло ли ответное послание – неведомо, но источники не упоминают об установке раки [Нікітенко, 2000, с. 22–23]. В этой связи еще в 1898 году С. Голубев высказывал мнение, что в Москве усомнились в подлинности мощей [Архипова, 2002, с. 62]. Напечатанный в Печерском монастыре в 1674 году Синописис говорит о св. Владимире: «Глава же его ныне в Святой великой чудотворной Лавре Печерской Киевской сохраняется в Великой Успения Пресвятой Богородицы церкви» [Жиленко, 2002, с. 66].

Возвращаясь к «Тератургиме», важно отметить, что она содержала подробное описание лавры в виде иеротопического триптиха: 1) скит на Дальних пещерах – место первичной усадьбы монастыря; 2) территория Ближних пещер – место последующего уединения лаврского основателя Антония и пребывания мощей большинства известных из Патерика святых; 3) главная монастырская усадьба с Великой церковью Успения посредине – указанное Богом место для первого каменного храма и нового центра лавры [Kalnofoyski, 1638, s. 1–26].

В 1643 году лавра издала *Правило молебное к преподобным отцам нашим Печерским и всем святым, в Малой России просиявшим, певаемое когда и кто где изволит*. Опубликованное при Петре Могила, который тогда совмещал служение митрополита и настоятеля лавры, Правило санкционировало богослужбное почитание большинства святых киево-печерских за пределами монастыря. При этом оно чествовало православных святых всей Юго-Западной Руси (Украины и Белоруссии), упоминая, кроме собственно киево-печерских (лаврских монахов), многих других, в том числе св. Владимира [Кабанец, 1997, с. 47–50]. Упоминание в Правиле многих нелаврских святых и перенесение в лавру мощей некоторых из них, можно считать предпосылкой того, что иконография Собора – в наиболее распространенном виде – не ограничивается изображением монашеской братии [Дятлов, 2001, с. 102–103].

В конце XVII в. составлены две Службы – святым Ближних и Дальних пещер [Кабанец, 1998, с. 96–98]. В первой из них вместе со св. Николой Святошей – первым князем, принявшим на Руси постриг, упоминались св. Владимир и его сыновья свв. Борис и Глеб (под крестильными именами Роман и Давид) [Службы, 1763]. Хотя в Дальних пещерах также имеются мощи князя, принявшего постриг в лавре (св. Феодор Острожский) [Патерик, 2004, с. 332–333], имена св. Владимира и двух страстотерпцев «прикреплены» именно к Ближним пещерам, так как большинство покоящихся здесь святых воспеты в пространных житиях Патерика и относятся к домонгольской эпохе. Такая специфика Ближних пещер – отчасти результат целенаправленных мероприятий лаврской братии: в XVI–XVII вв. паломники посещали пещеры после прохождения главной усадьбы монастыря, и первыми на их пути оказывались Ближние пещеры (отсюда и название), поэтому мощи наиболее известных святых были намеренно собраны в этом лабиринте [Дятлов, 2008, с. 204–245]. Служба святым Ближних пещер упоминает и других нелаврских подвижников, включая даже тех, чьи мощи никогда не переносили в лавру (например, киевских митрополитов XIV–XV вв. Петра, Алексия, Киприана, Фотия, Ионы, Макария, великомученицы Варвары).

С середины XVIII в. известен современный тип иконы Собора святых киево-печерских. Его описание необходимо предварить экскурсом в историю икон-предшественниц. «Слово о создании Великой Печерской церкви», написанное в начале XIII в. и позже включенное в Патерик, утверждает, что уже в конце XI в. в лавре существовала икона основателей монастыря – свв. Антония и Феодосия [Патерик, 2004, с. 157–159]. Древнейшим сохранившимся образом этих подвижников является Свенский список Печерской иконы Пресвятой Богородицы, на котором изображены восседающая на троне Пречистая с Богомладенцем на руках и стоящие по сторонам свв. Антоний и Феодосий (ил. 1) [Ходак, 2005, с. 570]. Название «Свенской» икона обрела по месту ее долгого пребывания в Свенском монастыре г. Брянска (с начала XX в. находится в Государственной

Третьяковской галерее). Изданное в XVIII в. «Сказание» о Свенской иконе (XVI–XVII вв.) утверждает, что в 1288 году образ был доставлен в Брянск из Киево-Печерской лавры. Поэтому одни исследователи считают список специально созданным для такой передачи, другие датируют икону рубежом XI–XII вв. [Овчинников, 1986, с. 52–60]. В конце XV в. для лавры был изготовлен каменный резной триптих с изображением Богоматери Оранты в центре и свв. Антония и Феодосия по сторонам [Бартош, 1999, с. 70–74]. В 1654 году сирийский архидиакон Павел Алеппский застал в Украине следующее: «Изображают на многочисленных иконах Св. Деву среди деревьев, объятых пламенем, и Антония и Феодосия, стоящих и молящих о Ее представительстве. Этот великий монастырь присвоится им, и потому среди иконы помещают между ними изображение монастырского строения, как оно есть. По той же причине в земле казаков священники, совершая отпуст, всякий раз непременно прибавляют: “Молитвами святых Антония и Феодосия монастыря Печерского”» [Алеппский, 1997, с. 76]. Близики к данному описанию являются многие сохранившиеся изображения середины XVII – начала XVIII вв. [Гончарук, 2000, с. 56–57; Ігнатенко, 2001, с. 136–140; Лопухіна, 2002, с. 119; Ричка, 2005, с. 103; Україна, 2004, с. 952; Ходак, 2005] (уточним, что Пречистая изображается в небесном сиянии, а присутствующие в некоторых случаях деревья – это виноградные ветви).

В указанный период получает развитие вариант с изображением на «антониевой» и «феодосиевой» сторонах, помимо самих основателей монастыря, входов в два лабиринта пещер и других Печерских святых, разделенных, соответственно, на два сонма, симметричных по числу ликов [Гончарук, 2000, с. 59–61; Лопухіна, 2002, с. 120–121; Україна, 2004, с. 952]. При первичном издании типографией лавры в 1763 году сборника (Минеи) Служб святым Ближних и Дальних пещер, а также отдельным лаврским святым (разрешение на эту публикацию было получено от российского правительства лишь в 1762 году) [Кабанець, 1998, с. 96–97], на обороте титула поместили гравюру с новым структурным решением Собора: внизу – Ве-

Ил. 1. Свенский список Печерской иконы Пресвятой Богородицы. XI–XIII вв. Государственная Третьяковская галерея (Москва, РФ)

ликая церковь по центру и склоны со входами в пещеры по бокам, по сторонам – два стоящих на воздухе небольших ассиметричных сонма святых во главе с основателями («антониевский» сонм количественно превосходит «феодосиевский»), между сонмами вверху – Пречистая [Службы, 1763].

В 1767–1769 Годах в Крестовоздвиженской церкви при входе в Ближние пещеры установлен новый иконостас, в местном ряду которого сохранился один из двух развернутых вариантов изображения Собора. Иконографическая структура, намеченная в гравюре из сборника Служб (1763), обретает здесь своеобразное развитие. Число святых теперь весьма велико и нет деления на два сонма – все подвижники стоят на облаках над Великой церковью, а Пречистая изображена выше них (на более высоком уровне облаков). При этом, однако, в первом ряду святых

все же есть разрыв, обозначенный фигурами свв. Антония и Феодосия, которые стоят вполборота друг к другу и к зрителю. В следующем ряду разрыв замыкает фигура св. Владимира. Справа и слева от него – свв. Борис и Глеб, за ними – свв. Варвара и Иулиания. Как видим, св. Владимир, наряду с основателями лавры, занимает одно из центральных мест; его фигура находится на вертикальной оси между ликом Пречистой и Великой церковью. В наши дни при восстановлении Великой церкви (1998–2000) в ее новом иконостасе была установлена копия описываемой иконы [Лопухіна, 2007, с. 104–105].

Изображение лика св. Владимира на иконе Собора могло быть мотивировано целым рядом соображений: 1) значение равноапостольного князя в христианизации Руси (св. Владимир – предтеча лаврских аскетов); 2) историческая связь Берестова с лаврой; 3) пребывание в лавре главы от мощей, приписываемых св. Владимиру; 4) упоминание св. Владимира в Правиле 1643 года и Службе святым Ближних пещер. Присутствие ликов свв. Бориса и Глеба, чьи мощи никогда не почивали в лавре, обосновано упоминанием страстотерпцев в Правиле и Службе, а также статусом первых официально канонизированных святых Руси. Изображение св. Варвары мотивировано почитанием приписываемых ей мощей в Киеве (тогда они находились в Михайловском Златоверхом монастыре), упоминанием мученицы в службе святым Ближних пещер и необходимостью создать на иконе симметрию с фигурой св. Иулиании.

Большее распространение получил, однако, другой вариант иконы Собора. В верхней части по центру изображены ангелы, несущие образ Успения Пресвятой Богородицы. По краям – два горных склона, увенчанных проемами пещер с черепами (главами неизвестных по именам святых). Основные части склонов закрыты ассиметричными сонмами – святых Ближних и Дальних пещер. Сонмы возглавлены соответственно свв. Антонием и Феодосием, изображенными в первом ряду. В центре, между сонмами, под образом Успения – Великая церковь. Во втором ряду святых – оба сонма соединяет фигура св. Владимира, справа и слева от которого изображены сыновья-страстотерпцы (ил. 2).

Еще до Второй мировой войны «главу св. Владимира» увезли в Ленинград для реконструкции облика князя по методу М. Герасимова [Жиленко, 2003, с. 204; Жиленко, 2002, с. 141; Назаренко, 2004, с. 701]. Во время блокады города реликвия исчезла [Жиленко, 2003, с. 204; Жиленко, 2002, с. 41]. В фондах Национального художественного музея Украины (Киев) сохранилось надгробие мощей св. Владимира из Великой церкви [Пархоменко, 2007]. В 1941 году храм был уничтожен взрывом, а в 1998–2000 годах – восстановлен.

В 2005 году в лавру, которая вновь стала митрополичьей резиденцией, доставлена из Ростова-на-Дону частица мощей, которая приписывается св. Владимиру [Рік із життя, 2006, с. 345–347].

Предыстория данного события такова. Как уже отмечалось, в 1640 году митрополит Петр Могила передал часть мощей, принятых им за Владимировых, в Москву [Нікітенко, 2000, с. 22–23]. В 1669 году мощи св. Владимира были отмечены в описании Образной палаты Московского Кремля [Назаренко, 2004, с. 701]. В описи кремлевского Успенского собора 1701 года числится «исподняя кость с зубами» св. Владимира [Голубинский, 1903, с. 65]. В 1988 году состоялась передача Русской православной церкви из фондов кремлевских музеев ковчега с частью мощей, приписываемых св. Владимиру. Позже она находилась в Ростовской епархии (Ростов-на-Дону) [Рік із життя, 2006, с. 345–347].

Вопрос о подлинности обретенных Могилой мощей имеет большую историографию. С 1605 года документально известен Свято-Николао-Десятинный храм на месте разрушенной древней Десятинной церкви [Петров, 1897, с. 119–120, 258]. В 1635 году Могила начал сбор денег «на реставрацию церкви Святой Пречистой Десятинной» [Жиленко, 2003, с. 198], а в 1636 году – «церковь святого Николая, названную Десятинной <...> разобрать приказал» [Каргер, 1961, с. 12]. Начатый Могилой новый малый храм был освящен после его кончины [Каргер, 1961, с. 13–14] в честь Рождества Пресвятой Богородицы [План, 1825]. Спустя более полутора веков после мероприятия Могила в литературе появилась подробная версия обретения мощей св. Владимира. «Краткое историческое описание»

Ил. 2. Старинный список иконы «Собор святых Киево-Печерских»

лавры (1795) гласит, что в 1636 году Могила, увидев близ Свято-Никола-Десятинной церкви провал, велел раскопать его и нашел два мраморных гроба, принадлежавшие, «по свидетельству положенных на них надписей», св. Владимиру и его жене Анне. В гробе князя митрополит взял главу и положил ее в храме Спаса-на-Берестове около лавры, а позже – в Великой церкви [Краткое, 1795, с. 80–81]. В недавно найденной рукописи XVIII в. эти события отражены иначе. Неизвестный автор говорит о себе, что с 1694 года жил в лавре и однажды читал историю обретения мощей св. Владимира: в 1632 году Петр Могила читал на месте Десятинного храма акафист; «Окончив восьмой икос, нашел глубоко в земле гроб мраморный»; там лежали кости и серебряная позлащенная доска с надписью: «Положено было в гробе этом тело святого равноапостольного великого князя Владимира, нареченного в святом крещении Василием. И вместе в одном гробе положена царевна благоверная Анна, жена его, гречанка, преосвященным митрополитом Киевским Леонтием, который был тре-

тым митрополитом Киевским после святого Михаила года от Рождества Христова тысяча пятнадцатого»; взяв из гроба главу св. Владимира, Могила перенес ее в Златоверхий монастырь, а затем в Великую церковь [Жиленко, 2002, с. 140–141].

По инициативе Киевского митрополита Евгения (Болховитинова) фундаменты древнего Десятинного храма исследовали М. Берлинский (1823), К. Лохвицкий (1824–1825), Н. Ефимов (1826). После этого на месте Могилянкой церкви и древних фундаментов был сооружен большой храм по проекту В. Стасова [Ананьева, 1996]. Во время раскопок 1826 года обнаружили «две <...> каменные гробницы; из которых одна, состоящая из плоских плит красного шифера, связанных железными прутьями, открыта близ алтаря прежней малой церкви, у южной стены, внутри фундамента, во оной нашли все сохранившиеся кости, кроме главы и правой руки, которых не обретаются; также остатки истлевшей парчевой одежды, золотую пуговицу и башмаки мужские»

[Краткое, 1829, с. 15–19]. Описание «стасовской» церкви 1857 года датирует находку 23 июня 1826 года [Сементовский, 1857, с. 35], а в дневнике М. Берлинского под 7 июня 1826 года упоминается «открытие гробов св. Владимира и Изяслава» [Ананьева, 1996, с. 20]. В описании 1829 года находка интерпретируется следующим образом: «Должно полагать, что первый гроб и есть гроб святого великого князя Владимира; поелику <...> митрополит Петр Могила <...> взял главу <...> в соборную церковь Киево-Печерской Лавры <...> кость же правой руки в Киево-Софийском соборе, а нижняя челюсть в московском Успенском соборе находятся» [Краткое, 1829, с. 15–17]. О том, что «ручная кость» св. Владимира хранилась в Софийском соборе, писал и митрополит Евгений [Евгений, 1831, с. 114]. В 1830 году в печати вышли анонимные «Замечания» об описании Десятинной церкви 1829 года [Ананьева, 1996, с. 21]. Автор остро критиковал указанное издание за исторические неточности, а также за атрибуцию гроба с костями без главы и руки св. Владимиру: «Найденный гроб есть шиферный, а не мраморный, может быть какого-нибудь другого князя, ибо в сей церкви погребены многие князья». Историю же из описания лавры 1795 года автор назвал «сказкой» [Замечания, 1830, с. 8]. Ряд авторов приписывают «Замечания» митрополиту Евгению, который таким образом указывал на сомнительную, по его мнению, репутацию К. Лохвицкого (археолога-любителя, составившего неверный план фундаментов древнего храма) и А. Анненкова (мецената «стасовской» церкви, интересовавшегося ценностями из раскопок и причастного к изданию 1829 года). Так или иначе, 9 ноября 1827 года иерарх писал графу Д. Хвостову: «Слух <...> несправедлив, что будто я открыл в Десятинной церкви мощи святого Владимира» (1826 год митрополит провел в Петербурге) [Ананьева, 1996]. Упомянутый слух, возможно, был связан с публикацией в 1825 году в «Отечественных записках» статьи о раскоп-

ках, в которой, однако, с гробом св. Владимира отождествлялся другой саркофаг: «Три места гробовые, окладенные гладко тесаным диким камнем <...> Первый <...> гроб отрыт до дна и оказался засыпан щебнем; но под оным ничего не найдено. Вероятно, это был гроб св. Владимира <...> А старожилы по преданию сказывают, якобы здесь находились мощи блаженные Ольги <...> Если же вышеупомянутое из трех гробниц первое место было Ольгино, то можно думать, что другие ниже онога два места были великого князя Владимира <...> и супруги его велик. княг. Анны <...> Но сии гробы еще не отрыты» [План, 1825, с. 390–394].

Невзирая на позицию владыки Евгения (почившего в 1837 году), в описании «стасовской» церкви 1849 года (достроена в 1848-м) читаем: «Знаменательный гроб, о котором полагать должно, что в нем находятся священные остатки великого князя Владимира, находится под спудом при южной стене фундамента, в приделе во имя его устроенном <...> Сделано <...> подобающее надгробие» [Краткое, 1849, с. 18–19]. При разборке в 1930-х годах «стасовской» церкви [Каргер, 1961, с. 57] саркофаг перенесли в Софийский собор [Архипова, 1996, с. 66], а содержимое гробницы было со временем утрачено. Семь летописных упоминаний о погребениях в Десятинной церкви в саркофагах (включая два мраморных), неоднократно обнаружение на территории храма целых или поврежденных саркофагов, а также их фрагментов в XVII, XVIII, XIX и XX вв. [Архипова, 1996, с. 65–67], большой временной разрыв между Могилянкой эпохой и появлением подробных сказаний об открытии мощей св. Владимира, анахронизм надписи на серебряной доске (с датой «от Рождества Христова», а не «создания мира»), отличие материала летописного саркофага св. Владимира (мрамор) от раскопанного в 1826 году (шифер), – все это остается причиной разных интерпретаций гробницы с останками без главы и руки [Кучерук, 2007, с. 550–570; Назаренко, 2004, с. 701]¹.

¹ Ради полноты освещения вопроса отметим, что в историографии предпринимались попытки обосновать отождествление гробницы с останками без главы и руки с саркофагом св. Владимира. По мнению Н. Никитенко, шиферный саркофаг могли вложить в мраморный, как поступили в Десятинной церкви при погребении в 1078 году Изяслава [Никитенко, 2002, с. 159]. По мнению И. Жиленко, надпись для саркофага могли создать между вторжением монголов и эпохой свт. Петра Могила, а позже неточно пересказать [Жиленко, 2003, с. 200].

Литература

- Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик [Репринтне видання]. – Київ, 1991.
- Алептский Павел, архидиакон.* Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Украину в середине 17 века. – Киев, 1997.
- Ананьева Т.* Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 15–23.
- Артамонов Ю.А.* О начальном этапе монастырского строительства в древней Руси // Могилянські читання-2005. – Київ, 2006. – С. 33–39.
- Архипова Є.* Архітектурно-пластичний декор та саркофаги Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 61–67.
- Архипова Е.* Саркофаг князя Владимира Святославича: вымысел и реальность // Киевский альбом. Исторический альманах. – 2002. – Вып. 2. – С. 61–66.
- Бартош А.Є.* Свідок відновлення Успенського собору в 1470 році // Лаврський альманах. – Київ, 1999. – Вип. 2. – С. 69–75.
- Голубинский Е.* История канонизации святых в Русской Церкви. – Москва, 1903.
- Гончарук В.М., Кабанець Є.П.* Дереворит середини XVII ст. «Родословне древо Києво-Печерського монастиря» як джерело з історії Печерської канонізації // Могилянські читання-1999. – Київ, 2000. – С. 56–64.
- Древнерусские патерики. Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик / подгот. Л.А. Ольшевская, С.Н. Травников.* – Москва, 1999.
- Дятлов В.А.* До питання про структуру Собору Києво-Печерських святих // Могилянські читання-2000. – Київ, 2001. – С. 100–105.
- Дятлов В.А.* Києво-Печерская Лавра: справочник-путеводитель. – Киев, 2008.
- Дятлов В.* Креститель Киевской Руси. Житие св. равноапостольного князя Владимира. – Киев, 2015.
- Евгений (Болховитинов), митрополит.* Описание Киево-Печерской Лавры. – Киев, 1831.
- Жиленко І.В.* Описи знайдення мощей святого рівноапостольного князя Володимира святителем Петром Могилою // Могилянські читання-2002. – Київ, 2003. – С. 196–204.
- Жиленко І.В.* Синопис Київський // Лаврський альманах. – Київ, 2002. – Вип. 6 (спецвип. 2).
- Замечания на книгу «Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве» // Московский телеграф. – 1830. – № 11.
- Ігнатенко І.М.* Зображення Великої Печерської церкви на іконі з Новгорода-Сіверського // Могилянські читання-2000. – Київ, 2001. – С. 136–140.
- Кабанець Є.П.* Історія печерської канонізації та стислі відомості про Печерських святих // Дива печер лаврських. – Київ, 1997. – С. 47–71.
- Кабанець Є.П.* Невідомий твір святого Дмитра Туптала Ростовського // Могилянські читання-1996–1997. – Київ, 1998. – С. 94–98.
- Кальнофойский А.* Терапургима. – Киев, 2013.
- Каргер М.К.* Древний Киев. – Москва ; Ленинград, 1961. – Т. 2.
- Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры. – Киев, 1795.
- Краткое историческое описание первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве. – Санкт-Петербург, 1829.
- Краткое историческое описание первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве. – [Б. г.], 1849.
- Кучерук О.* Десятинна церква, князь Володимир Святославич та митрополит Петро Могила // Хроніка 2000. – Київ, 2007. – Вип. 69/70. – С. 550–570.
- Лопухіна О.В.* Іконографія преподобних Печерських у гравюрах лаврських видань XVII ст. Богословська думка і художній образ // Могилянські читання-2001. – Київ, 2002. – С. 119–122.
- Лопухіна О.В.* Намісний ряд іконостаса Хрестовоздвиженської церкви як пам'ятка лаврської художньої школи // Могилянські читання-2006. – Київ, 2007. – Ч. 2. – С. 102–106.

Назаренко А.В. Владимир (Василий) Святославич // Православная энциклопедия. – Москва, 2004. – Т. 8. – С. 690–703.

Нікітенко Н.М. Володимирський меморій Могилянської доби у Софії Київській і храмах лаври // Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках. – Київ, 2002. – С. 158–163.

Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – Київ, 2000.

Овчинников А.Н. «Пантелеймон» из ГМИИ и «Богоматерь Печерская» из ГТГ в свете реставрационного исследования // Русское искусство XI–XIII веков. – Москва, 1986. – С. 52–60.

Пархоменко І.В. Надгробок святого князя Володимира // Могилянські читання-2006. – Київ, 2007. – Ч. 2. – С. 107–109.

Патерик Киево-Печерский / под ред. В.А. Дятлова. – Киев, 2004. – Т. 1.

Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – Киев, 1897.

План первобытной киевской Десятинной церкви с объяснениями оного // Отечественные записки. – 1825. – Ч. 21. – № 59. – Март.

Полное собрание русских летописей. – Москва, 2001. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись.

Ричка В.М. Антоній Печерський // Енциклопедія історії України. – Київ, 2005. – Т. 1. – С. 103–104.

Рік із життя Української Православної Церкви 2005. – Київ, 2006.

Сементовский Н. Церковь Десятинная Рождества Пресвятой Богородицы. – Киев, 1857.

Сінкевич Н. «Патерикон» Сильвестра Косова : переклад та дослідження пам'ятки. – Київ, 2014.

Службы преподобным отцам Печерским, их же мощи в Ближней и Дальней пещере нетленно почивают. – Киев, 1763.

Україна – козацька держава / уряд. В. Немяк. – Київ, 2004.

Ходак І.О. До іконографії святих Антонія і Феодосія Печерських: невідомий образ XVII ст. з Київщини // Могилянські читання-2004. – Київ, 2005. – С. 570–579.

Kalnofoyski A. Тераτουργημα, lubo cuda, ktore byly tak w samym swiętocudotwornym monastyrze Pieczarskim Kisowskim, iako u w obudwu swiętych pieczarach. – Kijów, 1638.

Патерікѡν, або зwoты śś. Оycow Pieczarskich. – Kijów, 1635.

ВІЗАНТІЙСЬКЕ СКЛО З РОЗКОПОК СТАРОКІЇВСЬКОЇ ГОРИ

Олена Журухіна

завідувач Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:
археологія доби середньовіччя

У статті розглянуто скляні вироби візантійського походження, знайдені під час археологічних досліджень на території Старокиївської гори, а саме: посуд, браслети, зроблені з темного синього прозорого чи напівпрозорого скла, орнаментовані золотом чи емаллю у вигляді геометричних фігур чи птахів, а також намистини й мозаїчні кубики.

Ключові слова: Десятинна церква, Старокиївська гора, візантійське скло, Давня Русь.

В статье рассматриваются стеклянные изделия византийского происхождения, найденные во время археологических исследований на территории Старокиевской горы, а именно: посуда, браслеты, сделанные из темного синего прозрачного или полупрозрачного стекла, орнаментированные золотом или эмалью в виде геометрических фигур или птиц, а также бусы и мозаичные кубики.

Ключевые слова: Десятинная церковь, Старокиевская гора, византийское стекло, Древняя Русь.

The article includes review of Byzantine glass finds, which were found on archaeological excavations of Starokyivska hill. There are vessels, bracelets (which are made from deep blue transparent or semitransparent glass with gold and enamel painted decoration, consisting of geometrical patterns or birds), beads and mosaic tesserae.

Keywords: Desiatynna Church, Starokyivska hill, Byzantine glass, Old Rus'.

Скляні вироби візантійського походження, що були знайдені під час археологічних досліджень садиби Десятинної церкви та Старокиївської гори, поділяються на предмети масового використання та предмети розкоші. Перші виготовлялися в майстернях Візантії або ж грецькими майстрами (передусім це стосується виробництва смальти) безпосередньо на території Давньої Русі на місцях будівництва храмів. Поряд організовували склоробні майстерні, де варили смальту для мозаїки, яку використовували для оздоблення стін або підлоги. Залишки скляної маси використовували для виготовлення посуду та / або прикрас. Їх виробництво було масовим і вони стали предметом широкої торгівлі.

Предмети розкоші – менш численні, до Києва вони потрапляли у складі посольських

дарунків або як імпорт. Переважно це коштовний багато оздоблений скляний **посуд**. Скляні вироби цієї групи мають характерні для візантійських склоробних майстерень хімічний склад і колір, форму, стиль, техніку розпису золотом та емаллю [Джанполадян, 1977, с. 87]. Ця категорія скляних виробів фіксується при дослідженні будівель другої половини XII ст. Такі знахідки доволі рідкісні й представлені уламками та фрагментами стінок посудин з яскраво- чи темно-синього прозорого скла, що розписані золотом та емаллю (іл. 1: 1, 2; 2). Розмір уламків не дає повного уявлення про декор цих виробів, але на них чітко видно фрагменти елементів геометричного (смуги, концентричні кола, ромби) та рослинного (стеблини) орнаментів [Івакін та ін., 1999, с. 109–110; Архипова, 2006, с. 78–79].

Фрагменти візантійського посуду знайдено біля підніжжя Старокиївської гори – в урочищах Гончари та Кожум'яки. Уламки яскравої розписної посудини походять з житла XII – першої половини XIII ст. (іл. 3: 1). Посудина була зроблена з тонкого непрозорого скла білого кольору і прикрашена розписом золотом та емаллю. За слідами розпису було реконструйовано малюнок: по вінчику золотою фарбою проведені дві паралельні смуги, що утворюють пасок (завтовшки 12 мм), усередині якого – хвиляста лінія і волоти (останні нанесені червоною емаллю). Нижче розташована композиція у вигляді медальйона із золотого подвійного кола, усередині якого розташовані перехрещені паралельні смуги, що утворюють квадрати із червоними хрестами всередині. Навколо медальйона – виконаний золотом рослинний (у вигляді тонких гілок) та орнітоморфний орнаменти (з обох боків медальйона – зображення птахів з розправленими крилами, імовірно, соколів). Подібний посуд відомий з розкопок у Єгипті, Ірані, Греції, Вірменії, на Кіпрі. Найближча знахідка походить з Новогрудка (іл. 3: 2), її пов'язують із продукцією склоробних майстерень XI–XIII ст. Коринфа чи сирійських провінцій Візантійської імперії [Козубовський та ін., 1993, с. 246–248; Гуревич, 1981, с. 76, 78, рис. 61: 1–2]. Із XII ст. для візантійського скляного посуду характерна поліхромія: розпис емаллю виконувався червоними, рожевими, жовтими, блакитними та білими фарбами, це були геометричні (смуги, кола) і рослинні (квіти, листя, стеблини) орнаменти [Даркевич, 1975, с. 215].

До прикрас відносяться знахідки фрагментів браслетів та намистини, що трапляються під час розкопок частіше, аніж посуд. Візантійські **браслети** (іл. 4–6; 10) серед великої кількості браслетів давньоруського виробництва вирізняються за певними ознаками. По-перше, за морфологічними ознаками ці браслети належать до таких типів: круглі гладкі (іл. 4: 1; 5: 1), кручені (іл. 4: 2), дрібнокручені (іл. 4: 3), рифлені (іл. 4: 4; 5: 2); пласкі; пласко-опуклі; тригранні; складнопрофільовані (іл. 5: 3). Колір виробів – яскравий синій, синьо-фіолетовий (іноді – зелений, коричневий та чорний); наявний розпис по поверхні емаллю та золотом; на поверхні виробів помітна іризація. По-друге, за хіміко-технологічними ознаками предмети зроблені з натрієво-кальцієво-кремнеземного

скла, яке обезбарвлювали окислом марганцю, щоб у подальшому отримати яскравий насичений колір. Для отримання певного кольору як барвник використовували такі елементи: оксид кобальту – для синього, оксид заліза – для коричневого, оксид міді – для зеленого чи блакитного (з додаванням оксиду срібла чи олова), оксиди марганцю та кобальту – для чорного кольору [Щапова, 2010, с. 104]. Технологія виготовлення була така: скляний джгут витягували з тигля і залишали застигати на повітрі, щоб отримати круглі в перетині типи; якщо джгут залишали на гладкій кам'яній плиті, то отримували пласкі та пласко-опуклі браслети (джгут цих типів доволі широкий – 6–9 мм). Останні могли прикрашати склом, емаллю чи золотом. Для цього на ще не застиглий джгут наносили в один чи два кольори скляні смуги або скляну крихту, а потім піддавали випалюванню, після чого отримували в першому випадку орнамент у вигляді прямих ліній чи спіралей, у другому – видовжені плями на поверхні. Емаль та золото потребували окремої технології та спеціального інструментарію [Щапова, 2010, с. 105, 127]. Розписували браслети геометричним (плями та лінії, фігури), рослинним (пагони) чи орнітоморфним орнаментами (іл. 6; 7; 10).

На території Давньої Русі візантійські браслети були переважно поодинокими знахідками, які трапляються в основному у великих містах. Браслети візантійського виробництва мають широку дату побутування – X – перша половина XIII ст. [Щапова, 1972, с. 110–112; Полубояринова, 1963, с. 171–172; Щапова, 2010, с. 129]. У Києві знахідки імпортованих браслетів зафіксовані в районі торгово-ремісничого центру – Подолу – з другої чверті XI ст. [Зощенко та ін., 1996, с. 99]. Дослідженнями безпосередньо на Старокиївській горі (розкопки М. Каргера на території Десятинної церкви наприкінці 1940-х років, а також Інституту археології НАН України на території Михайлівського Золотоверхого монастиря та навколо в період з кінця 1990-х – початку 2000-х років) візантійські браслети виявлено в археологічних об'єктах XII або кінця XII – XIII ст. [Архіпова, 2006, с. 78; Івакін та ін., 1999, с. 109–110].

Намистини візантійського виробництва знайдені в складі намист серед поховань IX–X ст., кінця X – першої половини XI та початку XI ст. на території садиби Десятинної

церкви та Старокиївської гори. Серед інвентарю – намиста, які склалися з 4–12 зонних чи багатогранних намистин (візантійське виробництво), по одній чи кілька зразків вічкових намистин з «війками» (близькосхідне виробництво), а також лимоноподібних намистин [Голубева, 1949, с. 110–111; Каргер, 1958, с. 142–143, 145–146, 150; Зоценко та ін., 1996, с. 98; Івакін та ін., 1999, с. 157–158; Івакін та ін., 2003, с. 43; Мовчан та ін., 2003, с. 67–68]. Візантійські скляні прикраси фіксуються вже з IX ст., хоча становлять невелику частину (порівняно з намистинами близькосхідного виробництва).

Наприкінці X ст. кількість намистин візантійського виробництва збільшується: це намистини з яскраво-синього, темно-синього чи синьо-фіолетового прозорого скла зонної (іл. 8: 1–2) та багатогранної форм: призматичні (іл. 8: 3), 14-гранні призматичні (іл. 8: 4) та кубічні (іл. 8: 5, 6), зрізано-біконічні з гранчастим пояском [Каргер, 1958, с. 151–152; Зоценко та ін., 1996, с. 95]. Прикладом такого комплексу є підкурганне поховання знатної киянки, яке датується X ст. Серед його інвентарю було намисто зі скляних (жовті лимоноподібні, зонні, 14-гранні кубічної форми, зроблені із синього різного ступеня інтенсивності кольору скла) і кам'яних (багатогранних кришталевих) намистин [Мовчан та ін., 2003, с. 67–68]. Аналогії намистинам багатогранної форми із синього скла відомі з X–XI ст. [Щапова, 2010, с. 136–137].

До візантійського виробництва можна віднести деякі типи намистин з металевою (золотою) фольгою (іл. 9: 1, 2), поодинокі знахідки яких зафіксовані під час дослідження культурних шарів XI–XII ст. (розкопки М. Каргера на території Національного заповідника «Софія Київська» у 1950 році, а також Інституту археології НАН України навколо заповідника на початку 2000-х) [Архипова, 2006, с. 78]. Переважно це намистини джюкоподібної чи зрізано-біконічної форми, виготовлені навивкою, завжди з безбарвного прозорого скла, які мають золоту фольгу, що зверху вкрита безбарвним склом гарного ступеня збереженості [Столярова, 2010, с. 331]. Намистини з металевою фольгою доволі широко розповсюджені на території Східної Європи і датуються кінцем X – початком XII ст. [Щапова, 1972, с. 87; Столярова, 2008, с. 52; Захаров та ін., 2008, с. 213–214]. У Саркелі –

Білій Вежі трапляються в шарах другої половини IX – першої половини X ст. та кінця X – XI ст., у Новгороді відомі з кінця X ст., а більшість знахідок припадає на XI ст. [Львов, 1959, с. 326; Щапова, 1956, с. 172; Столярова, 2008, с. 52]. У в'ятичів відомі у XII ст., на інших територіях датуються за монетами XI ст. [Арциховский, 1930, с. 139, 145]. З XI ст. золочені намистини стають звичним явищем серед інвентарю поховань Смоленщини та Верхньої Волги [Даркевич, 1975, с. 552].

Для намистин візантійського виробництва притаманні певні морфологічні та хіміко-технологічні ознаки: індивідуальний спосіб виготовлення (зроблені шляхом накручування скляної маси), певна кольорова гама (синій різної інтенсивності), хімічний склад виробів (обезбарвлення марганцем, присутність кобальту (Co) як барвника) [Щапова, 2010, с. 136–137].

Смальта являє собою скляні кубики невеликого розміру. Виготовлені вони з безбарвного прозорого або синього, зеленого, жовтого, червоного непрозорого скла. Для виготовлення смальти скло в рідкому стані виливали на плиту, розкатували, піддавали випалюванню, а потім кололи на кубики. Для забарвлення використовували комбінації барвників [Щапова, 2010, с. 24, 72].

Смальту використовували для створення мозаїчних зображень для прикрашання стін та підлоги під час церковного будівництва у X–XI ст. [Щапова, 1963, с. 138–140; Щапова, 2010, с. 73]. Смальта з розкопок на Старокиївській горі в основній своїй масі неяскрава, пастельних тонів, серед знахідок трапляються зразки, зроблені з безбарвного прозорого скла із золотою фольгою, зверху вкритою тонким прозорим захисним шаром скла.

Частково смальту привозили з Візантії, певну кількість виготовляли на місці [Щапова, 1961, с. 66–67]. На території біля Десятинної церкви, Софіївського собору, у Києво-Печерській лаврі виявили ремісничі комплекси із залишками виробництва смальти, скляного посуду та прикрас [Богусевич, 1954, с. 18]. Дослідження Десятинної церкви і Софії Київської відкрили частини стін та підлог, оздоблених мозаїкою білого, жовтого, зеленого, блакитного, синього, червоного, чорного кольорів. Мозаїчна підлога Софіївського собору була викладена зі смальти різного

розміру і форми [Каргер, 1950, с. 235, 240–241; Богусевич, 1954, с. 20]. У майстернях XI ст., залишки яких було досліджено біля Десятинної церкви у 1907–1908 роках, виготовлялися браслети, персні, намистини, посуд, емалеві вироби. Однак доволі короткий звіт В. Хвойки, у якому згадано глиняні горни й печі «особого устрою» (без детального опису й зображення), не дає можливості реконструювати процес виробництва і встановити тип майстерень [Хвойка, 1913, с. 71, 103; Богусевич, 1954, с. 14; Каргер, 1958, с. 404]. Відсутність даних про хімічний склад скла із зазначених майстерень ускладнює відповідь на запитання – чи використовували привізну товарну скляну масу для виготовлення скляних виробів, чи її варили безпосередньо на місці? Детальні хіміко-технологічні дослідження було проведено на матеріалах майстерні кінця XI ст. на території Києво-Печерської лаври. У майстерні переважно виготовляли смальту, про що свідчать знайдені великі її уламки або вже готові до використання невеликі кубики, а також заготовки для золотої мозаїки. Останні являли собою уламки круглих плиток діаметром 5–7 см і товщиною близько 0,75 см. Їхня поверхня була вкрита золотою фольгою, яку у свою чергу вкривав тонкий захисний шар скла. Було з'ясовано, що для виготовлення смальти використовували скло різноманітного хімічного складу, яке можна поділити на три основні типи. Перший тип – Na-Ca-Si – характерний для скла синього кольору (барвник – оксид кобальту, попередньо скло обезбарвлене оксидом марганцю). Ю. Щапова зазначає, що аналогічну за складом смальту застосовували для оздоблення собору Софії Київської та Софії Константинопольської. Її могли у вигляді готової мозаїки привезти з Візантії. Другий тип – K-Na-Ca-Mg-Si – притаманний гарно провареному, безбарвному склу (обезбарвлював – оксид марганцю). Із цього скла зроблена смальта й тонкі пласкі смуги захисного покриття. Третій тип – K-Pb-Si – серед іншого теж використовувався для виготовлення скла для золоченої смальти, але воно мало певний відтінок (унаслідок відсутності обезбарвлювача у складі, присутність оксиду свинцю надає склу яскравий жовтуватий відтінок). Загальний висновок щодо виробничого комплексу такий: майстерня спеціалізувалася переважно на виготовленні золоченої смальти; у виробничому процесі були задіяні як грецькі,

так і місцеві майстри, а кольорова смальта, вірогідно, була привезена безпосередньо з Візантії. На думку Ю. Щапової, на це вказує аналіз скла (натрієво-кальцієво-кремнеземний – такий хімічний склад був відомий виключно візантійським майстрам), а також незначна кількість кольорової смальти, великої потреби у якій не було, на відміну від золоченої, якою викладений фон [Богусевич, 1954, с. 18–20; Щапова, 2010, с. 78, 80, 82–83].

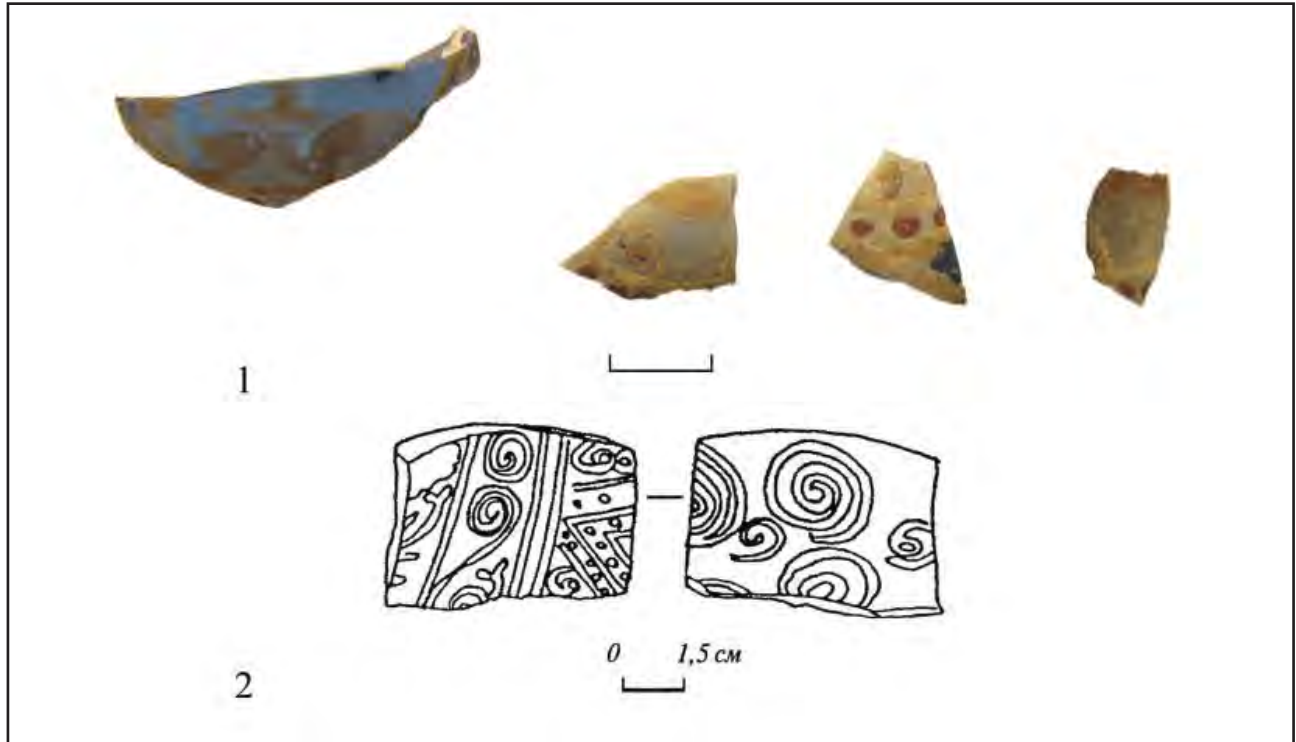
З надлишків скляної маси, яку використовували для виробництва смальти, виготовляли посуд і прикраси, про що свідчать знахідки їхніх уламків з розкопок на місцях майстерень на території Старокиївської гори [Богусевич, 1954, с. 14; Зоценко та ін., 1996, с. 99; Івакін та ін., 1999, с. 109–110; Щапова, 2010, с. 73].

Церковне будівництво, серед іншого, виявило необхідність виробництва віконного скла. Перші віконниці походили з Візантії: під час розкопок Десятинної церкви 1937 року в розвалі стіни X ст. знайдено невеликі уламки скла квадратної форми з прямокутними краями [Каргер, 1958, с. 411; Архипова, 1996, с. 58]. Згідно з відомостями Теофіла, візантійці виготовляли віконне скло в такий спосіб: шляхом дуття отримували циліндричну посудину, від якої відрізали дно, а саму посудину відділяли від складувної трубки. Циліндр розрізали та вирівнювали на плиті, а потім піддавали випалу. Унаслідок таких технологічних операцій отримували широкий прямокутний лист [Щапова, 1972, с. 68]. Інший вид віконниць, знайдений під час археологічних досліджень Десятинної церкви, – кругле скло прозорого світлого жовтого, зеленого чи блакитного кольору – пов'язаний безпосередньо з виробництвом давньоруського скляного посуду [Щапова, 1972, с. 65].

Продукція візантійських склоробних майстерень до другої половини IX – початку X ст. становить незначну частину знахідок на території Русі. Ситуація змінюється з внутрішньою стабілізацією, зростанням ремісничої діяльності, а також торговими угодами з князями Київської Русі [Даркевич, 1975, с. 293, 295; Мурашева та ін., 2009, с. 549]. Наприкінці IX – у X ст. намистини візантійського виробництва потрапили в середовище давньоруської аристократії, про що свідчить інвентар поховань. Імпорт скляної продукції з Візантії збільшився з XI ст. Цей період ха-

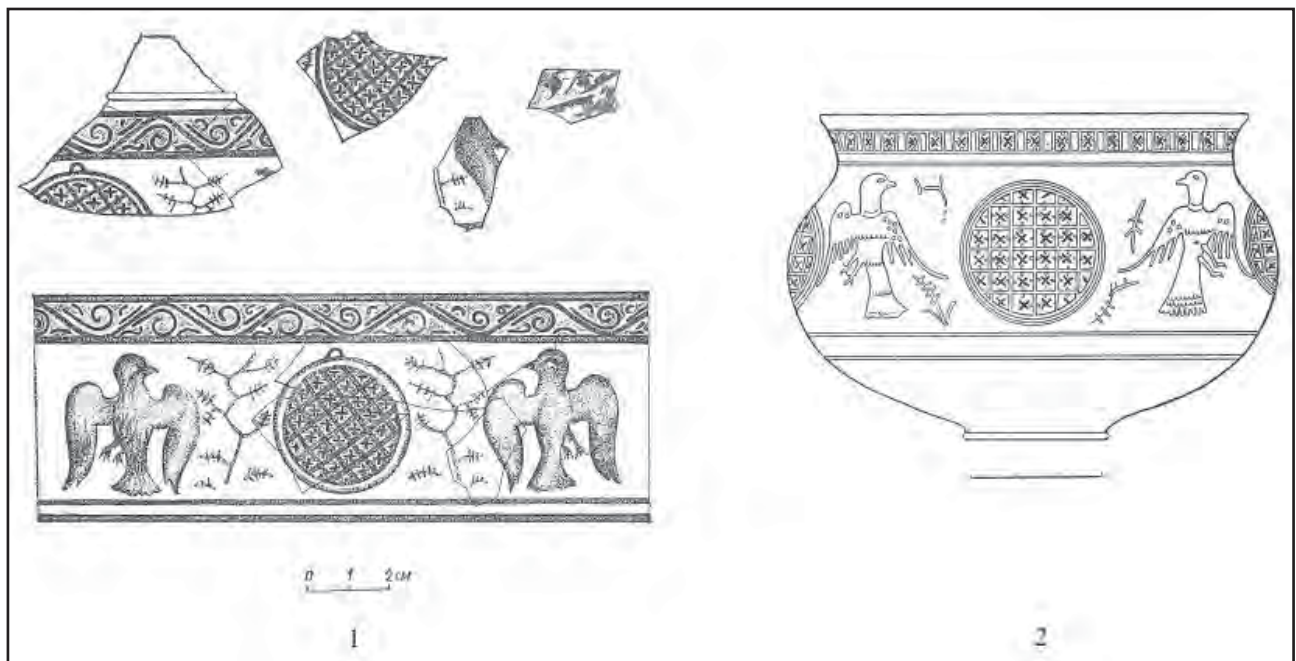
рактизується перетворенням візантійських міст у ремісничі центри (і склоробства в тому числі), торговою активністю грецьких купців, які привозили на продаж вироби художнього

ремесла, зокрема скляний посуд та прикраси, знахідки яких зафіксовані у великих міських центрах Давньої Русі [Даркевич, 1975, с. 296; Щапова, 1961, с. 69].

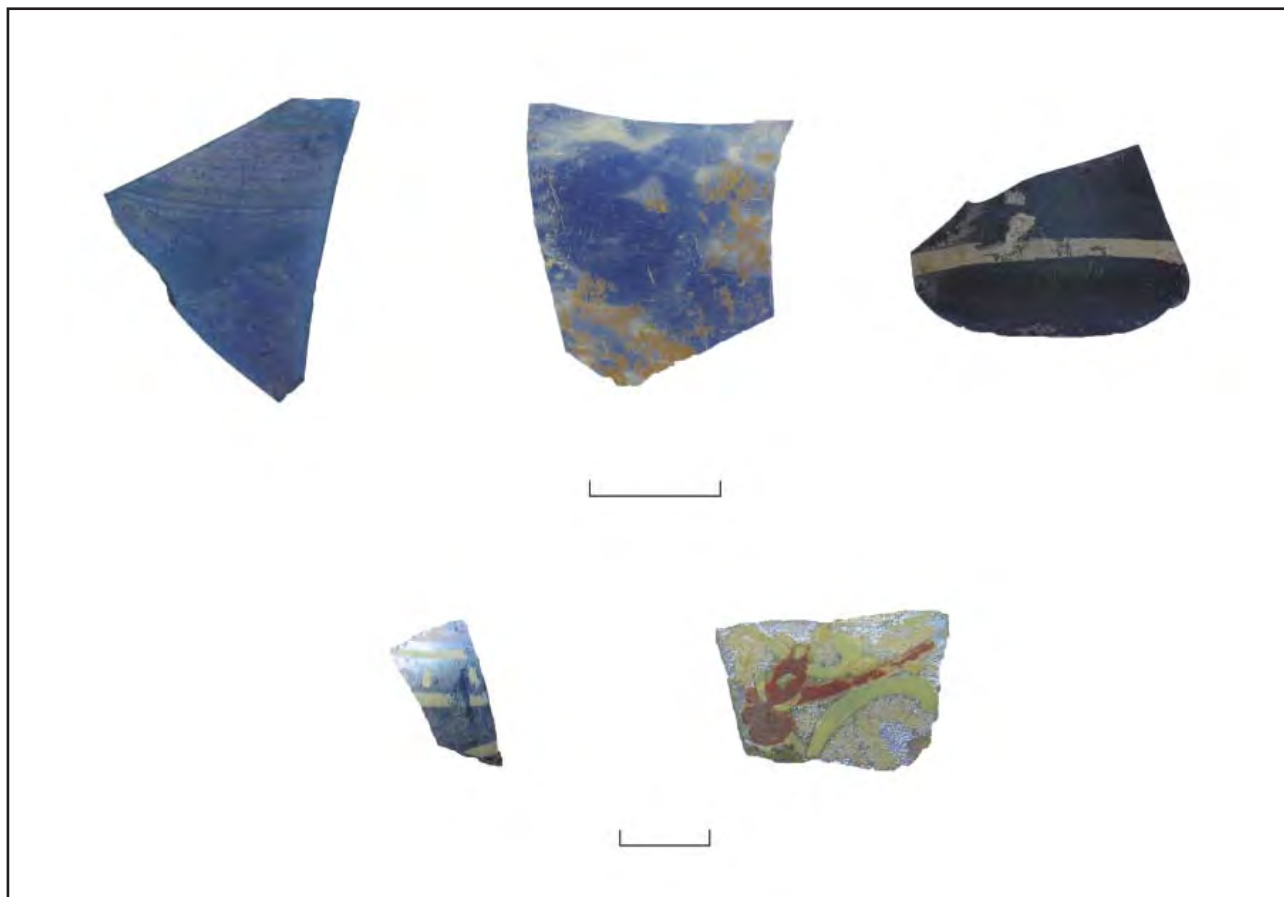

Іл. 1. Уламки візантійських посудин XII–XIII ст.:

*1 – розкопки Михайлівського Золотоверхого монастиря. Фото О. Журухіної;
2 – розкопки по вул. Великій Житомирській, 20 (Архіпова, 2006, с. 78, рис. 3: 8)*

**Іл. 2. Фрагменти візантійської посудини та реконструкція сюжету (1)
(Козубовський та ін., 1993, с. 246, рис. 8);
реконструкція посудини з Новоградка (2) (Гуревич, 1981, с. 78, рис. 61: 2)**

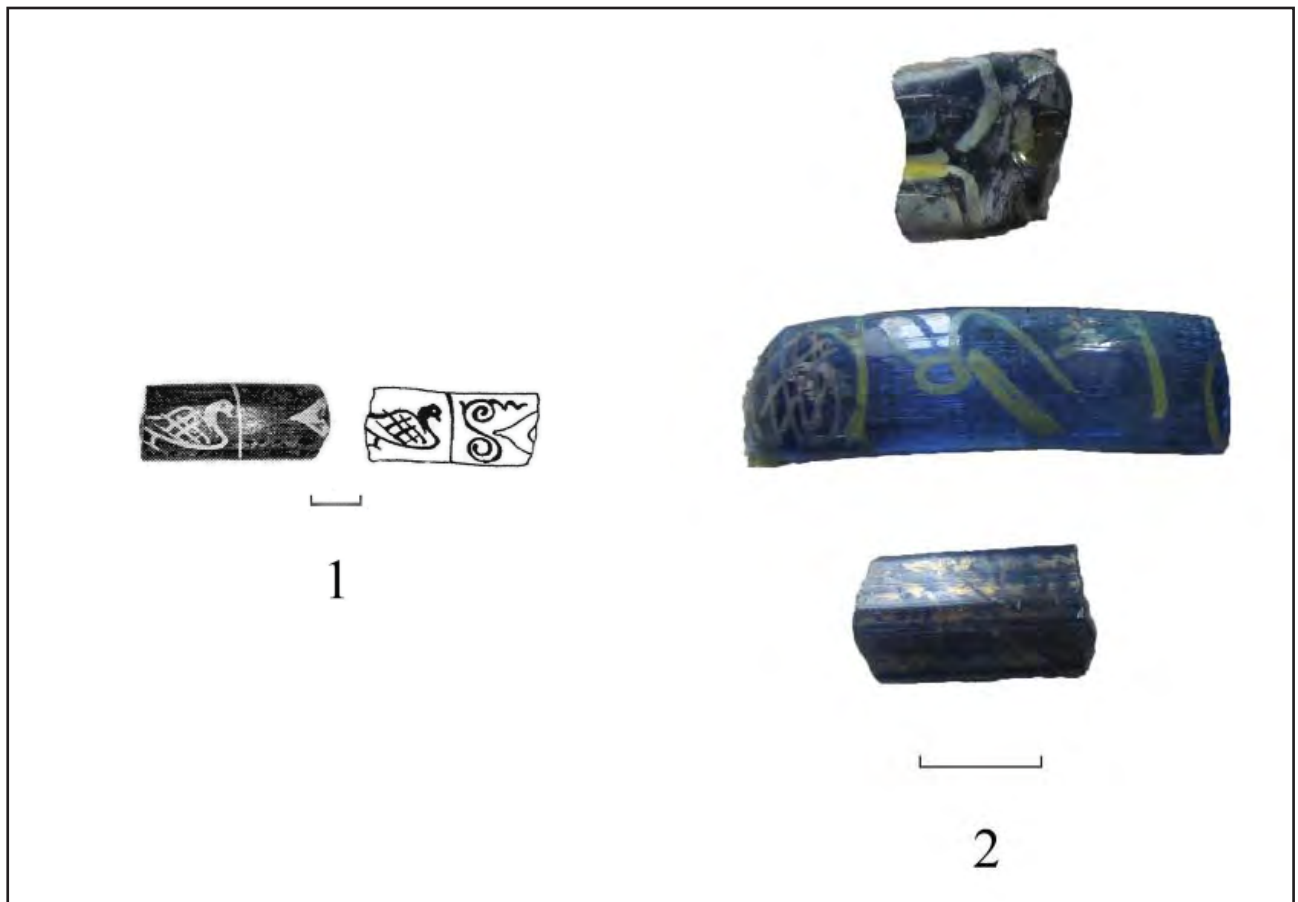
Іл. 3. Фрагменти посудин візантійського виробництва. Фото О. Журухіної

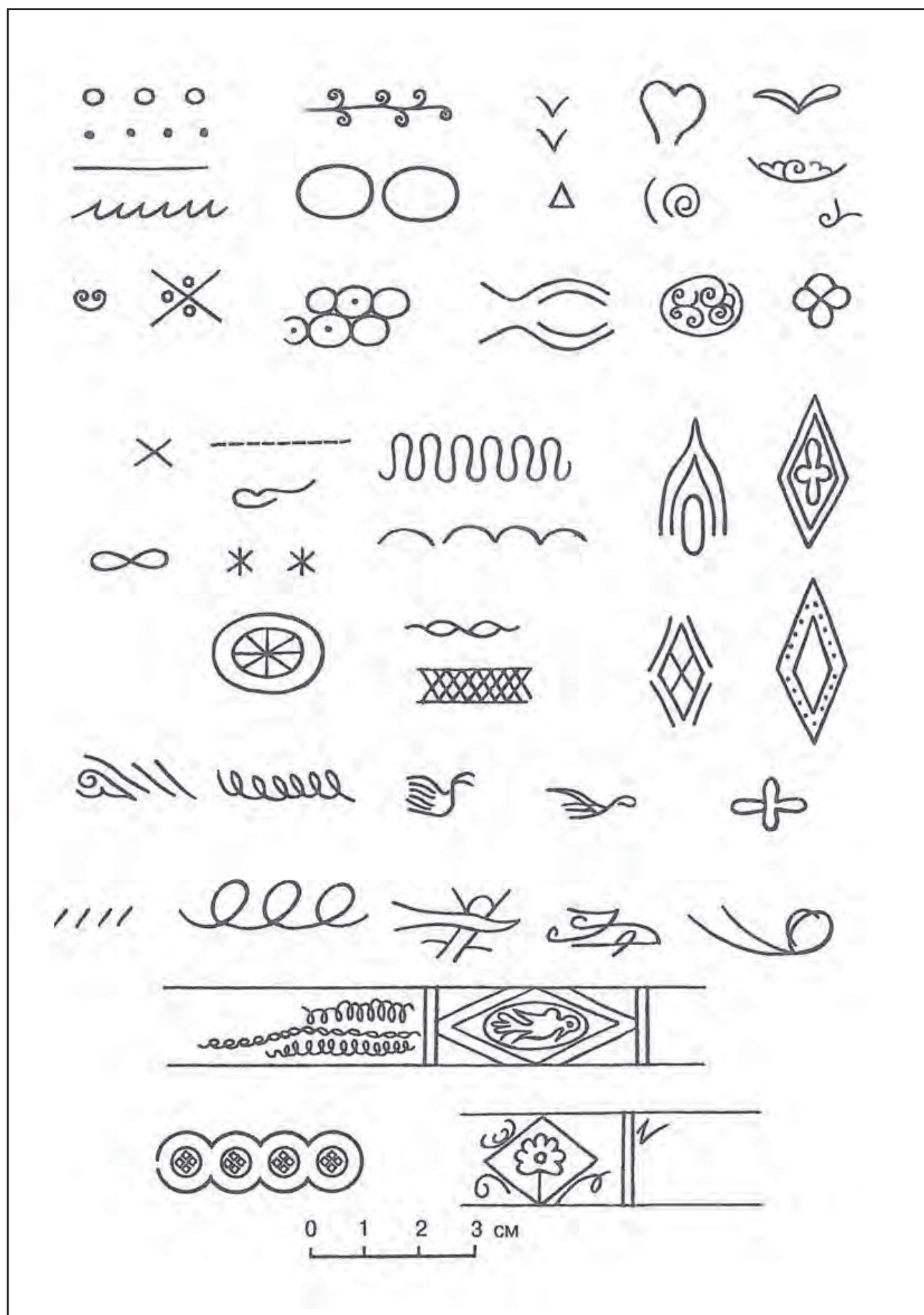
Іл. 4. Браслети візантійського виробництва: круглий гладкий (1), кручений (2), дрібнокручений (3), рифлений (4). Фото О. Журухіної

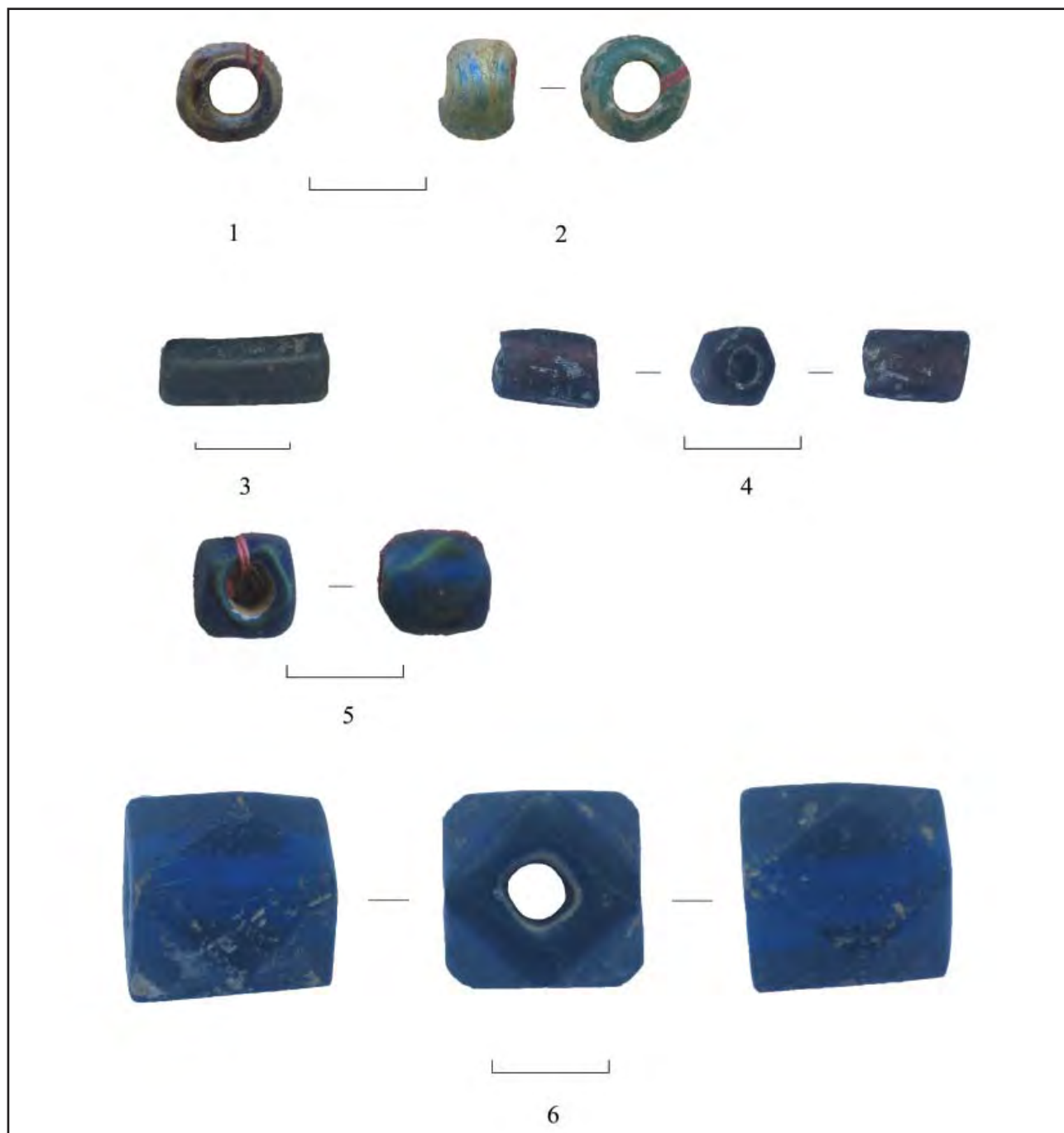
Іл. 5. Браслети візантійського виробництва: круглий гладкий (1), рифлені (2), складнопрофільований (3). Фото О. Журухіної

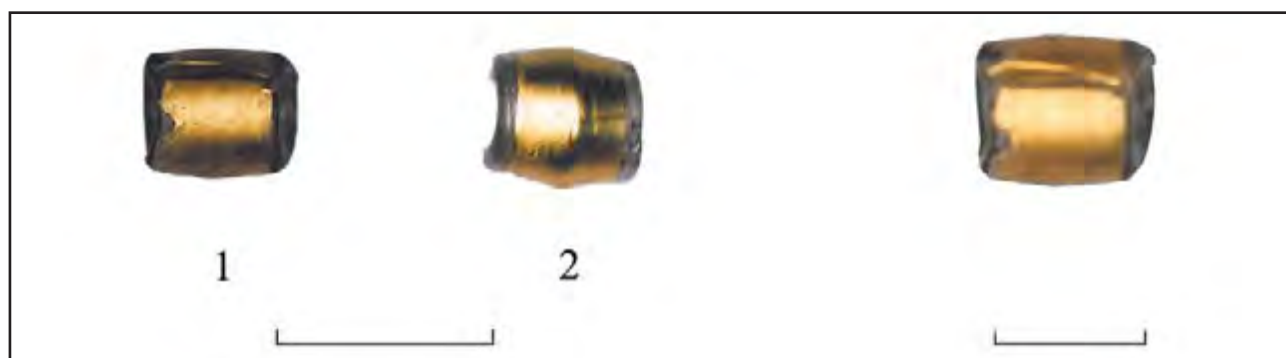
Іл. 6. Орнаментовані браслети (розкопки в Києві): 1 – фрагмент браслету з орнітоморфним орнаментом (Архипова, 2006, с. 78, рис. 3: 2); 2 – фрагменти браслетів з розписом. Фото О. Журухіної

Іл. 7. Декоративні елементи в розписах браслетів (Щапova, 2010, с. 108, рис. 16)

Іл. 8. Намистини візантійського виробництва. Фото О. Журухіної

Іл. 9. Намистини з металевою фольгою: циліндрична (1) і зрізано-біконічна (2) (Архипова, 2006, с. 78, рис. 3: 6, 7).

*Іл. 10. Браслети з орнітоморфним та геометричним орнаментом
(Everyday Life in Byzantium, 2002, p. 418, 583)*

Література

- Архипова Є.І.* Будівельні матеріали Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 55–58.
- Архипова Є.І.* Вироби ювелірного та декоративно-ужиткового мистецтва Стародавнього Києва (за матеріалами розкопок Старокиївської експедиції 2001–2002 рр.) // Археологія. – 2006. – № 4. – С. 76–86.
- Арциховский А.В.* Курганы вятичей. – Москва, 1930.
- Богусевич В.А.* Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве // Краткие сообщения Института археологии. – 1954. – Вып. 3. – С. 14–20.
- Голубева Л.А.* Киевский некрополь // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1949. – Т. 1. – № 11. – С. 103–118.
- Гуревич Ф.Д.* Древний Новогрудок (посад–окольный град). – Ленинград, 1981.
- Даркевич В.П.* Светское искусство Византии. Произведения художественного ремесла в Восточной Европе X–XIII века. – Москва, 1975.
- Джанполадян Р.М.* Византийское стекло из раскопок Ани // Краткие сообщения Института археологии. – 1977. – С. 85–89.
- Захаров С.Д., Кузина И.Н.* Изделия из стекла и каменные бусы // Археология севернорусской деревни X–XIII веков. Средневековые поселения и могильники на Кубенском озере : в 3 т. – Москва, 2008. – Т. 2 : Материальная культура и хронология. – С. 142–215.
- Зоценко В., Гончаров О.* Скляні вироби // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 95–100.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. – Київ, 1999. – Т. 1. – Ч. 2. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, 1998/92.

Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.). – Киев, 1950.

Каргер М.К. Древний Киев : в 2 т. – Москва ; Ленинград, 1958. – Т 1 : Очерки по истории материальной культуры древнерусского города.

Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 років. Зб. наук. пр. – Київ, 1993. – С. 238–271.

Львова З.А. Стекланные браслеты и бусы из Саркела – Белой Вежи // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1959. – № 75. – С. 307–332.

Мовчан І.І., Гончар В.М., Ієвлев М.М., Козловський А.О. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції на вул. Великій Житомирській, 2 в м. Києві у 2002 р. – Київ, 2003. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, 2002/84.

Мурашева В.В., Довгалюк Н.П., Фетисов А.А. Византийские импорты с территории пойменной части Гнездовского поселения // Краеугольный камень. Археология, история, искусство России и сопредельных стран. 80-летию со дня рождения Анатолия Николаевича Кирпичникова посвящается. – Санкт-Петербург ; Москва, 2009. – С. 530–554.

Полубояринова М.Д. Стекланные браслеты древнего Новгорода // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1963. – № 117. – С. 164–181.

Столярова Е.К. К вопросу о технологии изготовления золоченых бус домонгольского периода // Краткие сообщения Института археологии. – 2010. – Вып. 224. – С.323–333.

Столярова Е.К. Стекланные бусы Мякининской курганной группы // Археология Подмосковья: Материалы научного семинара. – Москва, 2008. – С. 47–61.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). – Киев, 1913.

Щапова Ю.Л. Византийское стекло: Очерки истории. – Москва, 2010.

Щапова Ю.Л. Древнерусские стеклянные изделия как источник для истории русско-византийских отношений в XI–XII вв. // Византийский временник. – 1961. – Т.19. – С. 60–75.

Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. – Москва, 1972.

Щапова Ю.Л. Стекланные бусы древнего Новгорода // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1956. – № 55. – С. 164–179.

Everyday Life in Byzantium. Byzantine Hours, Works and Days in Byzantium / [ed. by D. Papanikola-Bakirtzi]. – Athens, 2002.

АРХЕОЛОГІЧНІ ОБ'ЄКТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – XIV СТОЛІТТЯ З ТЕРИТОРІЇ ВЕРХНЬОГО КИЄВА

Кирило Капустін

провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу історико-археологічних
досліджень Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:

археологія та історія доби середньовіччя, Нового часу

У статті узагальнено результати археологічних розкопок на території Верхнього Києва, охарактеризовано археологічні об'єкти другої половини XIII – XIV ст.

Ключові слова: Київ, Верхнє місто, золотоординський час, археологічні об'єкти.

В статтє обобщены результаты археологических раскопок на территории Верхнего Киева, дана характеристика археологических объектов второй половины XIII – XIV вв.

Ключевые слова: Киев, Верхний город, золотоординское время, археологические объекты.

In the article, the results of archaeological excavations on the territory of Upper Kyiv were summarize; archaeological objects of the second half of XIII – XIV ct. were characterized

Keywords: Kyiv, Upper town, Golden Horde time, archaeological objects.

Археологічні дослідження Києва тривають уже близько 175 років. За цей період накопичено величезну кількість археологічних матеріалів, які багато в чому змінили домінуючі погляди на історичний розвиток міста [Івакін, 1996, с. 59]. Історія Києва вивчена нерівномірно. Так, найбільше відомостей зібрано щодо ранньослов'янського та давньоруського етапів життя стольного міста, найменше – щодо золотоординського та литовського часів, дослідження яких розпочалося відносно недавно. Серед головних проблем, які постають перед дослідниками, назвемо недостатньо розроблену типологію кераміки, складність фіксації комплексів другої половини XIII – IV ст. в міських культурних нашаруваннях, розпорошеність колекцій у фондах музеїв та академічних наукових установ [Капустін, 2012 а, с. 40].

Археологічні матеріали та об'єкти золотоординського й литовського часів на території Верхнього міста фіксувалися неодноразово. Як відзначив Г. Івакін, на території Верхнього міста в другій половині XIII – XIV ст.

продовжували функціонувати такі кам'яні монументальні споруди: Ротонда (розкопками П. Толочка та Я. Боровського на її стінах зафіксовано сліди ремонту у віденській системі кладки XIV ст.), Федорівський монастир (повідомлення Іпатіївського літопису від 1259 року), Трьохсвятительська церква (з незначними перебудовами збереглася до 30-х років XX ст.), Софійський та Георгіївський собори, невідомий храм, що розташовувався на перехресті вул. Стрілецької та Георгіївського провулку, а також Михайлівський Золотоверхий собор, який у пізньосередньовічний час став одним з найбільш впливових та багатих монастирів [Івакін, 1985, с. 62–63; Івакін, 2003, с. 126, 129–130].

Окрім монументальних архітектурних комплексів, на території Верхнього міста виявлено сліди житлової забудови, ремісничого виробництва тощо. Археологічні об'єкти середини XIII – XIV ст. на досліджуваних територіях розміщені нерівномірно, що пов'язано з низьким рівнем збереженості культурних нашарувань, а також недостатньою розро-

бленістю хронотипології кераміки. За роки досліджень об'єкти золотоординського й литовського часів відкрито в ході робіт по вул. А. Тарасової, Великій Житомирській, Володимирській, Десятинній, Золотоворітській, Паторжинського, Стрілецькій, Стрітенській, Ярославів Вал, а також по пров. Десятинному, Рильському, на садибі Головтелеграфу, Старокиївській горі та в районі Андріївського узвозу.

У пропонованій статті здійснено узагальнення всіх доступних даних щодо об'єктів золотоординського й литовського часів з території Верхнього міста.

Розкопками 2004 року по вул. А. Тарасової № 1–5, окрім культурних нашарувань післямонгольського часу, досліджено декілька споруд XIII–XIV ст. (об'єкти № 1, 15, 22) [Мовчан, Климовський, 2004/42, с. 29–31]. Зокрема, об'єкт № 1 – це заглиблена частина будівлі золотоординського часу. Досліджена частково: довжина південної стінки – 2,2 м, фіксована довжина західної та східної стінок – 0,75 м, опущена в материк на 0,3 м. Об'єкт № 15 – господарська яма діаметром 0,9 м, чашоподібна в перерізі, частково знищена об'єктом XVII–XVIII ст. [Мовчан, Климовський, 2004/42, с. 29]. Об'єкт № 22 – будівля зі стовповою конструкцією стін, підпрямокутної форми, заглиблена в материк на 0,54 м. На думку авторів розкопок, розміри дослідженого об'єкта – 2,8×2,8 м [Мовчан, Климовський, 2004/42, с. 29].

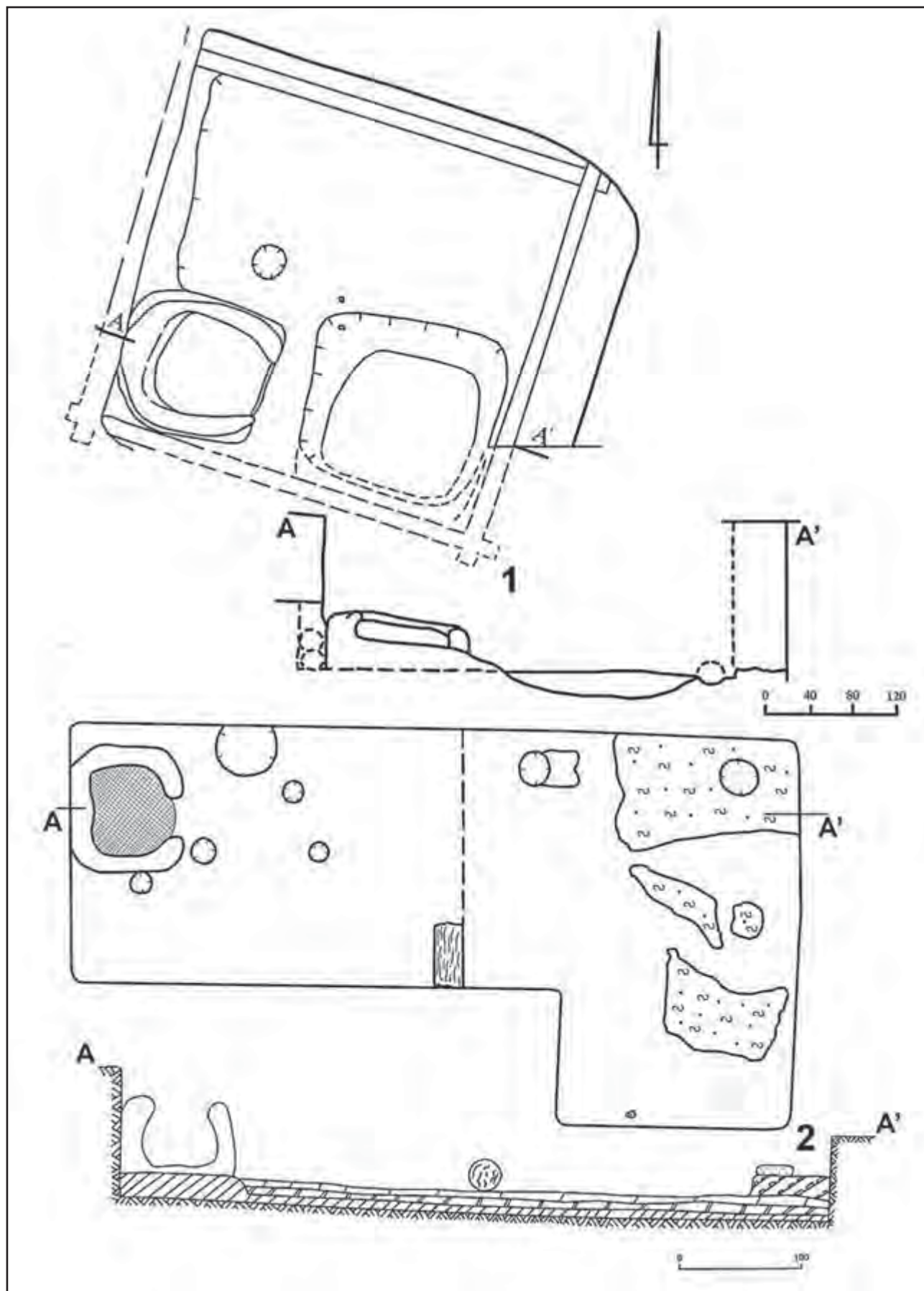
У 1989 році в ході розкопок по вул. Великій Житомирській, 2 виявлено частину заглибленого в материк (на 0,6 м) котловану будівлі XIV–XV ст. (споруда № 1), орієнтованого кутами за сторонами світу. Довжина найбільш збереженої північно-східної стінки – 3,4 м. За час робіт вдалося з'ясувати, що в котлован було опущено дерев'яний зруб. Із заповнення походять фрагменти керамічного посуду XIV–XV ст., мідний празький гріш Вацлава IV (1378–1419), кам'яна ливарна форма та глиняна голівка півня [Боровский и др., 1989/28, с. 2–3]. Тут же досліджено залишки дороги давньоруського й післямонгольського часів. На ділянці № 5 зафіксовано західний кут та частково стіни заглибленої частини житла (споруда № 8), датованого авторами досліджень другою половиною XIII ст. [Бо-

ровский и др., 1989/28, с. 20]. У 2002 році вивчалася господарська яма (№ 6) діаметром 0,92 м, заглиблена в материк на 0,5 м. У її заповненні виявлено фрагменти гончарного посуду другої половини XIII – XIV ст., залізне кругле кільце, тваринні кістки [Мовчан та ін., 2002/84, с. 28]. У цьому ж польовому сезоні досліджено поховання післямонгольського часу (поховання № 21) [Мовчан та ін., 2002/84, с. 125–127].

Упродовж 2002–2003 років по вул. Великій Житомирській, 9 зафіксовано яму, яку за зібраним керамічним матеріалом датовано XIV–XV ст. (яма № 1). Вона мала дещо видовжену по осі *північ-південь* форму (розміром 1,6×1,5 м) і була заглиблена в материк на 0,2 м [Івакін та ін., 2003/197, с. 16–17].

Цікаві матеріали отримала експедиція Я. Боровського у 2001–2002 роках по вул. Великій Житомирській, 20–22. Тут вдалося дослідити залишки садиби післямонгольського часу, яка складалася із житла-майстерні ювеліра, зернової та господарської ям, а також окремі об'єкти литовської доби [Мовчан, Климовський, 2002/1]. До складу садиби золотоординського часу належали такі об'єкти: об'єкт № 13 – зернова яма, діаметром 1,1 м, заглиблена в материк на 0,6 м; об'єкт № 14 – залишки льоху у вигляді ями еліптичної форми, розміром 3,0×2,8 м, заглибленої в материк на 0,9 м [Мовчан, Климовський, 2002/1, с. 43–44]. Об'єкти № 15, 16 – житло-майстерня ювеліра, розміром 6,00×3,10 м, орієнтована стінками за сторонами світу, заглиблена в культурний шар XII–XIII ст. на 1,00 м (іл. 1: 2). На думку авторів дослідження, стіни заглибленої частини об'єкта обшили дошками, навколо ж котловану звели зруб, завдяки якому вдалося наростити висоту стін споруди до потрібного рівня. Саме житло складалося з двох частин – об'єкт № 15 (житлове приміщення) та об'єкт № 16 (майстерня?). Із зовнішнього боку східної стіни містилася наземна крита прибудова типу сіней (об'єкт № 17). Ознакою її існування була вимостка з колотої плінфи (0,6×0,4 м), розташована на відстані 1,6 м від східної стіни [Мовчан, Климовський, 2002/1, с. 44–53].

До середини XIII – XIV ст. відносять: об'єкт № 92 – вогнище підковоподібної форми, розміром 2,1×1,6 м, сформоване зі

Іл. 1. Житлові споруди XIII–XV ст. (за В. Харламовим та Я. Боровським):
1 – пров. Десятинний, 8; 2 – вул. Велика Житомирська, 20

спондилової глини з домішками пічних вальків [Мовчан, Климовський, 2002/1, с. 63], об'єкт № 109 (як зазначили автори розкопок, невикористана поховальна яма XIII–XV ст., яка належала до цвинтаря Спаської церкви) [Мовчан, Климовський, 2002/1, с. 72–73]. Об'єкти № 28 і № 29 є залишками заглиблених на 0,9 м та 0,6 м частин будівель, орієнтованих довгою віссю за лінією *північ-південь* із незначним відхиленням на захід (розміри – 2,2×1,8 м та 3,0×2,5 м) [Мовчан, Климовський, 2002/1, с. 118–119]. Другою половиною XIII – XIV ст. датується господарська споруда – об'єкт № 39. Вона мала підпрямокутну форму (розміром 2,7×2,0 м) і була заглиблена в материк на 0,5 м [Мовчан, Климовський, 2002/1, с. 120–121]. Об'єкти № 42 (діаметр 1,4 м, глибина 0,9 м) та № 77 (діаметр 1,0 м, глибина 0,7 м) за всіма ознаками є сміттєвими ямами золотоординського часу. Об'єкт № 82 є залишками господарської будівлі прямокутної форми, розміром 2,2×1,5 м, заглибленої в материк на 0,8 м [Мовчан, Климовський, 2002/1, с. 122]. Із її заповнення походять фрагменти кераміки, що за особливостями профілювання верхньої частини датуються XIII–XIV ст.

Надзвичайно мало інформації маємо про результати розкопок по вул. Великій Житомирській, 25. Автори дослідження відзначили, що в східній частині розкопу зафіксовано залишки споруди з матеріалами XIII–XIV ст. (у її заповненні виявлено фрагменти кераміки, пряслице, залізні ножі, уламки скляних brasлетів тощо) [Мовчан та ін., 2001, с. 27].

У 1982 році під час досліджень по вул. Володимирській, 3 було виявлено житло з глинобитною піччю XIII–XIV ст. [Кириєвич, 1984, с. 265–266], а у 1996 році – залишки котловану житла XIII–XIV ст. (іл. 2). Від нього збереглися лише північна та південна частини котловану. Реконструйовані розміри споруди – 2,6×2,2 м, вона була орієнтована кутами в північно-східному та південно-західному напрямках і заглиблена в культурний шар XII–XIII ст. на 0,5 м [Мовчан та ін., 1996/66, с. 4–5]. Біля північно-східного кута розташовувалася господарська яма (№ 1) округлої форми, діаметром 1,0 м, заглиблена в материк на 1,2 м. Кераміка, що походить з об'єкта, характерна для золотоординського часу [Мовчан та ін., 1996/66, с. 6].

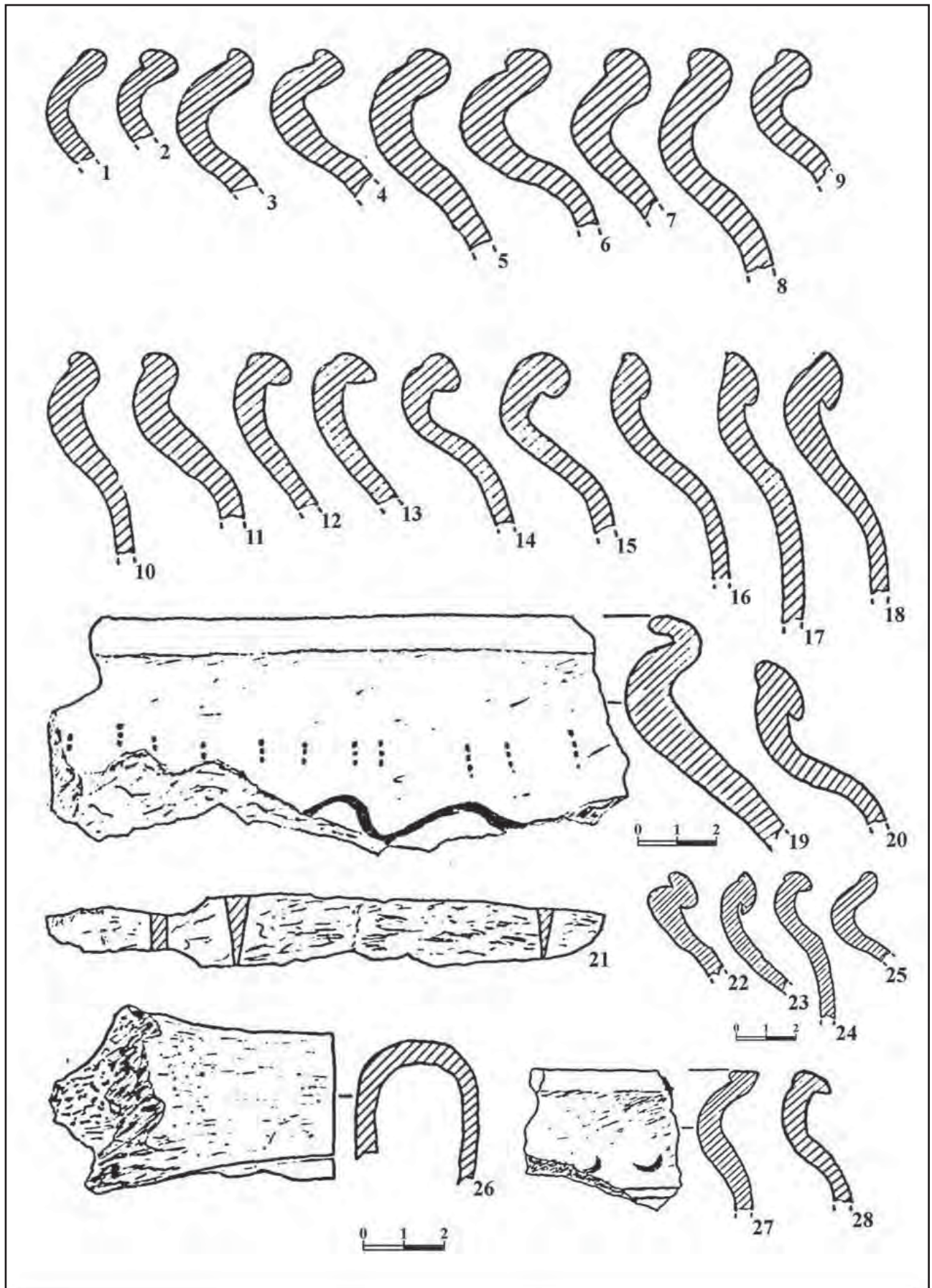
Під час наглядних робіт з прокладання комунікаційних траншей по вул. Володимирській, 7–9 досліджено залишки печі, складеної з бруцатової цегли, датованої авторами розкопок другою половиною XIII – XIV ст. [Кириєвич, Круц, 1982/34 а, с. 10–11].

Розкопками 1998 року по вул. Володимирській, 12 вивчено залишки господарської будівлі (об'єкт №17), датованої XIII–XIV ст. [Мовчан та ін. 1998/4, с. 20]. У плані вона підквадратної форми (розміром 2,3×2,7 м), орієнтована стінками за сторонами світу й заглиблена на 0,45 м від рівня фіксації. З неї походять фрагменти посуду другої половини XIII – XIV ст., уламки амфор, плінфи тощо [Мовчан та ін., 1998/4, с. 20–21].

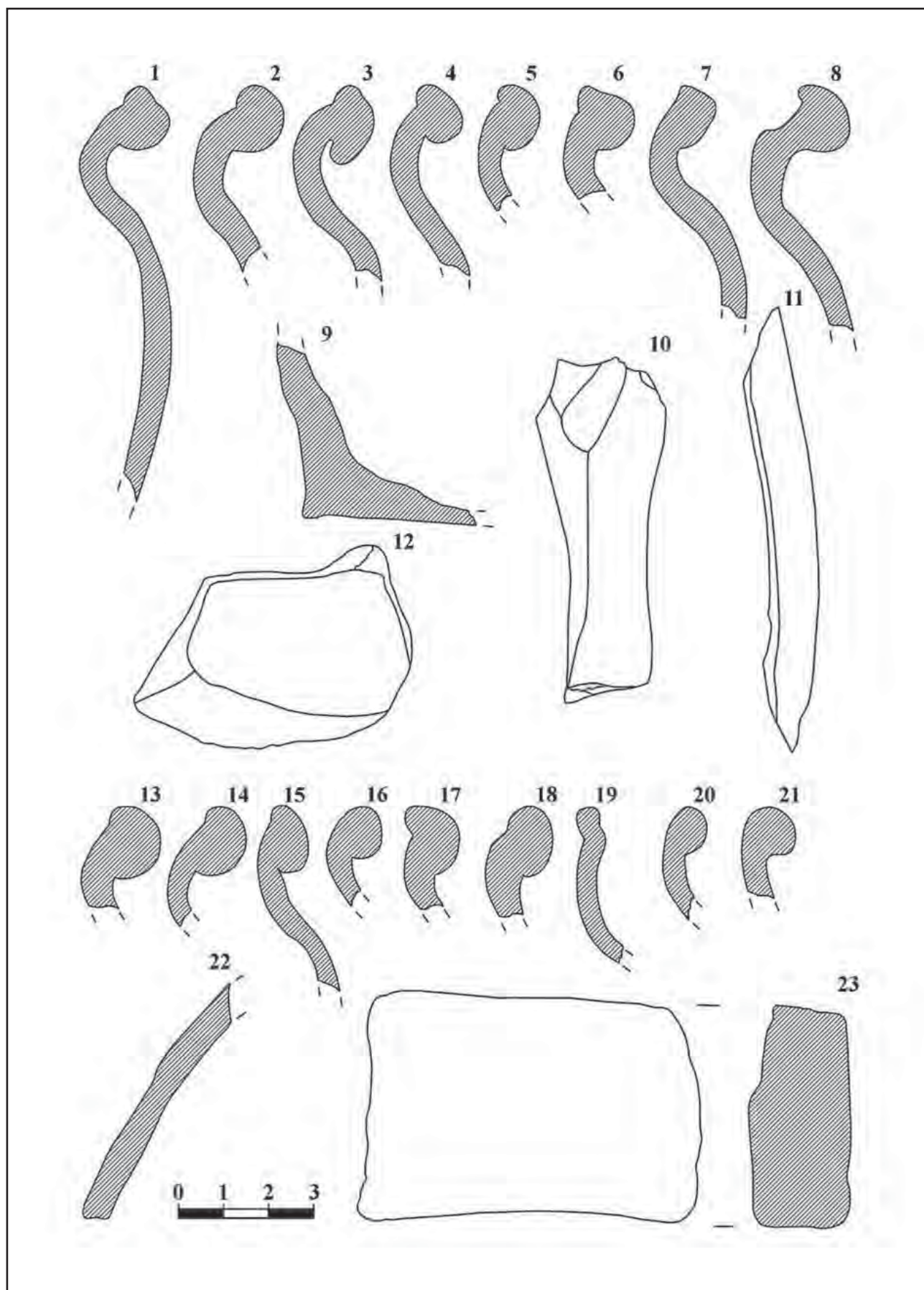
Декілька об'єктів золотоординського часу виявлено під час розкопок по вул. Великій Житомирській, 20–22: об'єкт № 2 мав форму еліпса (розміром 0,8×0,6 м), був заглиблений у материк на 1,0 м [Мовчан та ін., 2000/82, с. 33]. Об'єкт № 12 – підпрямокутної форми, заглиблений у материк на 0,8–1,4 м, імовірно, є залишками підкліту житлової наземної споруди другої половини XIII – XIV ст. За час робіт виявлено фрагменти гончарного посуду другої половини XIII – XIV ст. [Мовчан та ін., 2000/82, с. 39].

У 1972 році по вул. Десятинній, 2 відкрито житлові й господарські об'єкти литовської доби. За хронологією вони стосуються двох періодів. На першому (друга половина XIV – початок XV ст.) функціонувало житло № 1; на другому (середина XV – початок XVI ст.) – житло № 2 та господарська яма біля нього (іл. 3). Як засвідчили дослідження, розкопані об'єкти, найімовірніше, були наземними зрубними спорудами, зведеними в давньоруській будівельній техніці [Кириєвич, 1972/34 б, с. 7; Капустін, 2012 б, с. 82–84].

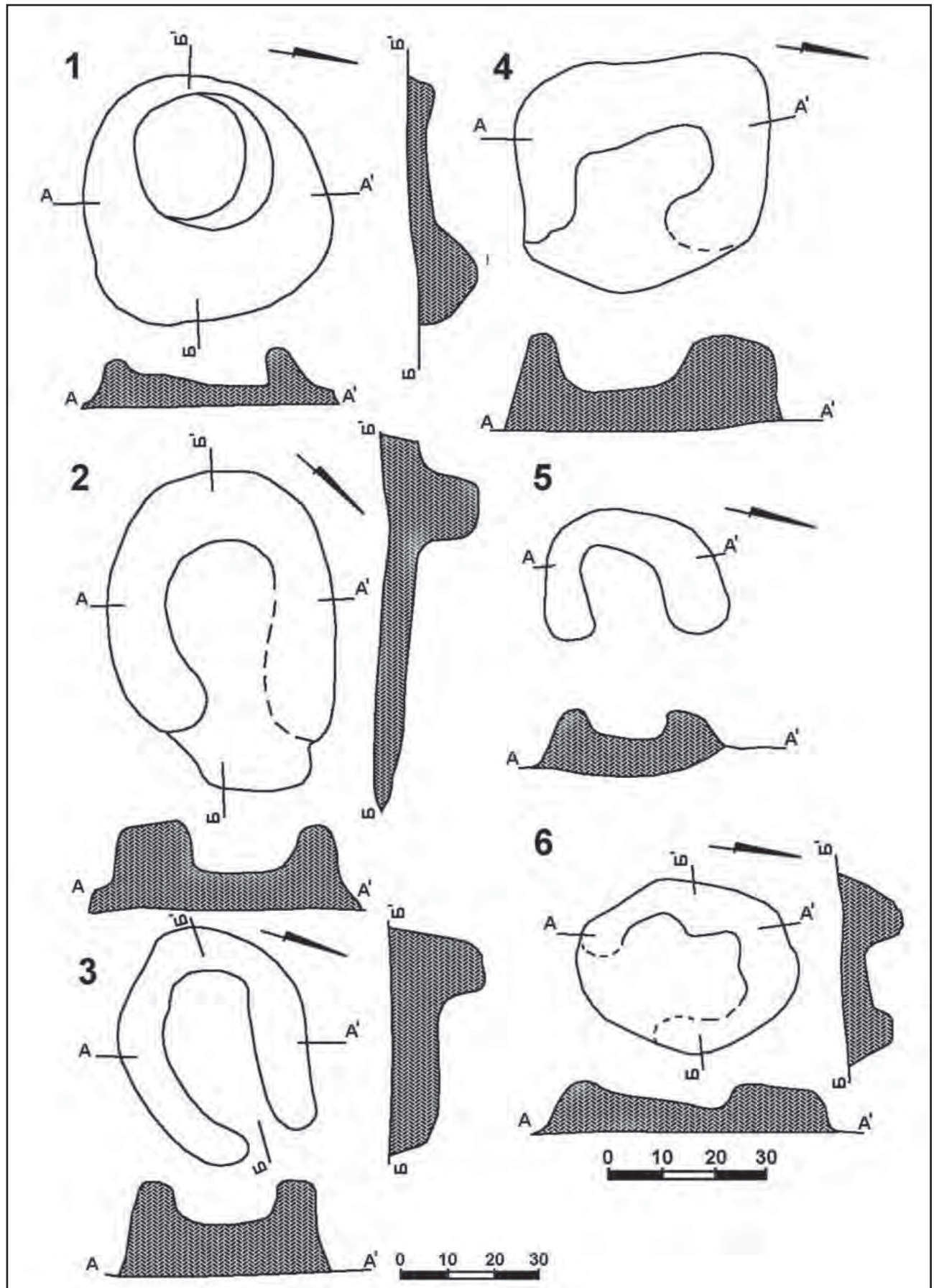
У ході археологічних розкопок по вул. Патржинського, 14 виявлено залишки потужного виробничого комплексу (8 горен) (іл. 4), датованого авторами розкопок у межах середини XIII – XVI ст. [Мовчан та ін., 2000/81, с. 36]. Виробничі споруди розташовувалися досить щільно, невеличкими групами (до першої належали виробничі споруди № 1, 2 та 4; до другої – № 5–8) [Мовчан та ін., 2000/81, с. 35]. Рентгеноскопічний аналіз виплеску металу, знайденого біля горен № 2 та № 3, пока-

Ил. 2. Речові знахідки із заповнення об'єктів XIII–XIV ст. з Києва (вул. Володимирська, 3)
(за І. Мовчаном)

Іл. 3. Знахідки післямонгольського часу з розкопок житла № 1 (13–23)
та господарської ями (1–12) XIV–XV ст. по вул. Десятинній, 2

Іл. 4. Бронзоліварні горна післямонгольського часу з розкопок по вул. Паторжинського, 14 (за І. Мовчаном)

зав, що білий метал, який у них виплавлявся, складався на 53 % з олова, на 28% з міді та на 18% зі свинцю [Мовчан та ін., 2000/81, с. 36]. На думку дослідників, організація плавки високоолов'янистої бронзи на території міста – випадок доволі екстраординарний, адже виробу з неї фіксують на пам'ятках Південної Русі досить рідко. На дослідженому виробничому майданчику могли виплавляти також інші метали, не виключено, що й срібло [Мовчан та ін., 2000/81, с. 36].

Під час робіт на ділянці завдовжки 78 м, що займала частину вул. Стрілецької від її перетину з вул. Стрітенською до перетину з Георгіївським провулком, виявлено залишки будівлі післямонгольського часу (об'єкт № 44). У перерізі вона мала підпрямокутну форму й була заглиблена в материк на 1,6 м. Реконструйована довжина збереженої стінки – 4,05 м [Мовчан та ін., 1999/33, с. 39]. Із заповнення об'єкта походять фрагменти кераміки другої половини XIII – XIV ст., залізний ніж тощо.

Розкопками по вул. Ярославів Вал, 24–24 а досліджено котлован господарської споруди післямонгольського часу (будівля № 1) [Мовчан та ін., 2001/61, с. 6–2]. Вона була орієнтована кутами за сторонами світу, мала розмір 2,5×2,2 м і була заглиблена в материк на 0,26 м [Мовчан та ін., 2001/61, с. 6]. Як зазначили автори розкопок, керамічний комплекс об'єкта можна датувати XII–XIII ст., проте виявлені на долівці фрагменти посуду другої половини XIII – XIV ст. дозволяють зробити припущення про її функціонування в золотоординський час [Мовчан та ін., 2001/61, с. 6].

Житлова забудова золотоординського часу зафіксована під час робіт по пров. Десятинному, 5. Зокрема, експедиція С. Кілієвич дослідила залишки наземних споруд із глинобитними опалювальними пристроями (житла № 1 і № 2), які за зібраними археологічними матеріалами можна датувати серединою XIII – XIV ст. [Кілієвич, 1977/9 а, с. 6–7].

У ході археологічних розкопок 1997 року по Рильському провулку, 4 вивчено господарську яму XIII–XIV ст. [Мовчан та ін. 1997/33, с. 34]. Вона була заповнена гумусованим шаром із включеннями вугликів та золи [Мовчан

та ін., 1997/33, с. 34]. У 2003 році неподалік зафіксовано котловани двох об'єктів, які на основі типологічних особливостей керамічного матеріалу датуються другою половиною XIII – XIV ст. (провулок Рильський, 5–10/3) [Івакін та ін., 2004, с. 139–141].

У 1969–1970 роках на садбі Головтелеграфу на глибині 2,48 м від денної поверхні зафіксовано розвал печини овальної форми. На цьому ж горизонті виявлено смугу світло-коричневого кольору, завширшки 0,4 м. У її заповненні простежено залишки трухлявого дерева. Знахідка дає підстави вбачати в цій смугі основу якоїсь будівлі післямонгольських часів. Уздовж смуги містилася невеличка стінка, складена з гранітних каменів. На одному були сліди вапнякового розчину. Тут же виявлено уламки кераміки XIII–XIV ст. [Харламов, 1985, с. 9].

Слід також зазначити, що впродовж 1965–1969 років експедиція П. Толочка та С. Кілієвич на території Старокиївської гори досліджувала могильник XIII–XIV ст. За час робіт вдалося розкопати 7 поховань середини XIII – XIV ст., які не мали чіткої схеми розташування й були заглиблені на 0,5–0,7 м від рівня денної поверхні. Кістяки, орієнтовані головою на захід (поховання 1–3) або на схід (поховання 4, 5), лежали у ямах прямокутної форми в дерев'яних домовинах, сліди яких у вигляді перетрухлих дощок та залізних цвяхів зафіксовано в похованнях 1–3, 4, 6, [Толочко, Кілієвич, 1966/8, с. 5; Толочко, Кілієвич, 1967/1 а, с. 4; Толочко, Кілієвич, 1969/20 б, с. 8–9].

Загалом аналіз матеріалів археологічних досліджень показав значно більшу концентрацію об'єктів золотоординського часу на території Верхнього міста в порівнянні з литовською добою. Такі висновки узгоджуються з історичними реаліями середини XIII – XIV ст. Адже, як засвідчили дослідження Г. Івакіна, практично відразу ж після відходу ординських військ територію Верхнього міста почали заселяти та відбудовувати. Незважаючи на військові руйнування, життя тут не припинялося, хоча інтенсивність його значно зменшилася [Івакін, 1996, с. 132]. «Затухання» життя в цьому районі було розтягнуте в часі й продовжувалося протягом середини XIII – XV ст.

Література

Боровський Я.Є. Звіт про охоронні розкопки в «городі» Ярослава (вул. В. Житомирська, 20–22, вул. Золотоворітська, 6) у 1984 р. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 1984/18 в, 9 с. + 10 табл.

Боровський Я.Є., Калюк А.П., Сыром'ятников Е.И., Архипова Е.И. Археологические исследования в «Верхнем Киеве» в 1988 г. (Отчет о раскопках по ул. Большая Житомирская, 2 и наблюдения за земляными работами). – Науковий архів Інституту археології НАН України, 1988/17, 96 с. + 50 фото.

Боровський Я.Є., Калюк А.П., Архипова Е.И. Археологические исследования в «Верхнем Киеве» в 1989 г. (ул. Большая Житомирская, 2; Стрелецкая, 4а, б). – Науковий архів Інституту археології НАН України, 1989/28, 47 с. + 9 рис.

Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (Історико-топографічні нариси). – Київ, 1996. – 271 с.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Чекановський А.А. Звіт про археологічні дослідження по вул. Великій Житомирській, 9 у м. Києві в 2002–2003 рр. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 2003/197, 31 с. + 55 табл.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Чекановський А.А. Дослідження архітектурно-археологічної експедиції в 2002–2003 рр. // Археологічні відкриття в Україні в 2002–2003 рр. – Київ, 2004. – С. 139–141.

Івакін Г.Ю. Киев во второй половине XIII – XV вв. // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии (Киев, сентябрь 1985 г.). – Москва, 1985. – С. 82–83.

Івакін Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке: Древности темного времени. – Москва, 2003. – С. 59–65.

Капустін К.М. Археологічні пам'ятки Києва золотоординського та литовського часів // Битва на Синіх Водах 1362 року в контексті європейської історії доби Середньовіччя : Матеріали Міжнародної студентської наукової конференції (22–23 березня 2012 р.). – Кіровоград, 2012 а. – С. 40–48.

Капустін К.М. Об'єкти XIV–XV ст. з розкопок 1972 р. у Києві (за матеріалами розкопок по вул. Десятинна, 2) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи : Матеріали XI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 20–22 квітня 2012 р.). – Чернігів, 2012 б. – С. 82–84.

Килиевич С.Р. Отчет об археологических исследованиях на территории Великого княжеского двора в Киеве в 1972 г. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 1972/34 б., 10 с. + 34 табл.

Килиевич С.Р. Отчет о раскопках 1977 года старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции на территории Киевского детинца (Десятинный пер. № 5). – Науковий архів Інституту археології НАН України, 1977/9 а, 9 с. + 39 табл.

Килиевич С.Р., Круц О.В. Отчет о раскопках Старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции за 1982 г. (ул. Владимирская, 7–9). – Науковий архів Інституту археології НАН України, 1982/34 а, 12 с.

Килиевич С.Р. Раскопки в Киевском детинце // Археологические открытия 1982 г. – Москва, 1984. – С. 265–266.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Архипова Є.І., Гончар В.М., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у 1996 р. у Києві по вул. Стрітенській, 10 та вул. Володимирській, 3. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 1996/66, 18 с. + 6 табл.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Писаренко Ю.Г., Сыром'ятников О.К. Звіт про археологічні дослідження Києва 1997 р. (провулок Рильський, 4). – Науковий архів Інституту археології НАН України, 1997/33, 107 с.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві в 1998 р. по вул. Володимирській, 12. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 1998/4, 58 с. + 29 фото + 29 рис.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Звіт про дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві у 1999 р. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 1999/33.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві в 2000 р. на вул. Володимирській, 20–22. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 2000/82, 77 с. + 54 арк. + 30 табл.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Звіт про дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві у 2000 р. на вул. Паторжинського, 14. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 2000/81, 84 с. + 12 табл.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Сиром'ятников О.К. Рятувальні археологічні дослідження в Києві 1999–2000 рр. // Археологічні відкриття в Україні в 1999–2000 рр. – Київ, 2001. – С. 21.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Ієвлев М.М., Сиром'ятников О.К. Звіт про проведення археологічних досліджень на вул. Десятинній 1/3 2000–2001 рр. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 2001/60, 17 с. + 23 табл.

Мовчан І.І., Козловський А.О., Боровський Я.Є., Ієвлев М.М. Звіт про археологічні дослідження по вул. Ярославів Вал, 24–24 а м. Києва в 2001 р. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 2001/61, 41 с. + 56 табл.

Мовчан І.І., Гончар В.М., Ієвлев М.М., Козловський А.О. Звіт про археологічні дослідження по вул. Велика Житомирська, 2 м. Києва 2002 р. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 2002/84, 254 с.

Мовчан І.І., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у місті Києві в 2001–2002 рр. на вул. В. Житомирська, 20. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 2002/1, 144 с.

Мовчан І.І., Ієвлев М.М., Козловський А.О., Гончар В.М. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ в 2002–2003 рр. у м. Києві по вул. В. Житомирській, 2 а. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 2003/224, 209 с.

Мовчан І.І., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України на вул. А. Тарасової, 1–5 у м. Києві в 2004 р. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 2004/42, 112 с. + 34 табл.

Толочко П.П., Кириєвич С.Р. Отчет об археологических раскопках на Старокиевской горе в 1966 г. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 1966/8, 9 с. + 12 табл.

Толочко П.П., Кириєвич С.Р. Отчет об археологических раскопках на Старокиевской горе в 1967 г. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 1967/1 а., 7 с. + 16 табл.

Толочко П.П., Кириєвич С.Р. Отчет об археологических раскопках на Старокиевской горе 1969 г. – Науковий архів Інституту археології НАН України, 1969/20 б, 12 с. + 9 табл.

Толочко П.П., Гупало К.Н. Розкопки Києва у 1969–1970 рр. // Стародавній Київ. – Київ, 1975. – С. 5–27.

Харламов В.А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – Киев, 1985. – С. 106–120.

Харламов В.А., Сыром'ятников А.К. Археологический комплекс XV в. из раскопок на Старокиевской горе // Архитектурно-археологічні дослідження в Києві та Києво-Печерській Лаврі. – Київ, 1995. – С. 131–142.

ХУДОЖНЯ КЕРАМІКА КИЄВА XVI–XVIII СТОЛІТЬ

Леся Чміль

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу історико-археологічних
досліджень Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:
пізньосередньовічна та ранньомодерна
українська кераміка

Статтю присвячено класифікації художнього полив'яного посуду XVI–XVIII ст. з Києва. Запропоновано хронологію основних його типів та шляхи поширення різних технік орнаментативності.

Ключові слова: кераміка, художній посуд, полива, штамп, розписи, ріжкування, фляндрівка, XVI–XVIII ст.

Статья посвящена классификации художественной поливной посуды XVI–XVIII вв. из Киева. Предложена хронология основных ее типов и пути распространения разных техник орнаментации.

Ключевые слова: керамика, художественная посуда, полива, штамп, росписи, розжованье, фляндровка, XVI–XVIII вв.

The paper is devoted to Kyivan art glazed pottery of the 16th – 18th centuries' classification. The chronology of its main types and the ways of different ornamental techniques expansion is presented by the author.

Keywords: ceramics, art pottery, glaze, stamp, painting, outline painting, painting of streaks, 16th – 18th centuries.

Типологія і хронологія київської художньої кераміки стала можливою завдяки широкомасштабним дослідженням міста протягом останніх 20–30 років. Головний матеріал був отриманий під час досліджень монастирських та церковних територій як найкраще збережених в археологічному плані ділянок міста. Вони дали багато комплексів, добре датованих за стратиграфією, писемними джерелами та нумізматичними даними. У монастирських комплексах також містилася велика кількість художньої кераміки. Її було значно більше, ніж у рядовій забудові. Головними пам'ятками цього типу є територія Михайлівського Золотоверхого монастиря, Києво-Печерської лаври, Вознесенського дівочого монастиря та Софійського собору. Іншим джерелом були досліджені гончарні осередки – Видубичі та Гончарі, які дали змогу визначити місце виробництва багатьох

різновидів художньої кераміки. Об'єкти рядової міської забудови Верхнього міста та Подолу також дали певну кількість художньої датованої кераміки.

Кераміка Києва XVI–XVIII ст. декорувалася по-різному і досить багато: рельєфними орнаментами, розписом, поливою. Але це був переважно утилітарний посуд – для приготування їжі, зберігання припасів, перенесення рідин тощо. До художнього посуду можна віднести його столові різновиди, декоровані поливою та орнаментами. Це – тарелі, миски, кухлі, глеки, келихи, що їх могли використовувати також для прикрашання інтер'єрів.

В основу класифікації художнього посуду покладено техніку його орнаментативності. Є дві великі групи орнаментів – рельєфні та мальовані, що комбінуються з поливою (підполив'яні та надполив'яні). У свою чер-

гу полива поділяється на прозору та непрозору (емаль), а за кольором – на кольорову чи безбарвну. На основі цих ознак можна виділити два основні типи художнього посуду XVI–XVIII ст. – посуд з рельєфними орнаментами під кольоровою прозорою поливою і посуд з мальованими орнаментами, що своєю чергою поділяється на два різновиди – з розписом під прозорою безбарвною поливою (напівмайоліка) та з надполив'яним розписом емаллями (майоліка). Більш дрібний поділ на групи проводиться відповідно до видів орнаментів.

Кераміка XVI ст. характеризується **рельєфними орнаментами під кольоровою прозорою поливою**. Єдиним різновидом підполив'яного орнаменту на посуді є ритовані лінії (іл. 1: 4). У цей час використовувалася переважно зелена полива, а жовта й коричнева траплялися дуже рідко.

На межі XVI–XVII ст. з'явився новий різновид глазурування – нанесення поливи двох кольорів на одну посудину. Переважало поєднання зеленої та жовто-коричневої полив. Інші кольорові вирішення – рідкісні. Невелика частка виробів вкрита монохромною, переважно зеленою, поливою.

У цей час стають популярними відбитки штампів. Відтиски коліщатка є типовим для тарілок XVII ст. (іл. 1: 2). Серед них переважають орнаменти геометричні та геометризовані – зубці, насічки, коса сітка, штрихи, заштриховані прямокутники, пунктирна лінія тощо. Рідше трапляється стилізований рослинний чи рослинно-геометричний орнамент. Відбиток орнаментального валика, як правило, комбінується з гребінцевим ритованим хвилястим орнаментом, який може бути виконаний у вигляді арок, фестонів, густих високих зубців або, навпаки, дуже похилих і видовжених хвиль, квітки в центрі тарілки (іл. 1: 3). Гребінець використовувався три-, семи-, восьми-, рідко – з більшою кількістю зубчиків (8–12). У XVIII ст. гребінцевий орнамент та коліщатковий штамп на мисках і тарілках поступово виходять з ужитку.

Кухлі й глеки XVII ст. декоровані прокресленими горизонтальними та вертикальними чи скісними лініями, штампами й невеликими шишечками чорної поливи. Їхні руч-

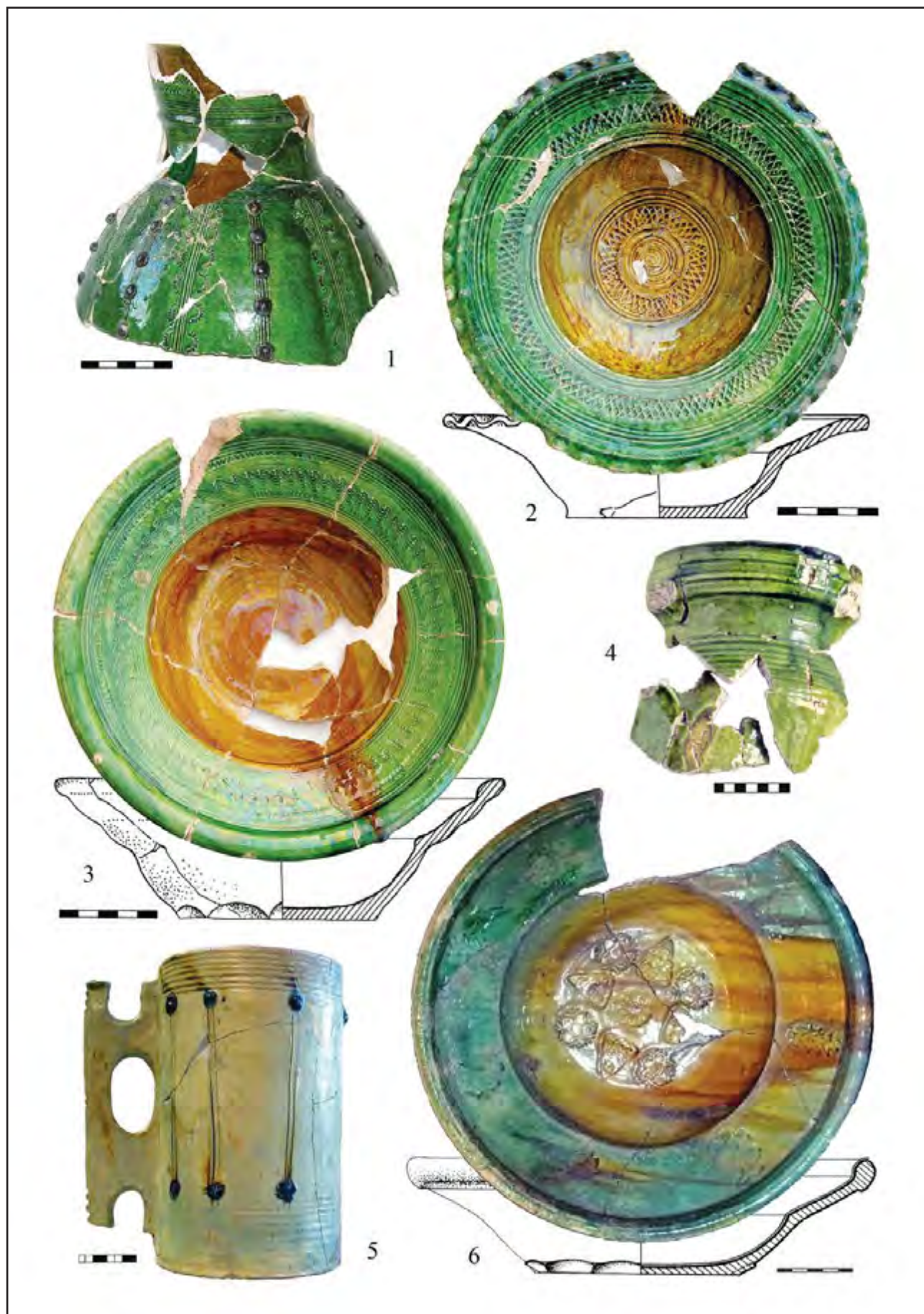
ки мають фігурні форми або орнаментовані пластичним декором (іл. 1: 1, 5).

У кінці XVII ст. з'являється, а в першій половині XVIII ст. набуває популярності декорування тарілок окремими штампами для кожного елемента орнаменту. Одиначні штампи відсутні в комплексах, які датуються першою половиною XVII ст., і дуже рідко трапляються в комплексах другої половини століття. Найраніші з таких орнаментів – зооморфні (леви?) та антропоморфні (янголи) – досить великих розмірів. У першій половині XVIII ст. домінують одиначні штампи – геометричні та фітоморфні (іл. 1: 6).

Підполив'яні рельєфні орнаменти є типовими для XVII – середини XVIII ст. Починаючи з другої половини XVIII ст., вони поступово зникають.

Уся ця кераміка була місцевого виробництва. Кілька гончарних горен з таким посудом (браком та напівфабрикатами) було досліджено в Києві (Видубичі, Гончарі) та на Київщині (Переяслав-Хмельницький, Вишгород). У київських майстернях було знайдено і два штампи з випаленої глини (у вигляді людського обличчя й квітки). Традиція рельєфної орнаменталії є, очевидно, місцевою. Відбитки коліщатка спорадично траплялися в давньоруському та післямонгольському гончарстві, що може вказувати на їх безперервне існування до нових часів. Щоправда, у Західній Європі штампові орнаменти на полив'яній кераміці застосовувалися вже в XIII ст., наприклад, у містах Фландрії [Auch, Trzeciński, 2007, s. 174], а в Польщі коліщатковий штамп набуває популярності з XIV ст. [Augustyniak, 2005, s. 209]. Але до XVII ст. там він переважно виходить з ужитку, тому його походження із цих територій видається малоімовірним. На нашу думку, поширення рельєфної підполив'яної орнаменталії з кінця XVI ст. може бути пов'язане з модою на багато декороване начиння. А орнаментальні мотиви виявляють схожість з орнаментами дерев'яної різьби й вишивки, що змушує шукати їхні корені в українському декоративно-вжитковому мистецтві.

Посуд, декорований мальованими орнаментами, з'являється в Києві на зламі XVI–XVII ст. Один з його різновидів – на-

Іл. 1. Посуд з кольоровою поливою та рельєфною орнаментациєю

півмайоліка (або псевдомайоліка), тобто **розпис ангобами і барвниками під прозорою безбарвною поливою.** Відповідно до видів орнаменту він поділяється на дві групи – контурний розпис (ріжкування) та розпис розводами (фляндрівка). Більшість таких посудин вкривалася білим ангобом під розпис, хоча деякі посудини з білої глини такого покриття не потребували. Невелика частина вкривалася червоним ангобом. Контурний розпис виконувався переважно трьома фарбами – чорно-коричневою (контур), червоно-жовтою та зеленою (заповнення площин усередині контуру). Жовта, помаранчева та синя фарби дуже рідкісні. У такій техніці орнаментовані переважно миски й тарілки, рідко – кухлі, келихи, глеки (іл. 2: 1, б). На тарілках орнаменти розміщені на дзеркалі та берегах. Інколи (переважно на пізніших посудинах) орнамент займав усю площину посудини, утворюючи єдину композицію. Частіше трапляються симетричні, відносно центру, мотиви центральної композиції – квадрат, розділений на чотири частини, хрестоподібна фігура, розетка. Іншим різновидом є композиція у вигляді вазона, коли пагони й гілки виходять з однієї точки. Вона буває і симетричною відносно осі, і асиметричною. Трапляються рідкісні симетричні композиції з геометричних абстрактних фігур. Серед орнаментів, розміщених на берегах тарілок, можна виділити кілька груп зі сталою композицією та набором елементів. Найпоширеніший мотив – суцільний пояс із арок з трілисниками між ними. Серед інших композиційних вирішень – поділ на сектори, суцільна гірлянда-пагінець, окремі однотипні елементи, суцільні пояси з геометричних фігур. Орнаменти переважно геометричні та рослинні. Кілька посудин містять зображення пташок, риб, людей та ангелів.

Крім контурного розпису, є також безконтурне ріжкування, орнаменти якого склалися зі смуг і мазків різної довжини, що в поєднанні утворювали трикутники – так звані гребінці або інші елементи (іл. 2: 2). Цей різновид з'явився в другій половині XVIII ст.

Техніка розводів (фляндрівка) включає також два різновиди орнаментів – мар-

мування та розтягування рідких глини вістря. Мармування – декор, виконаний без застосування інструментів [Лашук, 1969, с. 66]. Для його створення виріб вкривали шаром ангобу й одразу, поки він був ще мокрий, розбризкували плями інших ангобів і барвників. Потім посудину швидко струшували, щоб утворилися розводи й затікання. Часто мармування – комбіноване, з контурним розписом по берегах (іл. 2: 3). Кольори – червоний, чорний, білий та зелений. Мармуровані посудини з'являються в другій половині XVII ст.

Другий різновид орнаменту виконаний за допомогою вістря, яким розтягують сирі глини [Лашук, 1968, с. 8]. На ще сирий виріб наносили шар ангобу, поверх нього ріжком малювали концентричні лінії або плями різних кольорів і, поки маса не затужавіла, швидко розтягували їх гострим інструментом, унаслідок чого утворювалися геометризовані орнаменти (іл. 2: 4). У такій техніці прикрашалися лише тарілки й миски. Цей різновид фляндрівки з'явився в середині XVIII ст. – найраніший зразок походить з погребів під Братським корпусом Софії, що має верхню дату – 1760 рік. Він набуває поширення в комплексах Києва кінця XVIII – XIX ст.

Техніка підполив'яного розпису розвивається наступні два століття і є переважаною сьогодні. З'являється вона під впливом європейської моди. Питання її походження є дискусійним. Мистецтвознавці пов'язують її поширення з італійськими фаянсами [Данченко, 1974, с. 8]. Але така техніка була поширена в Європі та на Сході задовго до появи італійської майоліки. Наприклад, у Візантії вона відома з IX ст. [Макарова, 1967, с. 11–20; Коваль, 2010, с. 119], у Болгарії та Греції використовувалася в XII–XIII ст., а в Італії – у XIII–XV ст. (так звана протомайоліка) [Vroom, 2005, р. 78, 82, 128–129]. Кераміка, подібна до української, виготовлялася в Браїлі (Румунія) в XV–XVI ст. [Candea, 2005, fig. 11–12, 15–16]. Польський вплив видається мало ймовірним, оскільки на польських теренах подібна техніка з'явилася майже одночасно з українською – у другій половині XVI ст. [Supryn, 1975, s. 240, 262; Szetela-Zauchowa, 1994, s. 66]. На нашу думку, джерела

Іл. 2. Посуд з мальованим декором : 1–4, 6 – підполив’яні розписи, 5 – надполив’яний розпис емалями

підполив'яного розпису потрібно шукати на пост-візантійських територіях.

Техніка мармурування, очевидно, веде своє походження від італійської і турецької кераміки «marbled» [Коваль, 1999, с. 222; Vroom, 2005, р. 164–165]. Аналоги комбінованої орнаментики (мармурування з ріжкуванням) є серед польської кераміки кінця XVI – XVII ст. [Swiechowska, Dukwicz, 1955, tabl. 15; Supryn, 1975, tabl. XIV.3; Szetela, 1969, il. 38, 39]. Фляндрівка, виконана вістрям є, вірогідно, самобутнім досягненням українських гончарів. Аналоги посуду з такою орнаментациєю є в Молдові, де їхня поява також відноситься до XVIII ст., тому важко судити про напрями впливів [Хынку, 1969, с. 111].

Більшість мальованої полив'яної кераміки – місцевого виробництва. Було досліджено кілька осередків, де виготовляли такий посуд: Видубичі на межі XVI–XVII ст. та Гончарі другої половини XVII – XVIII ст. у Києві, а також м. Переяслав-Хмельницький XVIII ст. [Сикорский и др., 1986, с. 27]. Біля кількох горнів знайдено напівфабрикати (розписану, але не глазуровану кераміку) та брак.

Невелику частину становить імпорт. Кілька мармурованих кухлів і горщиків із червоної глини без домішок, можливо, турецького походження [Коваль, 1999, с. 227; Vroom, 2005, р. 164–165]. Тарілка з мармуруванням на дзеркалі та кобальтовим синім розписом на берегах походить з польського гончарного осередку Мехочин [Szetela, 1969, tabl. 36].

Є також кілька посудин, які за технологічними та морфологічними ознаками можуть бути немісцевого виробництва. Серед них – тарілки, кухлі та глеки з білої каолінової глини, прикрашені рослинним орнаментом.

Повні аналогії деяким квітковим мотивам є на польській кераміці XVII ст. з м. Ярослав. Щоправда, місце виробництва цієї кераміки залишається невідомим.

Лише кілька тарілок межі XVII–XVIII ст. декоровані в техніці **майоліки – надполив'яним розписом емалями** (іл. 2: 5). Вони також можуть бути привізними (наприклад, з території Білорусі [Ганецкая, 1980, с. 75–78]), але можуть бути й місцевого виробництва. У будь-якому разі ця техніка орнаментациі не набула поширення на території Середньої Наддніпряни, зокрема Києва.

Таким чином, на київських матеріалах можна прослідкувати розвиток орнаментациі художнього посуду впродовж трьох століть. Якщо в XVI ст. маємо лише традиційну рельєфну (ритовану) підполив'яну орнаментацию, то на зламі XVI–XVII ст. під європейськими впливами відбувається як її збагачення (штамп, пластика), так і поява мальованого підполив'яного декору. Перший тип орнаментациі розвивається впродовж XVII – першої половини XVIII ст., а далі поступово занепадає. Мальована орнаментация, навпаки, розвивається впродовж XVII–XVIII ст. (поява фляндрівки та безконтурного ріжкування) і на сьогодні є пануючою в багатьох гончарських осередках.

Усі розглянуті різновиди художньої кераміки присутні й серед керамічних матеріалів із садиби Десятинної церкви, але, на жаль, у дуже фрагментованому вигляді і з перемішаних шарів. Тому для їх атрибуції доводиться широко застосовувати інші київські матеріали, насамперед з добре досліджених пам'яток з датованими шарами й об'єктами.

Література

- Ганецкая И.У.* Мастацкая кераміка Мсціслава // Весці АН БССР : серія громадських наук. – Мінск : Навука і тэхніка, 1980. – № 1. – С. 75–80.
- Данченко Л.С.* Народна кераміка Середнього Придніпров'я. – Київ : Мистецтво, 1974.
- Коваль В.Ю.* Кераміка Востока на Руси. Конец IX – XVII век. – Москва : Наука, 2010.
- Коваль В.Ю.* Позднесредневековая глазурованная керамика с мраморовидной росписью // Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья: Материалы науч. семинара. – Тверь, 1999. – Вып. 3. – С. 222–229.
- Лащук Ю.* Українські гончарі. – Київ : Тов-во культ. зв'язків з українцями за кордоном, 1968.

Лащук Ю.П. Українська народна кераміка XIX–XX ст. : дис. ... д-ра мистецтвознав. – Львів, 1969.

Макарова Т.И. Поливная посуда: Из истории керамического импорта и производства древней Руси. – Москва : Наука, 1967.

Сикорский М.И., Бузян Г.Н., Буйлук Н.М., Товкайло Н.Т. Отчёт Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1986 год. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, № 1986/164.

Хынку И.Г. Молдавская народная керамика. – Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1969.

Auch M., Trzeciński M. Sredniowieczne importy ceramiczne z badan na dziedzincu glownym palacu Pod Blacha // Kronika Zamkowa. – 2007. – № 1/2 (53/54). – S. 127–154.

Augustyniak J. Cysterskie opactwo w Sulejowie: Rozwoj przestrzenny do konca XVI wieku w swietle badan archeologiczno-architektonicznych w latach 1989–2003. – Lodz : Muzeum Archeologiczne I Etnograficzne, 2005.

Candea I. Braila, un centre roumain de la ceramique emaillee moins connu (XIVe–XVIe ss.) // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. Сб. науч. трудов. – Киев : Стилос, 2005. – Т. 1. – С. 431–456.

Supryn M. Polmajolikowa ceramika z Jaroslavia // Wiadomosci archeologiczne. – Warzhawa, 1975. – Т. 40. – S. 239–264.

Swiechowska A., Dukwicz R. Warsztat garncarski z konca XVII wieku // Szkice staromiejskie. – Warszawa : Sztuka, 1955. – S. 151–160.

Szetela T. Ceramika z Miechocina // Polska Sztuka Ludowa. – 1969. – № 2. – S. 75–108.

Szetela-Zauchowa T. Miechocin. Nowozytny osrodek garncarski // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od poznego sredniowiecza do czasow wspolczesnych : materialy z konferencji. – Rzeszow, 1994. – S. 45–72.

Vroom J. Byzantine to modern pottery in the Aegean: 7th to 20th century. – Netherlands Utrecht : Parnassus press, 2005.

МОНІТОРИНГ ЗАКОНСЕРВОВАНИХ ФУНДАМЕНТІВ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ ЗА ДОПОМОГОЮ АЕРОФОТОЗЙОМКИ

Володимир Гнера
старший науковий співробітник
Науково-експозиційного відділу
Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:
дистанційна археологія, музеєзнавство,
пам'яткознавство

У статті розглянуто можливість використання аерофотозйомки з подальшою тематичною цифровою обробкою на прикладі ділянки законсервованих фундаментів Десятинної церкви (м. Київ). Аерофотомоніторинг має значний потенціал у плануванні заходів щодо музеєфікації та консервації археологічних об'єктів та моніторингу сучасного стану пам'яток. Проаналізовано перспективи здійснення постійного аерофотограмметричного нагляду за станом і режимом використання пам'ятки та зон її охорони.

Ключові слова: Десятинна церква, фундамент, консервація, моніторинг, аерофотозйомка, GPS-вимірювання, музеєфікація.

В статье рассмотрена возможность использования аэрофотосъемки с последующей тематической цифровой обработкой на примере участка законсервированных фундаментов Десятинной церкви (г. Киев). Аерофотомоніторинг имеет значительный потенциал при планировании мероприятий по музефикации и консервации архитектурно-археологических объектов и мониторинга современного состояния памятников. Проанализированы перспективы осуществления постоянного аэрофотограмметрического надзора за состоянием и режимом использования памятника и зон его охраны.

Ключевые слова: Десятинная церковь, фундамент, консервація, моніторинг, аерофотосъемка, GPS-измерения, музеєфікація.

The article describes the use of the aerial photography, followed by thematic digital processing on an example of the part of preserved foundations of the Desyatynaya Church (Kyiv). Monitoring of aerial photography has considerable potential when planning of the museumification and preservation of architectural and archaeological sites, and monitoring of current state of the monuments. The prospects for ongoing aerial photogrammetric supervision over conditions and mode of use of the monument and its protection zones were analyzed.

Keywords: Desyatynaya church, foundations, conservation, monitoring, aerial photography, GPS-metering, museumification.

Найдавніша пам'ятка християнської монументальної архітектури – церква Богородиці Десятинна – була зведена князем Володимиром Святославичем у 989–996 роках. Її було зруйновано під час взяття Києва ордами хана Батия в 1240 році. Залишки давньоруського собору з часом стали основою для зведення ряду храмів (за традицією вони отримали назву Десятинна церква). Так, у

XVII ст. митрополит Петро Могила спорудив церкву з використанням руїн давньоруського Десятинного храму [Єлшин, Івакин, 2010, с. 74–109]. Цю будівлю розібрали перед будівництвом нового храму в XIX ст. У 1828–1842 роках за проектом архітектора В. Стасова на фундаментах давньоруської Десятинної церкви збудовано новий одноіменний храм (так званий «стасівський»)

[Реутов, 2010, с. 380–387]. Проіснував храм до 30-х років ХХ ст. і був зруйнований радянською владою.

Перші дослідження решток давньоруського храму започаткував Петро Могила. Масштабне наукове вивчення храму почалося понад 150 років тому. Археологічні дослідження фундаментів храму відбулися 1824 року під керівництвом К. Лохвицького, у 1826 році – архітектора М. Ефимова. У 1908–1914 роках пам'ятку досліджував Д. Мілеєв, за його участю була виконана перша спроба трасування залишків храму. Пізніше, після руйнації «стасівського» Десятинного храму, у 1938–1939 роках фундаменти давнього храму ретельно досліджувала археологічна експедиція М. Каргера [Каргер, 1952, с. 5–13].

У 1950 році відбулося повне трасування фундаментів Десятинної церкви, виконане на поверхні законсервованих залишків червоним камінням. Під час робіт з реконструкції території Дитинця Давнього Києва 1982 року до 1500-літнього ювілею Києва було поновлено трасування фундаментів давньоруського Десятинного храму.

Останні масштабні археологічні розкопки розпочато 2005 року під керівництвом Г. Івакіна. Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАН України було проведено комплексне обстеження як самої монументальної пам'ятки Х–ХІХ ст., так і прилеглої до неї території [Івакін, Манігда, Іоаннісян, Лукомський, Їолшин, Зиков, 2009, с. 127–132]. Серед найвагоміших результатів цих досліджень є: отримання уточненого плану церкви (оскільки останній був складений у 1939 році шляхом зіставлення двох планів 1908–1909 і 1938–1939 років); визначення послідовності зведення окремих її частин та місць значних перебудов в ХІ і ХІІ ст. [Каргер, 1952, с. 5–13]. У ході роботи було використано тахеометричну зйомку. У результаті тахеозйомки було отримано цифрову модель. У камеральних умовах за фото обрисами та іншої ракурсною фотофіксацією на листи було нанесено креслення плану. Було виявлено, що в опублікованому плані храму є помилка: у частинах, вимірених 1939 року – до 0,5 м, а разом з пристикованою частиною розкопок 1909 року – до 1 м (іл. 1). У ході

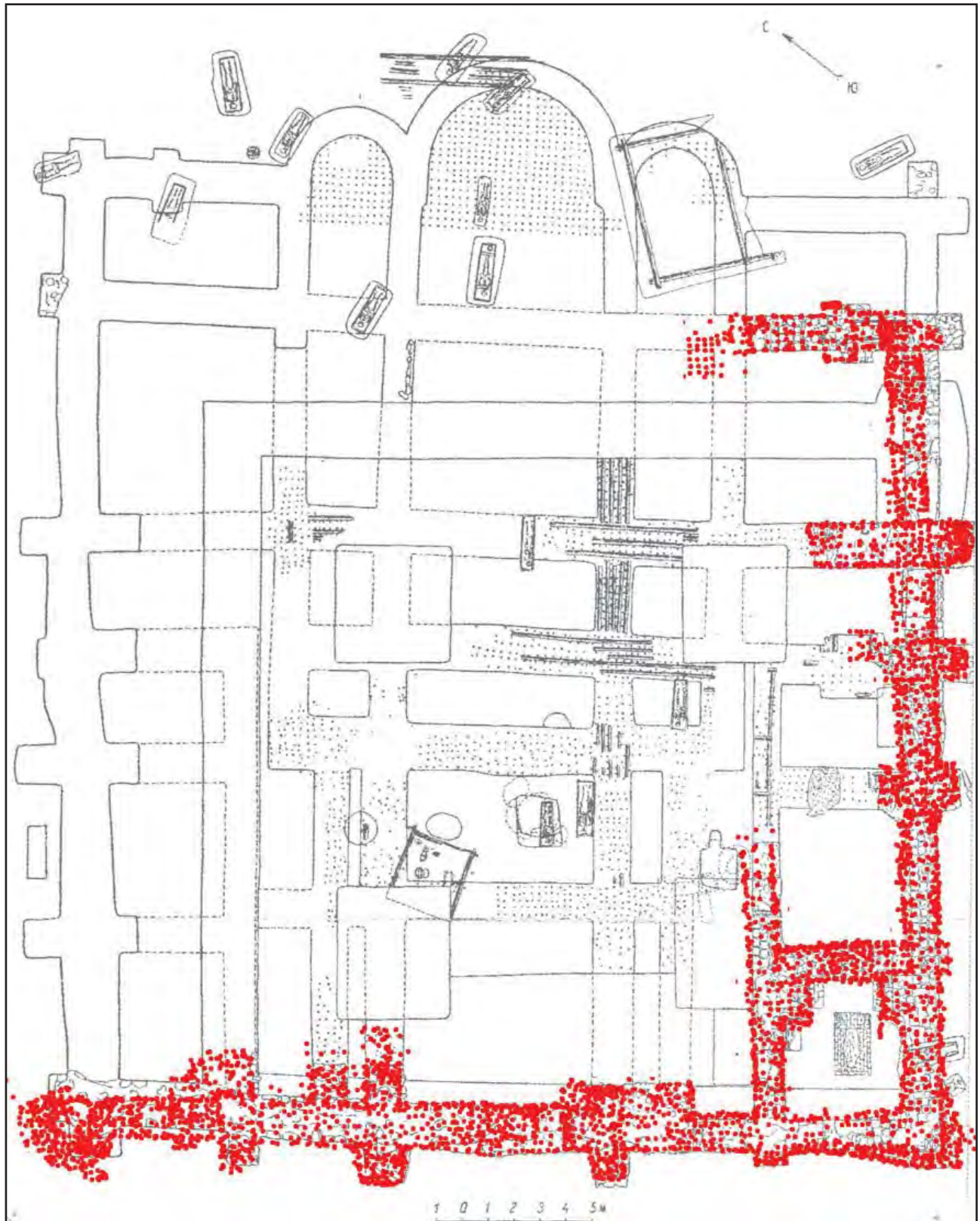
роботи було підтверджено незаперечні переваги використання тахеометричної зйомки при стаціонарних роботах – в умовах короткострокових рятувальних робіт, дослідженні великих площ [Дараган, Ёлшин, Лукомський, 2007, с. 113].

Восени 2005 року над розкопом збудували павільйон з металу, скла та пластику, який поступово руйнувався. У лютому 2010 року захисне покриття не витримало снігового навантаження й завалилося. У 2011 році археологічні дослідження фундаментів Десятинної церкви було завершено, площа розкопу законсервовано піском та насипним ґрунтом. У цьому стані пам'ятка перебуває досі.

У новоствореному Музеї історії Десятинної церкви для контролю за станом консервації фундаментів храму проводився постійний моніторинг. На початковому етапі моніторинг був візуальний з виходом на місце та оглядом території з фотофіксацією. Беручи до уваги розміри законсервованої пам'ятки, наземне обстеження не давало змоги побачити весь об'єкт комплексно в сучасному середовищі. Спираючись на продуктивний досвід закордонних науковців, запропоновано додатково проводити моніторинг за допомогою неруйнівних методів, а саме з використанням дистанційного зондування Землі [Google Earth]. Спочатку використовувалися космоснімки ділянки, але велика масштабність космоснімок не дозволяла фіксувати дрібні деталі на території консервації (іл. 2) [Кучко, 1988]. Тому було вирішено проводити моніторинг за допомогою квадрокоптера, унаслідок чого було отримано чіткіші аерофотознімки з малої висоти (від 20 до 150 м).

Для аерофотозйомки використано квадрокоптер DJI Phantom 2 Vision. Оренда в сотні разів дешевша, ніж оренда вертольота, при цьому невеликий розмір і маневреність дозволяють зняти такі ракурси й об'єкти, які не доступні з вертольота. Квадрокоптери зручні для відносно дешевої аерофото- та відеозйомки і набагато краще пристосовані для огляду та фіксації пам'яток архітектури з висоти пташиного польоту.

Квадрокоптер обладнаний 14-мегапіксельною камерою GoPro з можливістю відеозапису в FullHD та осьовим стабілізатором

Іл. 1. Тахеометрична зйомка фундаментів Десятинної церкви

зображення, системою Wi-Fi для передачі зображення з фотокамери, системою GPS, гіроскопом та іншими системами для легкого пілотування. Цей літаючий апарат має дуже високий коефіцієнт корисної дії, позаяк у

нього немає трансмісії між двигунами й повітряними гвинтами. Це стабільний і надійний пристрій, максимальна дальність польоту якого – до 15 км, тривалість – 25 хвилин [Гнера, 2014, с. 16–25].

Отримані знімки можна використовувати для візуалізації зруйнованих об'єктів на даній території. Специфіка ділянки полягає в існуванні різночасових архітектурних об'єктів на одній території. На цій ділянці в різні часи існувало кілька мурованих Десятинних храмів: мурована давньоруська церква Богородиці Десятинна, мурована церква Різдва Богородиці Десятинна, або Миколи Десятинного (так звана Десятинна церква Петра Могилі), Десятинна церква за проектом архітектора В. Стасова (так звана «стасівська» Десятинна церква) [Раппопорт, 1962, с. 61–80]. Усі названі храми були зруйновані, але частково зберігалися фундаменти церков, що перебувають нині в законсервованому стані.

Для моніторингу стану консервації цих фундаментів відбувається періодична аерофотозйомка ділянки. Першу аерофотозйомку Старокиївської гори на місці фундаментів Десятинної церкви було проведено у травні 2014 року. Перші знімки зроблено з висоти 20 м. На них фіксуються дрібні деталі на те-

риторії ділянки, але не весь об'єкт консервації. На знімках з висоти 50 м охоплено весь майданчик законсервованих храмів, отримано можливість проаналізувати стан консервації. На знімках з висоти 120 м спостерігаємо Старокиївську гору з дорогами та будівлями і всієї пам'ятки в цілому – Дитинця давнього Києва з оточуючим середовищем. Отже, нами було апробовано низько-висотну аерофотозйомку для моніторингу стану консервації залишків храму. На знімках з висоти 50 м чітко видно контури фундаментів давньоруського храму, а також законсервований розкоп 2011 року. Різного виду аерофотознімки дозволяють виявляти різні деталі, які окремо або разом допомагають виявляти особливості стану території пам'ятки Десятинна церква (іл. 2).

Нині в умовах постійного розвитку технологій дедалі актуальнішою стає проблема багатостороннього підходу до вивчення пам'яток археології та їх неруйнівного дистанційного дослідження. Науковці використовують аеро- та космознімки у своїй роботі,

Іл. 2. Фотомоніторинг законсервованих фундаментів Десятинної церкви

Іл. 3. Аерофотозйомка 2014 року законсервованих фундаментів Десятинної церкви

проте в більшості випадків знімки не обробляються додатково.

Для більш досконалого розпізнання змін у рельєфі законсервованого об'єкта отримані фотографії були оброблені за методикою археологічного дешифрування. Використовуючи наявні плани (схеми) та аерофотознімки, спробуємо створити ситуативні ортофотоплани храмів, що існували на цій ділянці. Методи фотограмметрії дозволяють за фотознімками визначати взаємне положення будь-яких точок сфотографованих об'єктів, зокрема, відмінності в навколишньому ландшафті [Дорожинський, Тукай, 2008].

Для цифрової обробки фотознімків використовувався графічний редактор (Adobe Photoshop), можливе застосування й інших редакторів, залежно від уподобання. На початку знімки змінювалися за допомогою корекції зображення й каналів кольору [Скотт Келби, 2006]. Перемикаючи канали (попередньо збільшуємо контраст фотознімка майже до максимуму), одержуємо різні відтінки кольору, на яких проявляються різноманітні кольорові форми і за допомогою тематичного дешифрування й наявних схем фундаментів храму розпізнаємо зміни. Також тіньові орієнтири є результатом невеликих коливань у топографії місцевості. Сонце, що піднімається або заходить, дає довгі тіні, виявляючи

майже зниклі насипи або траншеї. Завдяки цим ознакам та орієнтирам можливо фіксувати контури об'єктів (рештки законсервованих фундаментів), що зовсім не розпізнаються при звичайному фотографуванні поверхні (іл. 3). На аерофотознімках 2014 року, за допомогою вищезгаданих ознак, виділяємо умовно відтворені лінії залишків фундаменту першого храму та фіксуємо рельєфні зміни в стані консервації.

Друга аерофотозйомка консервації Десятинної церкви відбулася в березні 2015 року (іл. 4). Також було проведено низько-висотну аерофотозйомку (20 м, 50 м, 120 м) та проведено додаткову цифрову обробку знімків за допомогою графічного редактора. Зйомка проводилася з різної висоти та під різними кутами, при бічному світлі стали помітними деталі рельєфу, яких не видно з наземного огляду території. На аерофотознімках фіксуємо, як на площі законсервованих фундаментів відбуваються процеси осідання ґрунту, його переміщення та ерозії. Розпізнаються контури розкопу 2005–2011 років та збережені лінії фундаменту під шаром глини. На знімках, зроблених у березні 2015 року, земля й дерева не вкриті рослинним покривом, тож чітко простежується ландшафт охоронної території та просадка ґрунту в центральній частині законсервованого розкопу.

Загалом щодо цифрової обробки аерофотознімків існує велика кількість методів і алгоритмів, які дозволяють розв'язувати найрізноманітніші задачі та дають можливість постійно вдосконалювати існуючі алгоритми і за рахунок цього підвищувати ефективність виявлення об'єктів археології. У подальшому доцільно здійснити обґрунтування вимог до процесу обробки цифрових зображень, отриманих з квадрокоптера.

Порівнюючи знімки 2014 та 2015 років, бачимо зміни в консервації, які відбулися в цей час (іл. 5). Таким чином, за допомогою серії знімків, зроблених з часовим інтервалом, було виявлено ділянки фундаментів, що відчують найбільший вплив через процеси ерозії. Аналіз цих змін та своєчасне реагування (особливо на можливі негативні зміни) має важливе значення для збереження законсервованих об'єктів на цій ділянці. Це зумовлює необхідність планової аерофотозйомки й чіткої періодичності в знімках у різні пори року (рання весна – без листя та трави (зелень), перший місяць літа – з пророслою травою і листям (розквіт рослинного покриву), пізня осінь – з опалим листям, зима – усе вкрито снігом), щороку проведення аерофотозйомки в один і той самий час полегшить ситуацію для постійного кваліфі-

кованого догляду за консервацією фундаментів Десятинної церкви та, у разі необхідності, своєчасного реагування.

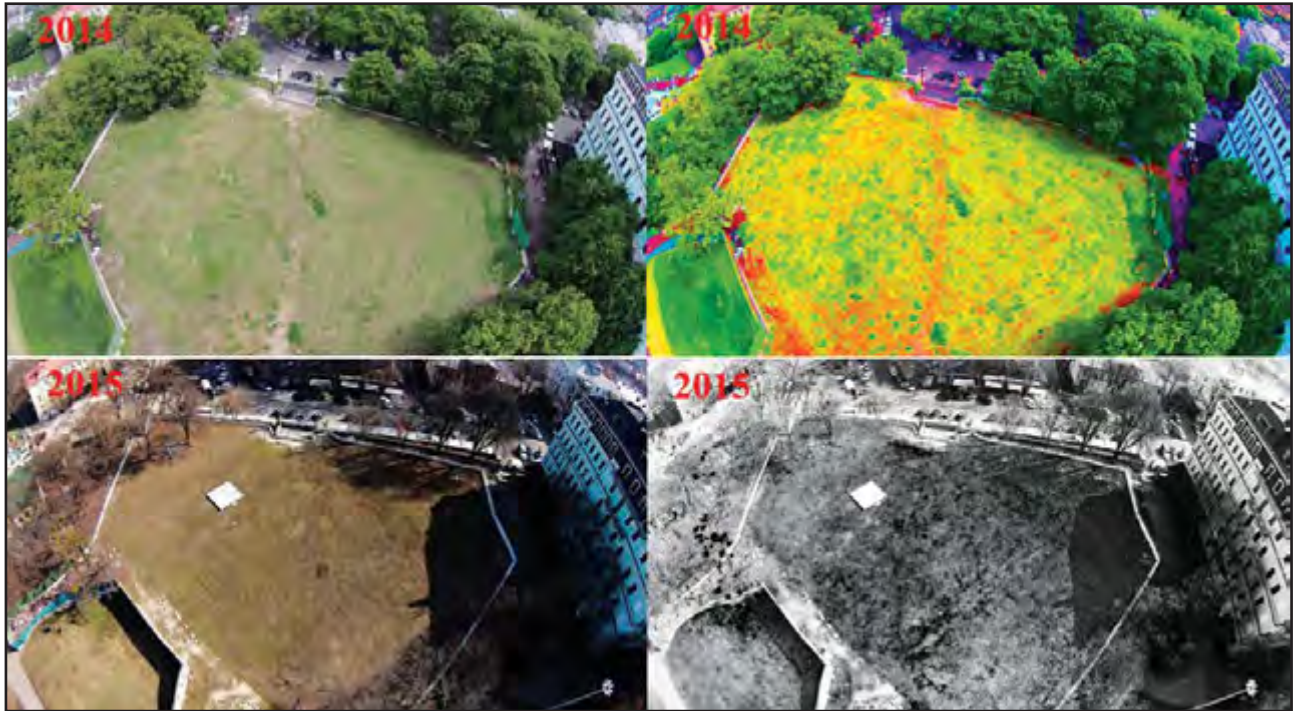
На даний час проводиться щорічний моніторинг законсервованих фундаментів Десятинних храмів, спочатку це наземний моніторинг (візуальний з фотофіксацією, 2012–2013 роки), а надалі – наземний та аерофотомоніторинг (2014–2015 роки), з подальшим дослідженням та фіксацією змін на території консервації Десятинної церкви.

Для більш чіткого розуміння місцезнаходження законсервованих храмів (що не фіксуються на поверхні) доцільно використовувати накладання на отримані аерофотознімки відомих планів об'єктів, «прив'язуючи» їх до існуючих відправних точок. Це дає можливість візуалізувати невидимі об'єкти та зони їх місцезнаходження.

Доцільним вважаємо проведення тахеометричної зйомки на території законсервованих фундаментів Десятинної церкви. Сутність тахеозйомки полягає в тому, що на спеціальних стереоприладах універсального типу створюють просторову геометричну модель сфотографованої місцевості й досліджують її у трьох вимірах – X, Y, Z [Багратуни, 1969]. У результаті отримується просторове розташування точок моделі, тобто планові ко-

Іл. 4. Аерофотозйомка 2015 року законсервованих фундаментів Десятинної церкви

Іл. 5. Порівняльні аерофотознімки рельєфу консервації фундаментів Десятинної церкви

ординати та висотні відмітки заданої території з подальшою побудовою цифрової моделі рельєфу для ґрунтового спостереження змін ландшафту.

Масштабні й точні знімки консервації фундаментів Десятинної церкви дають можливість зафіксувати теперішній стан консервації, а подальша прив'язка аерофотознімків (за допомогою реперів – GPS-точок) до топоплану території використовується для створення ортофотоплану залишків фундаментів, консервації та цифрової моделі рельєфу території і, як наслідок, побудова 3D-моделей консервації фундаментів та території Десятинної церкви [Persepolis a virtual reconstruction]. Постає можливість для подальшого неруйнівного дослідження історії Десятинного храму.

Загалом зйомка дає можливість відстежити недоліки консервації фундаментів та розкопу, оцінити масштаби просадки ґрунту. На підставі цих даних буде розроблено план першочергових заходів з відновлення належної консервації фундаментів на розкопі. Нині продовжуються періодичні зйомки території фундаментів з метою визначення найбільш оптимальних термінів та періодів моніторингових зйомок для яповнішого врахування всіх факторів, що можуть становити загрозу збереженню пам'ятки – таких як кліматичні,

ерозійні чинники, вплив рослинного покрыву та можливий антропогенний вплив. Постійний моніторинг законсервованих пам'яток (хоча б раз на три місяці) дозволить якісніше контролювати зміни в самій пам'ятці та навколишньому середовищі, що має велике значення для її збереження та майбутньої музеєфікації.

Особливого значення набуває створення візуалізації зруйнованого чи законсервованого об'єкта в просторі досліджуваної території. Розглянемо це на прикладі різночасових ділянок фундаментів Десятинної церкви. Візьмемо за основу відомі на цей час схеми Десятинного храму [Архитектурно-археологические; **Козюба, 2011**; Логвин, 1988, с. 225–229].

За допомогою графічного редактора на підготовлений знімок з квадрокоптера накладаємо план законсервованих фундаментів, прив'язуючи його до реперних точок і масштабуючи до відповідного зображення поверхні. При цьому враховується викривлення зображення аерофотознімка, оскільки передчасне використання без точної прив'язки призведе до створення потенційно невірних зображень контурів об'єкта на сучасній поверхні. Послідовно вірне використання схем і знімків Десятинного храму дає можливість візуалізувати саме територію законсервованих решток фундаментів.

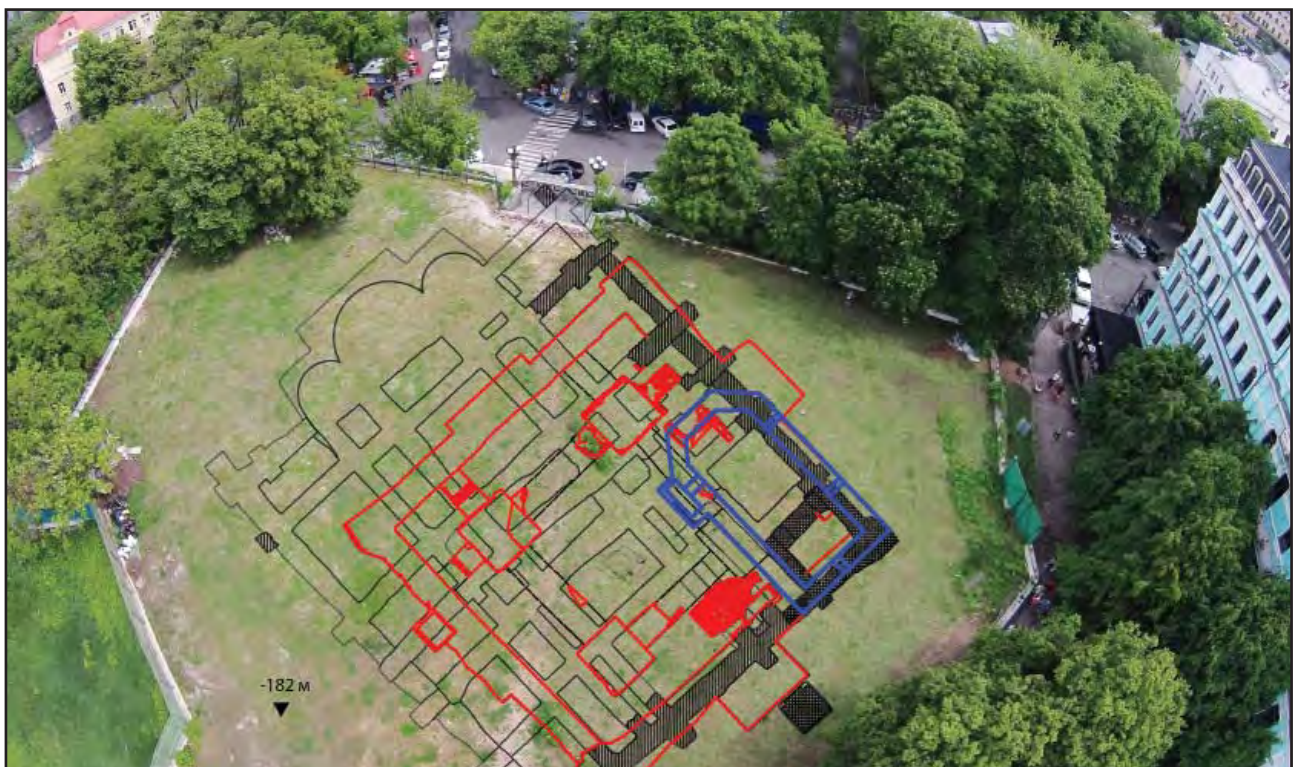
Використавши дані археологічних досліджень, фотографії та малюнки, відомі плани споруд, ми побудували візуалізацію різночасових будівель Десятинного храму та локалізували їх місце розташування (на ділянці в сучасному просторі) (іл. 5). Цей результат також можна використовувати в екскурсійній роботі МІДЦ.

Отримані дані візуалізації є попередніми й надаються у вигляді демонстрації можливостей відтворення залишків архітектурних об'єктів, прихованих під шаром ґрунту. У сучасних умовах маємо велику кількість зруйнованих об'єктів культурної спадщини (церковної, оборонної, житлової архітектури). У випадках, коли до нашого часу дійшли плани, обмірні креслення, малюнки й відоме місцезнаходження пам'яток, а також отримано аерофотознімки, стає можливим створення ситуативної візуалізації зруйнованої пам'ятки на аерофотознімках у сучасному просторі. Особливо, якщо існують опорні точки зруйнованого об'єкта (наприклад, виходи фундаментів на поверхню, чітка прив'язка розкопів з рештками архітектурних об'єктів). На Старокиївській горі є значна кількість таких зруйнованих давньоруських архітектурних об'єктів (храми, палаци тощо).

Ситуативні візуалізації зруйнованих об'єктів архітектури на аерофотознімках мають перспективу використання в науковій, музейній, пам'яткоохоронній роботі. Також є певний потенціал їх використання як інструмента популяризації власної історії та культурної спадщини, як приклад – в екскурсійній роботі.

Загалом використання аеродослідження, з подальшою тематичною цифровою обробкою отриманих зображень нерухомих об'єктів культурної спадщини, важливе для пам'яткоохоронної діяльності та планування заходів щодо музеєфікації і консервації зруйнованих пам'яток археології. Можливе здійснення постійного нагляду за станом і режимом використання пам'ятки та зон її охорони, також вчасне фіксування й реагування на антропогенні зміни на території історико-археологічної пам'ятки.

Спираючись на отримані результати використання аерофотознімків для моніторингу стану консервації фундаментів Десятинної церкви, вважаємо за необхідне регулярно проводити аерофотозйомку ділянки, що покращить контроль за станом збереження пам'ятки.

Іл. 6. Візуалізація фундаментів Десятинних храмів

Література

Архитектурно-археологические исследования Десятиной церкви в Киеве [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=158&Itemid=116.

Багратуни Г.В. и др. Инженерная геодезия [Текст] : [Учебник для гидротехн. специальностей вузов] / Г.В. Багратуни, И.Ф. Болгов, В.А. Величко и др. ; под общ. ред. [и с предисл.] П.С. Закатова. – Москва, 1969.

Гнера В.А. Аналіз використання дистанційно пілотованих літаючих апаратів у археологічних дослідженнях // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 26. – С. 16–25.

Дараган М.Н., Ёлишин Д.Д., Лукомский Ю.В. Опыт применения тахеометрической съемки при фиксации архитектурно-археологических памятников (на примере архитектурно-археологических раскопок Десятиной церкви в Киеве 2005–2006 годов) // Археология и геоинформатика. – Москва, 2007. – Вып. 4. – С. 113.

Дорожинський О., Тукай Р. Фотограмметрія. Підручник. – Львів, 2008.

Івакін Г.Ю., Манігда О.В., Іоаннісян О.М., Лукомський Ю.В., Йолишин Д.Д., Зиков П.Л. Архітектурно-археологічні дослідження Десятиної церкви 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. – Київ, 2009. – С. 127–132.

Ёлишин Д.Д., Ивакин Г.Ю. Церковь Рождества Богородицы Десятиная митрополита Петра Могилы: история, археология, изобразительные источники // Ruthenica. – 2010. – Т. 9. – С. 74–109.

Каргер М.К. Розкопки на садибі Київського історичного музею // Археологічні пам'ятки УРСР. – Київ, 1952. – Т. 3. – С. 5–13.

Козюба В.К. Про майбутню музеєфікацію церкви Богородиці Десятиної у Києві (погляд археолога) [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://2010.orthodoxy.org.ua/node/19915>.

Кучко А.С. Аэрофотография и специальные фотографические исследования. – Москва, 1988.

Логвин Н.Г. Первоначальный облик Десятиной церкви в Киеве // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С. 225–229.

Раппопорт П.А. Археологические исследования памятников русского зодчества X–XIII вв. // Советская археология. – 1962. – № 2. – С. 61–80.

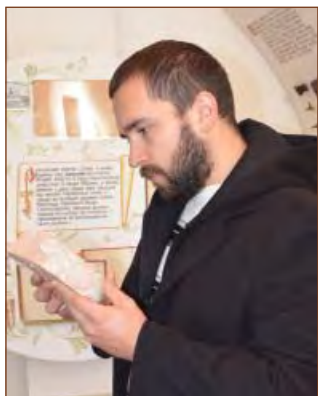
Реутов А. Дещо на захист «Нової Десятиної церкви» // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – 2010. – Вип. 7. – С. 380–387.

Скотт Келби. Работа с каналами в Photoshop. – Москва, 2006.

Google Earth [Electronic resource]. – URL : <http://www.google.com/earth/>.

Persepolis a virtual reconstruction. [Electronic resource]. – URL : <http://www.persepolis3d.com>.

МОНІТОРИНГ СУЧАСНОГО СТАНУ ПАМ'ЯТОК ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ¹

Олег Ярошенко

аспірант Центру пам'ятокознавства НАН України
Українського товариства охорони
пам'яток історії та культури

Коло наукових зацікавлень:

монументальні пам'ятки давньоруського часу,
пам'ятокознавство, археологія Давньої Русі, будівельна
кераміка X–XVIII ст.

У статті проаналізовано сучасний стан пам'яток XI–XIII ст. монументальної архітектури Північного Лівобережжя; порушено питання захисту історико-культурних об'єктів від руйнування.

Ключові слова: давньоруська архітектура, моніторинг, Північне Лівобережжя.

В статье анализируется современное состояние памятников XI–XIII вв. монументальной архитектуры Северного Левобережья; поднимается вопрос о защите историко-культурных объектов от разрушения.

Ключевые слова: древнерусская архитектура, мониторинг, Северное Левобережье.

The current state of 11th–13th centuries monumental architecture from Northern Left-bank was analyzed in this article. In addition, in this article raised question about protection of historical and cultural sites from destruction.

Keywords: Old Rus architecture, monitoring, North Dnieper Left-bank area.

Пам'ятки давньоруської монументальної архітектури Північного Лівобережжя входять до числа визначних об'єктів культурної спадщини України. Охорона, збереження, популяризація та раціональне використання цього історичного надбання як у науково-дослідній, так і в просвітницько-туристичній роботі є важливим завданням сучасної вітчизняної пам'яткоохоронної справи.

Муровані споруди Чернігово-Сіверщини вже давно потрапили в поле зору науковців. З розгортанням активних археологічних досліджень у регіоні у другій половині XX – на початку XXI ст. число відомих давньоруських монументальних будівель, повністю збережених чи археологізованих, зросло до дев'ятнадцяти. Переважна їх більшість сконцентрована в межах м. Чернігова, утім, вони відомі і в інших міських центрах – Путивлі, Острії та Новгороді-Сі-

верському. При цьому останні порівняно рідко ставали об'єктом спеціальних досліджень та вже досить тривалий час не привертати уваги фахівців. З огляду на це моніторинг їх сучасного стану та визначення перспектив збереження є нагальною потребою. Це зумовило необхідність обстеження пам'яток, яке було проведено в жовтні 2015 року в рамках виконання науково-дослідної теми 0115U03958 співробітниками Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Роботи здійснювалися насамперед шляхом натурного обстеження й фотофіксації загального вигляду об'єктів, їх окремих частин та елементів, а також навколишнього ландшафту.

Перша обстежена пам'ятка – собор XII ст., що розташований на території давнього дитин-

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом 0115U03958.

ця м. Путивля в урочищі Городок. Пам'ятку відкрив та дослідив В. Богусевич у 1959–1961 роках. Невдовзі після цього, 1965 року, північно-західну частину собору розкопав Б. Рибаків [Рыбаков, 1965]. У 1979–1981 роках у безпосередній близькості від решток споруди розкопки здійснив О. Сухобоков [Сухобоков, 1986, с. 311].

Путивльський собор являв собою хресто-вокупольний трьохапсидний чотириохстовпний храм (18×20 м) з бічними екседрами. Від нього збереглися фундаменти та частини стін, зведені з плінфи (переважно розміром 28×20×5 см) на цем'янковому розчині [Богусевич, 1963, с. 134].

Питання щодо датування цієї пам'ятки архітектури Давньої Русі залишається відкритим. Автори розкопок відносили її до періоду від кінця XII ст. до 30-х років XIII ст. [Богусевич 1963, с. 166; Рибаків, 1965, с. 156]. Однак більшість сучасних дослідників монументальних пам'яток давньоруського часу відносять його зведення до кінця XII ст. [Иоаннисян, 2015, с. 434].

На сьогодні рештки собору містяться на території пам'ятки археології «Городище літописного міста Путивль» (охоронний № 2241), що є сучасним міським парком. Після завершення археологічних робіт розкопаний храм

було засипано ґрунтом, поверхню задерновано. На початку XXI ст. розглядалися проекти щодо його відбудови в сучасних матеріалах, однак вони залишилися нереалізованими [Тупик, 2009; Тупик, 2010]. У наш час місце розташування храму відмічене меморіальним знаком у вигляді хреста, що лежить на ґрунті (іл. 1).

Умови консервації залишків собору не згадуються в літературі. Імовірно, його засипали ґрунтом з відвалів розкопу. Зважаючи на це, доцільною є перевірка стану фундаментів шляхом закладки зондажів та, у разі необхідності, повторне розкриття пам'ятки з подальшим комплексом дій для її відповідної консервації.

Другим об'єктом обстеження 2015 року стали руїни Юр'євої божниці (відома також як церква Святого Михайла, Михайлівська, або Старгородська божниця) кінця XI ст. в м. Острі – колишній прикордонній фортеці Переяславського князівства.

Відомо, що в післямонгольській час храм неодноразово перебудовувався та був розібраний у кінці XVIII – на початку XIX ст., після того, як у нього влучила блискавка [Добровольський, 1902, с. 77–81]. До нашого часу від церкви частково вціліла східна частина (перекрита конхою апсида, прикрашена фресковим

Іл. 1. Меморіальний знак у вигляді хреста на місці давньоруського храму XII ст. в м. Путивлі. Фото 2015 р.

Іл. 2. Михайлівська церква на Остреському Городку. Фото 2015 р.

розписом) та прилегли до неї ділянки стіни. Окрім цього, залишки фундаментів споруди збереглися нижче рівня сучасної поверхні та в різні роки досліджувались археологічно [Раппопорт, 1982, с. 32–33, 35–38, рис. 8].

Як відомо, перше вивчення руїн Михайлівської церкви провів М. Константинович наприкінці XIX ст. [Константинович, 1896]. Надалі її вивчення проводив М. Макаренко [Макаренко, 1916]. Розвідувальні розкопки з метою уточнення плану церкви 1923 року здійснив А. Розанов [Зуммер, 2011, с. 37, 43–44], а в 1960-х роках її досліджував В. Богусевич [Богусевич, 1962]. У ході археологічних досліджень встановлено, що Михайлівська церква була одноапсидним невеличким храмом (завширшки 10,5 м, завдовжки з апсидою 16,5 м) з двома стовпами Г-подібної форми в західній частині, спорудженим в техніці *opus mixtum* з пісковика та плінфи (мурування з утопленим рядом). Плінфа (переважно розміром 33×27×3,5 см), жовтих та червоних відтінків, з клеймами. Вона дуже нагадує подібні зразки з чернігівських храмів кінця XI ст.

Ще наприкінці XIX ст. здійснювалися спроби консервації збереженої частини бож-

ниці. Після кількох невдалих спроб місцевої влади реалізувати відповідні заходи [Добровольський, 1902, с. 87–93] за сприяння Імператорської археологічної комісії архітектор П. Покришкін 1907 року розробив проект її музеєфікації: під стіни було підведено контрфорси, апсиду вкрито дахом, вівтарну частину закріплено ґратами з шибками, які мали захищати фресковий розпис від атмосферних впливів і водночас не закривати їх огляд ззовні [Макаренко, 1916].

Під час Другої світової війни Юр'єва божниця втратила покрівлю, віконні рами, двері та скло, що закривало вівтарну частину із західного боку, тому в 1949 році було проведено роботи з реставрації та консервації пам'ятки. Подальші, більш системні роботи з метою збереження Юр'євої божниці здійснювалися в 1977–1980 роках, коли були реставровані та законсервовані збережені частини фрескового розпису XII ст. в апсиді церкви. З того часу неодноразово порушувалося питання про необхідність продовження реставраційних робіт та ремонту конструкцій, що перекривають апсиду церкви. Утім, донедавна воно лишалося не вирішеним [Коренюк, 2007, с. 40, 45–46].

На сьогоднішній день вхід до внутрішнього простору споруди закривають дерев'яні двері з навісним замком, апсиду перекриває «розтяжка» з тканини із живописним зображенням, у віконні прорізи вставлено вікна (іл. 2). Ці новітні конструкції були встановлені нещодавно за приватною ініціативою, але, на жаль, без консультації з професійними реставраторами.

Загалом зовнішній огляд дозволяє констатувати, що на даний час пам'ятці не загрожує вплив природних чинників та акти вандалізму. Проте певною мірою зберігається небезпека антропогенного характеру. Наприклад, під час непрофесійних консерваційних робіт використовувався цемент, що не сприяє збереженню давнього мурування. До того ж дитинець Остра, у тому числі залишки храму, збережені нижче рівня сучасної поверхні, потерпають від дій сучасних скарбощукачів – грабіжницькими є по всьому майданчику городища.

Третім об'єктом огляду стали музеєфіковані рештки Спасо-Преображенського собору кінця XII ст. у м. Новгороді-Сіверському. Храм був відкритий та частково досліджений М. Холостенком у 1954–1956 роках

[Холостенко, 1958]. Планомірні дослідження пам'ятки здійснювались у 80-х роках XX ст. експедицією під керівництвом А. Кузи за участі співробітників архітектурно-археологічної експедиції Державного Ермітажу [Большаков, 1989, с. 51–52].

Як було з'ясовано, давньоруська споруда являла собою чотирьохстовповий хрестовокупольний храм із трьома апсидами, прямокутним притвором із заходу, екседрами з півночі та півдня. Його розміри (без притворів та екседр) становлять 19,9×13,5 м. Мурування стін виконано в так званій рівнорядовій техніці з використанням плінфи як будівельного матеріалу (перший розмір 27–29×20,5–23×3,5–4,5 см; додатковий розмір 21,5–23×14–16 см). Спираючись на результати археологічних обстежень, учені датують початок будівництва пам'ятки кінцем XII ст. [Большаков, 1989, с. 52].

Залишки пам'ятки (охоронний № 850/1) розташовані під спорудою нині діючого Спасо-Преображенського собору, збудованого в 1791–1796 роках за проектом Дж. Кваренгі. Вівтарна частина древнього храму із центральною та частково боковими апсидами ще у 1980-х роках була відкрита для огляду

Іл. 3. Музеєфіковані рештки Спаського собору кінця XII ст. в Новгороді-Сіверському. Фото 2015 р.

в межах існуючої споруди у вигляді зондажу. Для зручності оглядовий зондаж було обладнано освітленням та поручнями.

На даному етапі збереженість музеєфікованих залишків давнього храму можна визнати задовільною. Вони не зазнають негативного впливу природних факторів, тому деструкція мурування є мінімальною. Однак на плінфі наявні сліди механічної руйнації від того, що час від часу збираються гроші, що їх кидають у зондаж паломники й прихожани діючого собору (іл. 3). Напевно, варто провести заходи для мінімізації дії цього негативного чинника.

Четвертим з обстежених монументальних пам'яток домонгольського часу Північного Лівобережжя став об'єкт музеєфікації «Княжий терем» кінця XII ст. у Новгороді-Сіверському. Розташований він за 30 м на північний схід від Спаського собору. Пам'ятка була виявлена та досліджувалась у 2003–2004 роках експедицією під керівництвом О. Черненко та А. Казакова [Черненко, 2005], повторно вона вивчалась 2013 року. На думку дослідників, це споруда світського призначення, імовірно – княжий терем місцевої династії або ж вежа-піргос на зразок тих, що відомі в монастирях Афона [Иоаннисян, 2015, с. 435–436].

«Княжий терем» – це прямокутна в плані, чотирихостовпна будівля розміром 12,5×15,5 м по зовнішньому периметру. Від неї збереглися фундаменти та залишки трьох стін і стовпи. Вона збудована в техніці порядової кладки з плінфи (основний розмір 27,5×19×5 см) на цем'янковому розчині. Найвірогідніше, ця споруда була збудована майже одночасно з розташованим поряд собором та утворювала з ним єдиний архітектурний ансамбль. Пам'ятка датується кінцем XII – початком XIII ст. [Иоаннисян, 2015, с. 435–436].

Відразу після виявлення та дослідження «Княжого терема» було прийнято рішення про його музеєфікацію. За проектом генерального архітектора реставрації Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря В. Лук'яненка у 2003–2004 роках над розчищеними рештками споруди звели павільйон з металу і скла [Ярошенко, 2014, с. 250].

Спостереження, здійснені в павільйоні в 2013 та 2015 роках, виявили значні втрати давньоруської кладки пам'ятки, розтріскування плінфи, обсіпання будівельного розчину та ураження грибком (іл. 4). При цьому такі явища мають тенденцію до стрімкого розвитку внаслідок пагубного впливу мікро-

Іл. 4. Сліди руйнації мурованої кладки «Княжого терема». Фото 2015 р.

клімату в об'єкті укриття, який не забезпечує оптимальної температури та рівня вологості для збереження мурування. Таким чином, є нагальна необхідність термінового здійснення консерваційних заходів, відповідної реконструкції павільйону та забезпечення його правильної експлуатації. Альтернативою є консервація будівлі ґрунтом, або ж вона буде повністю втрачена.

Загалом можна констатувати, що пам'ятки монументальної архітектури давньоруського

часу Північного Лівобережжя мають різний стан збереження: від належного до незадовільного. У цілому викликає стурбованість відсутність належної уваги до об'єктів давньоруської монументальної архітектури, розташованих у віддалених від обласних центрів місцевостях. Існує реальна загроза втратити цінні об'єкти історико-культурної спадщини України внаслідок відсутності інформації про їхній сучасний стан та контролю з боку відповідних пам'яткоохоронних установ.

Література

- Богусевич В.А.* Остерский городок // Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР. – 1962. – Вып. 12. – С. 37–39.
- Богусевич В.А.* Розкопки в Путивльському кремлі // Археологія. – 1963. – Т. 15. – С. 165–174.
- Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгород-Северского // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Москва, 1989. – Вып. 195. – С. 51–57.
- Добровольский П.М.* Юрьева Божница // Труды Черниговской губернской учёной архивной комиссии. – Чернигов, 1902. – С. 95–136.
- Зуммер В.М.* Остерський Городок і Остерська божниця // Збірник наукових праць і публікацій 1908–2008. – Остер, 2011. – С. 34–44.
- Иоаннисян О.М., Черненко Е.Е.* Афонские традиции в зодчестве Древней Руси // Афонська спадщина : Науковий альманах. – Чернігів ; Київ, 2015. – Вип. 1–2. – С. 432–445.
- Константинович М.* Развалины Юрьевской божницы в с. Старогородке // Киевская старина. – 1896. – № 11. – С. 129–139.
- Коренюк Ю.* Микола Макаренко – дослідник середньовічного стінопису // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2007. – Чис. 3 (19). – С. 39–62.
- Макаренко Н.* Древнейший памятник искусства Переяславского княжества // Сборник статей в честь графини Прасковьи Сергеевны Уваровой. – Москва, 1916. – С. 378–380.
- Раппопорт П.А.* Русская архитектура X–XIII вв. // Археология СРСР. Свод археологических источников. – Ленинград, 1982. – Вып. Е 1–47.
- Сухобоков О.В.* Путивль // Археология Украинской ССР. – Киев, 1986. – Т. 3. – С. 310–314.
- Рыбаков Б.А.* Раскопки в Путивле // Археологические открытия 1965. – Москва, 1965. – С. 154–156.
- Тупик С.В.* Історико-археологічна характеристика Городка // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя, 2010. – С. 362–364.
- Тупик С.В.* К вопросу о музеефикации детинца древнерусского Путивля // Средневековый город Юго-Востока Руси : предпосылки возникновения, эволюция, материальная культура. – Курск, 2009. – С. 132–138.
- Холостенко Н.В.* Исследование памятника XII в. в г. Новгород-Северске // Сборник сообщений Института «Киевпроект». – Киев, 1958. – № 1/2. – С. 34–43.
- Черненко О., Казаков А.* Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському // Ruthenica : Зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України ; наук. ред.: В.М. Ричка, О.П. Толочко. – Київ, 2005. – Т. 4. – С. 7–21.
- Ярошенко О.Н.* Мониторинг современного состояния музеефицированного объекта «Княжий терем» в Новгороде-Северском // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г. : Научный ежегодник. – Брянск, 2014. – С. 249–253.

К ВОПРОСУ О ПРИМЕНЕНИИ ПРИНЦИПОВ МУЗЕИФИКАЦИИ В ПРОЦЕССЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Дмитрий Шевченко
заведующий Научно-экспозиционным
отделом Музея истории Десятинной церкви

Круг научных интересов:

древнерусская гончарная керамика, проблемы музеефикации, консервации недвижимых археологических памятников, компьютерные методы исследований в археологии

У статті досліджується взаємодія археологічного дослідження та завдань музеефікації на основі спільності об'єкту їх діяльності – археологічної пам'ятки.

Ключові слова: *музеефікація, музейний об'єкт, археологія, археологічний об'єкт, Венеціанська хартія.*

В статье изучается взаимодействие археологического исследования и задач музеефикации на основе единства объекта их деятельности – археологического памятника.

Ключевые слова: *музеефикация, музейный объект, археология, памятник археологии, Венецианская хартия.*

The article studies an interaction of the archaeological research and tasks of museumification based on the unity of the object of their activity – the archaeological site.

Keywords: *museumification, museum site, archeology, archaeological monument, the Venice Charter.*

Теоретические основы музеефикации достаточно детально разработаны в специальной литературе, и подробно останавливаться на их анализе в рамках данной статьи будет излишним¹. Однако следует отметить один, с нашей точки зрения, немаловажный аспект: в большинстве случаев исследователи подходят к проблемам музеефикации с позиций музейных специалистов, не уделяя должного внимания тем же проблемам в качестве специалистов-археологов. Таким образом, научное исследование памятника и его превращение в недвижимый музейный объект представляются хоть и последовательными (иногда параллельными), но все же разными процессами. Данная ситуация объясняется прежде всего различием в целях и задачах научно-археологического исследования и музейной деятельности, а также различием в подходах, методах и средствах их

реализации. Если в первом случае речь идет о научном познании, то во втором основное внимание уделяется сохранению и демонстрации культурной ценности памятника.

На протяжении многих лет, практически с момента выделения археологии и музееведения как самостоятельных научных дисциплин, различия в подходах к работе, в той или иной степени, приводили к несогласованности их деятельности. Во второй половине XX в. эта несогласованность, приводившая подчас к конфликту интересов, вынудила мировое сообщество к решительным действиям, направленным на выработку общих принципов, отраженных во множестве международных и национальных документов. Среди них до сих пор важнейшим является принятая в 1964 году на Втором международном конгрессе архитекторов и специалистов по историческому наследию «Венеци-

¹ Среди прочих можно рассмотреть работы М.Е. Каулена [Каулен, 2012], А.Н. Медведя [Медведь, электронный ресурс], М.И. Минеевой [Минеева, 2006; Минеева, 2008].

анская хартия по вопросам сохранения и реставрации памятников и достопримечательных мест» [Конвенции, 2000, с. 12–38]. Хартия стала итоговым документом, объединившим результаты деятельности мирового сообщества по защите, сохранению и использованию культурно-исторического наследия.

Принципы Хартии основывались на Афинской хартии (1931 г.), итогах работы Первого международного конгресса архитекторов и специалистов по историческим постройкам (1957 г.), а также «Рекомендациях, определяющих принципы международной регламентации археологических раскопок», принятых на 9-й сессии Генеральной конференции ООН по вопросам образования, науки и культуры (1956 г.)

На протяжении десятилетий, вплоть до нашего времени, эти принципы много раз пересматривались, уточнялись и дополнялись. На их основе вырабатывались конкретные программы и рекомендации той или иной степени универсальности. Однако дух Хартии и заложенные в ней основы в подходе к проблемам сохранения культурных ценностей оставались неизменными. Но реализовать эти принципы в полной мере, в тех случаях, когда вопрос «что важнее – сохранение памятника или его глубокое научное исследование» вставал особенно остро, не представлялось возможным. [Каулен, 2012, с. 84–94]

Причины этого крылись, прежде всего, в основах археологической методики. В последнее десятилетие активно развивается неинтрузивная археология и как часть ее – дистанционные методы исследования: различные виды аэрофотосъемки, магнитометрии, электронной разведки и т. п. Однако до сих пор основным источником получения научного материала являются раскопки, то есть полное или частичное раскрытие памятника с целью его детального исследования. В ходе раскопок (раскрытия) нарушается естественное состояние объекта, сложившееся в процессе его археологизации.

Разрушение объектов в процессе археологических раскопок происходит по нескольким причинам:

1. Когда в многослойном памятнике невозможно исследовать низлежащие объекты, не демонтировав те, что лежат выше.

2. Когда возникает необходимость исследовать внутреннюю структуру объекта.

3. В тех случаях, когда по тем или иным причинам исследовать объект в полевых условиях (*in situ*) не представляется возможным и единственное решение проблемы – демонтировать весь объект или отдельные его части для последующих лабораторных и камеральных исследований.

4. Когда вскрытый в ходе раскопок объект подвергается губительным влияниям природной среды и различных антропогенных и техногенных факторов. В этом случае очищенный от естественной консервации, он становится чрезвычайно уязвим.

5. Когда в ходе спасательных археологических раскопок необходимо расчистить территорию для ее последующего использования, например, под строительство.

Во всех этих случаях памятник подвергается непоправимым разрушениям, которые в какой-то мере могут быть компенсированы реставрационными мероприятиями, однако аутентичность объекта будет утеряна навсегда. Следует помнить, что археологическое наследие является абсолютно невозполнимым ресурсом, имеющим конечные физические размеры. Поэтому вопрос о его сохранении стоит очень остро. Как уже отмечалось выше, проблемам музеефикации посвящено огромное количество литературы той или иной степени фундаментальности. На основе ее анализа можно выделить несколько основополагающих принципов, имеющих непосредственное отношение к археологическим раскопкам [Минеева, 2006].

Принцип приоритета сохранения природно-культурного ландшафта. Данный принцип, на первый взгляд, с трудом применим к археологическим работам. Прежде всего потому, что сами раскопки нарушают естественную природно-историческую среду памятника. Однако здесь необходимо отметить, что только разрушая современные реалии, археологам можно проявить древнее окружение, в котором бытовал тот или иной археологический объект. Используя, например, методику вскрытия полной площади с выходом на один слой, исследователи восстанавливают древний ландшафт, природную и антропогенную ситуацию в данном месте, прослеживают динамику и направления их изменений. То

есть реконструируют пространственно-временную атмосферу, окружающую памятник.

Принцип достоверности. Этот принцип предусматривает соответствие музеефицированных объектов уровню научно обоснованной информации об их первоначальном облике. Следуя основополагающему постулату «Венецианской хартии» – «реставрация заканчивается там, где начинается гипотеза», можно ответить с позиций археологии – «Ab esse ad posse valet consequentia» («по действительному заключению о возможном»). Археология лежит в основе любых умозаключений и предположений, касающихся интерпретации памятника.

Между тем, не следует забывать, что найденные материальные свидетельства истории не всегда могут стать надежной основой для последующей реконструкции. Вопросы корректной интерпретации археологического материала остаются актуальными и в археологической среде. Тут необходимо избегать другой крайности – «если не найдено – значит не было!»

Принцип визуализации. С учетом предыдущего принципа одним из способов избежать некорректной трактовки некоторых его деталей является вынос памятника в натуру при обозначении его физических объемов. В данном случае предварительная фиксация археологических объектов во время раскопок играет определяющее значение. Следование археологической методике, которая предполагает максимально точную фиксацию всех археологических объектов внутри раскопа, играет первостепенное значение.

Специфической особенностью музейного комплекса является упор на демонстрацию экстерьера памятника. Однако внешний вид не всегда отражает суть. И в этом вопросе археологическое исследование, направленное на понимание идеи объекта, основываясь на его внутренней структуре, является первоочередным в вопросе его интерпретации, которая так же должна быть отражена музеефикацией.

Принцип целостности. Этот принцип неразрывно связан с предыдущим. Принцип целостности предусматривает демонстрацию памятника в контексте синхронных историко-культурных объектов его ближайшего окру-

жения и в единстве историко-культурного ландшафта. Здесь также результаты археологических исследований имеют определяющее значение.

Отдельной проблемой является сохранность объекта. Во время археологических исследований изучается не только сам памятник и его окружение, но и современное состояние: уровень залегания объектов, состав почвы, геоморфологическая ситуация этой территории, подход грунтовых и техногенных вод, посторонние природные, антропо-техногенные влияния на объект и т. п. Все это имеет первостепенное значение при музеефикации и сооружении музейного комплекса.

Только археологические исследования могут дать ответы на вопросы о состоянии памятника, его надежности и возможности работы с ним как с музейным объектом.

Принцип обратимости. Этот принцип как нельзя лучше отвечает интересам археологии. В широком смысле он предполагает, что все элементы музеефикации и применяемые технологии, в случае необходимости, могут быть демонтированы без ущерба для первоначального облика природно-культурного комплекса и подлинных объектов.

Кроме того, организация музейного комплекса должна учитывать возможность последующего изучения объектов в ходе полевых исследований. Подобная ситуация неоднократно возникает в случаях со сложными памятниками, имеющими составную структуру и стратиграфию.

Следует учитывать, что понятие «материка» для археологов в большинстве случаев условно и маркирует лишь завершение исследования определенного хронологического горизонта, но ни всего массива культурных слоев в данном месте.

С развитием археологической науки и активным применением новейших методов и технологий полевых исследований многие памятники археологии, уже подвергшиеся музеефикации, требуют дополнительных исследований.

Принцип «многослойности». Здесь на первое место выступает вопрос отбора культурно-исторических объектов для экспонирования. Археологические исследования, проводимые на памятниках со сложной стратиграфией, мо-

гут дать исчерпывающие сведения не только о самих памятниках, но и о динамике изменений исторической ситуации на территории, их окружающей. Все это, согласно современным представлениям о музеефикации, необходимо отразить во время экспонирования.

Кроме того, научное исследование археологических объектов дает представление об их состоянии, презентабельности и готовности к экспонированию. Таким образом, исследование является определяющим при выборе формы и средств музеефикации.

Подводя итоги вышеизложенного, можно обобщить основные направления реализации принципов музеефикации во время археологических исследований следующими пунктами:

1. Необходимо рассматривать научное исследование и музеефикацию как единый процесс деятельности, направленный на использование научного потенциала, заложенного в культурный объект (археологический памятник). Не следует забывать, что ценность археологического памятника не исчерпывается введением его в научный оборот. Само его существование и сохранность имеет непреходящую интеллектуальную и духовную ценность, показывающую уровень культуры общества.

2. Подготовку к музеефикации необходимо начинать как минимум одновременно с началом полевых работ, а по возможности еще на стадии их планирования. Автор раскопок должен учитывать перспективы последующего введения объекта в музейный оборот в том виде, в котором он останется после исследований.

3. Определяющим фактором выбора объектов, методов, направлений музеефикации, ее интеллектуальной корректности должны стать результаты научных археологических исследований. В процессе полевого исследования авторами раскопок выдвигаются и проверяются собственные гипотезы относительно научной интерпретации памятника, которые ложатся в основу практической работы. Подобные гипотезы, пусть и не всегда подтвержденные материалами, дают объемное представление об археологическом объекте, которое может стать основой для корректного экспонирования памятника.

4. При создании музейного комплекса необходимо отразить в нем не только сам объект и связанные с ним исторические события, но и процесс его исследования, который вместе с музеефикацией должен стать завершающим этапом его истории.

Литература

Воронин К.В. Консервация и музеефикация объектов археологического наследия в Москве (Царицыно, Хохловская площадь) // Краткие сообщения Института археологии. – Москва, 2013. – Вып. 228. – С. 152–170.

Каулен М.Е. Музеефикация историко-культурного наследия России. – Москва, 2012.

Конвенции и рекомендации ЮНЕСКО по охране культурного наследия / Беларус. фонд культуры, науч.-техн. гос. предприятие «Белинформреставрация» ; сост. В.В. Глинник. – 2-е изд., доп. – Минск, 2000.

Медведь А.Н. Принципы музеефикации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://arheologpskov.ru/index.php/truvorovo-gorodishche/muzeefikatsiya/printsiyu-muzeefikatsii>.

Минеева И.М. Музеефикация археологического наследия на территории музея-заповедника «Ирендык» в Башкортостане: вопросы методологии // Наследие и современность. Информационный сборник. Вып.13. – Москва, 2006. – С. 132–146.

Минеева И.М. Музеефикация как фактор интеграции и социокультурной адаптации археологического наследия [Электронный ресурс] // Известия Алтайского гос. ун-та. – 2008. – № 4–5. – Режим доступа : http://izvestia.asu.ru/2008/4—5/hist/TheNewsOfASU_2008_4—5_hist_27.pdf.

Новицкая А.В. Музеефикация историко-культурных ценностей республики Беларусь в свете международной политики в области охраны культурного наследия // Працы гістарычнага факультэта БДУ. – Минск, 2013. – Вып. 8. – С. 84–94.

Науково-популярні статті Popular Articles

КІНДРАТ ЛОХВИЦЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК КИЇВСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Валентин Гребенник
старший науковий співробітник
Науково-екскурсійного відділу та Сектору методичної
роботи Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:
історія Давньої Русі X–XI ст., старообрядницький рух в
Україні, історія християнської церкви

Статтю присвячено дослідженню особистості Кіндрата Лохвицького та його археологічної діяльності в контексті «київського археологічного буму» 1820–1830-х років.

Ключові слова: К. Лохвицький, Десятинна церква, Київ, розкопки, старожитності.

Статья посвящена исследованию личности Кондрата Лохвицкого и его археологической деятельности в контексте «киевского археологического бума» 1820–1830-х годов.

Ключевые слова: К. Лохвицкий, Десятинная церковь, Киев, раскопки, древности.

The article is devoted the studying of Kindrat Lohvitsky personality and his archaeological activity in the context of the «Kyiv archaeological boom» in 1820–1830.

Keywords: K. Lohvitsky, Desiatynna church, Kyiv, digging, antiquities.

Особа Кіндрата Андрійовича Лохвицького (1774–1849) відома кожному, хто вивчає історію витоків столичної археології та життя київських піонерів цієї царини наукової діяльності. У той час ще не можна було навіть говорити про археологічну науку, але вже існували археологи-аматори, до яких належав і Лохвицький. Незважаючи на відсутність у нього фахової освіти та саме завдяки праці Кіндрата Андрійовича широкому загалу стали відомі численні старожитності давньоруської доби. К. Лохвицький був одним із представників «київського археологічного буму», який охопив місто на початку XIX ст.

Ким були батьки вченого, наразі достовірно невідомо. Велику роль у житті Кіндра-

та Лохвицького відіграла сім'я професора Московського університету Харитона Андрійовича Чеботарьова¹, котрий утримував пансіон для дворян. Останній не лише дозволив Лохвицькому навчатися в пансіоні, але й узяв його на своє утримання. У пансіоні Кіндрат із 12 років почав навчати дітей співу, до якого мав хист [Никольський, 2009]. Здобувши освіту, К. Лохвицький був зарахований на державну службу. Спочатку він працював губернським стряпчим, потім прокурором у Кам'янець-Подільській губернії. По кар'єрній драбині Лохвицький просувався досить стрімко, він переїхав до Петербурга, де почав працювати в канцелярії князя А. Куракіна. Але відносини з керівництвом у

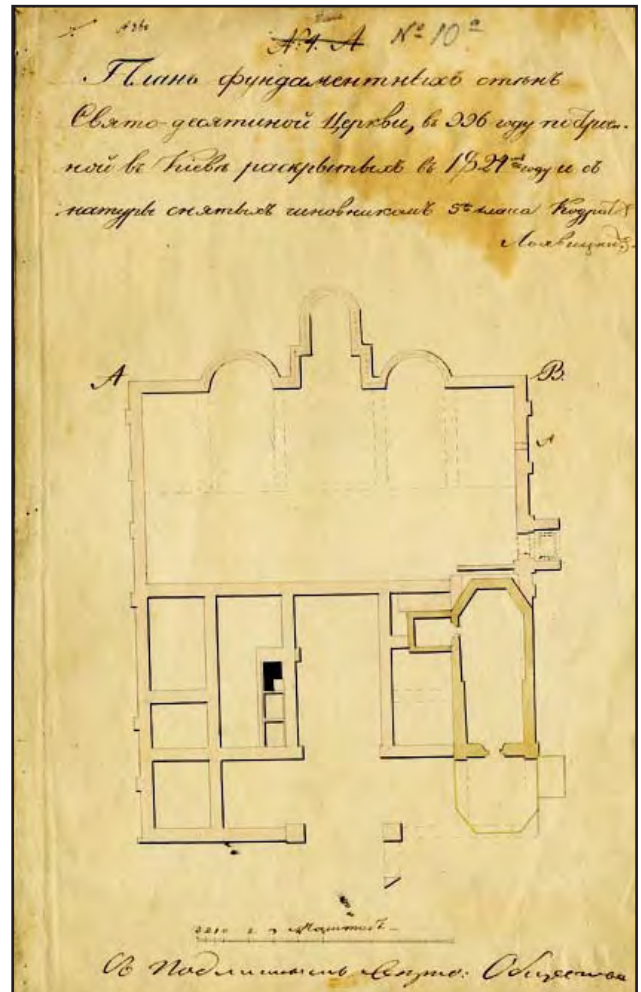
¹ Х. Чеботарьов був також першим головою Московського товариства історії та старожитностей, членом масонської ложі.

нього не склалися, через що у 1798 році його виключили зі служби.

У 1800–1819 роках Лохвицький обіймав різні посади в Московській губернії, Кронштадтському рахунковому відділенні, брав участь у морському поході адмірала Ханікова (1808). Утім, непростий характер не давав йому спокою, він постійно конфліктував з керівництвом і колегами, тому в 1819 році й полишив державну службу. Під час своєї роботи в Петербурзі й Москві Кіндрат спілкувався з такими відомими людьми того часу, як «куратор університетський П.И. Голенищев-Кутузов, директор Академії наук граф В.Г. Орлов, известный портретист В.Л. Боровиковский, директор департаменту уделов и будущий министр юстиції Д.П. Трошинский, попечитель Харьковского университета Е.В. Карнеев, конференц-секретарь Академії художеств А.Ф. Лабзин» [Ананьева, 2009 а, с. 249]. Кар'єру чиновника К. Лохвицький завершив у чині статського радника, який надавав йому право на успадкування дворянства.

У 1823 році Лохвицький переїхав до Києва, де одружився і став домовласником, купивши будинок на Подолі. Він брав активну участь у суспільному житті міста. У 1827 році, коли місцева влада хотіла побудувати нові казарми за гроші містян, Кіндрат Андрійович написав доповідну записку, яка була доведена до самого імператора. Уряд постановив будувати казарми за державний кошт. Під час епідемії холери 1830 року Лохвицький був призначений наглядачем за своїм округом у місті. Завдяки його кропіткій праці на його території була найнижча смертність від хвороби [Никольський, 2009].

Київський період життя Кіндрата Лохвицького для нас цікавий передусім його археологічними дослідженнями. Уже в наступному, після переселення, 1824 році за дорученням митрополита Євгенія (Болховітінова) Кіндрат Андрійович організував проведення розкопок на місці Десятинної церкви і зробив перші заміри та креслення її фундаментів [Єлшин, 2008, с. 13]. Ієрарх на той час завершував роботу над рукописом «Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии» і планував включити до неї й відомості про

Іл. 1. Креслення фундаментів Десятинної церкви Кіндрата Лохвицького

Десятинну церкву. У розкопках був зацікавлений і власник землі на Старокиївській горі відставний поручик О. Анненков [Ананьева, 1996, с. 16], який сподівався знайти на руїнах Десятинної церкви якийсь скарб. Оскільки Лохвицький не мав спеціальної освіти, то його робота мала суттєві недоліки. Як зазначав М. Каргер, план Десятинного храму, створений Лохвицьким «представлял чудовищную по своему невежеству и неправдоподобию фантазию» [Каргер, 1958, с. 36]. Проте в цілому археологом були досліджені основні контури фундаментів храму.

Утім, його креслення не задовольнили ані митрополита Євгенія, ані начальство в Петербурзі [Комар, 2014, с. 88]. Тому для кращого вивчення фундаментів із Санкт-Петербурга прислали молодого художника-архітектора Миколу Єфимова. Двадцятисемирічний Єфимов пропрацював у Києві лише один археологічний сезон – у 1826 році. Складений ним план був

Гл. 2. Художник Микола Єфимов

більш докладним і багатьма деталями відрізнявся від плану Лохвицького, котрий, як засвідчують джерела, мав допомагати колезі. Але дослідник-аматор пішов на конфлікт із М. Єфимовим та залученим до розкопок М. Берлінським. Саме тому його не допустили до подальшого дослідження фундаментів [Ананьєва, 1996, с. 20]. Таке ставлення глибоко образило Кіндрата Андрійовича, якому було неприємно, що якийсь художник з Петербурга обійшов його – поважного чиновника й місцевого мешканця.

К. Лохвицький підтвердив свою скандальну репутацію і на історико-археологічному фронті. Він розпочав кампанію з доведення істинності результатів власних замірів. Але Єфимов ніяк не зреагував на це, залишившись осторонь усіякої полеміки. У чому ж Лохвицький звинувачував свого конкурента? Передусім у невірних вимірах фундаментів, які перетворювали Десятинну церкву із собору на звичайний храм. Далі більше: він вважав, що Єфимов склав план ще в Петербурзі, а потім навмисно провів розкопки так, щоб їх результати підлаштувати під свій варіант плану фундаментів: «Єфимов предпринял прежде истребить в натуре мозаический пол, мраморный, разноцветный, с разными кругообразными

фигурами; который совершенно ограничивал алтарь средней Церкви; по плану Лохвицкого, снятому с натуры. Потом, Ефимов, в своем описании, уверяет, что будто, он нашел пол мозаический не в алтаре, а в середине Церкви, и это уверение произошло от того, что Ефимова план выдуманный. Линию иконостаса в алтарной части он умственно повел от севера к югу; а посему, мозаический пол и остался в его Планах ниже иконостаса, почему и уверяет, что пол мозаический – в середине Церкви; потом и в показанных им по плану диакольников велел он вынуть полы мозаическия, кафельныя, поливные, которые так же показывали верность линии иконостасов, в Планах Лохвицкого означенных. В противном случае, если бы Ефимов оставил драгоценность священной древности в алтарях мозаические полы невломанными, то план Его оказался бы видимо не верным» [ЦДІАК, ф. 222, оп. 1, спр. 274, арк. 4].

Відсутність реакції М. Єфимова дозволила Кіндрату Андрійовичу виправдатися, і подальші видання XIX ст., які стосувалися Десятинної церкви, наводили саме креслення Лохвицького. Але вже перші повноцінні археологічні дослідження Д. Мілеєва у 1908–1914 роках довели, що креслення Єфимова були точнішими [Єлшин, 2008, с. 13].

Інтриги навколо праці петербурзького художника-архітектора, які роздмухувалися Лохвицьким та Анненковим, зумовили передачу проекту відновлення Десятинної церкви улюбленому архітекторові Миколи І – Василю Петровичу Стасову, який і відбудував храм, що навіть за планом відрізнявся від собору X ст.

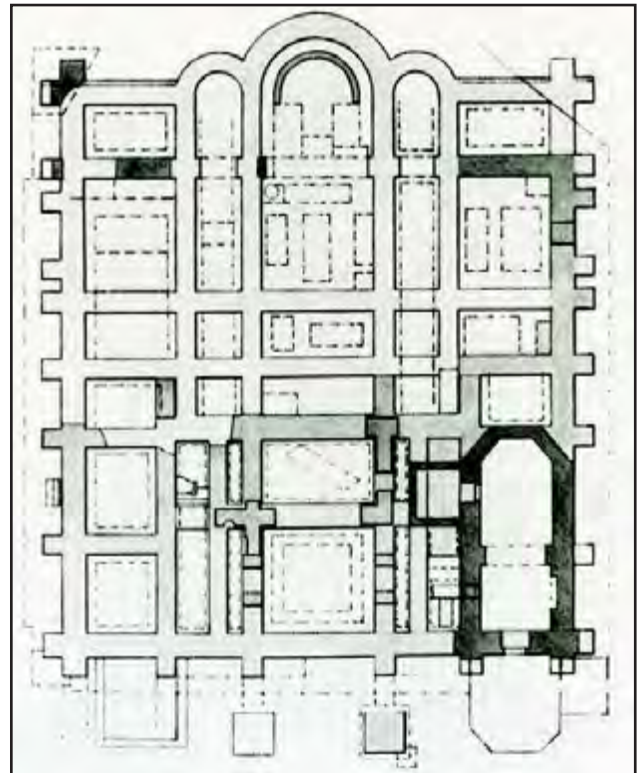
Чому ж між планами Лохвицького і Єфимова така велика різниця? Річ у тім, що, не маючи археологічного досвіду та освіти, Лохвицький провів не розкопки в класичному розумінні, а лише розчистку поверхні [Єлшин, 2008, с. 13]. У східній частині, де фундаменти погано читалися, йому довелося підключати фантазію. Михайло Берлінський мав історичну освіту та археологічний досвід, а Микола Єфимов був дипломованим архітектором. Застосування професійних навичок дозволило їм, використовуючи ме-

тод розкопок, правильно окреслити всі лінії фундаментів храму. Мозаїчна підлога, яку Кіндрат Андрійович відніс до вітварної частини, насправді була на підкупольному просторі. Її було повністю перебито ще під час досліджень Петра Могили в XVII ст. Утім, аргументи Лохвицького діяли на уяву пересічного читача.

Після такої «перемоги» Кіндрат Андрійович не заспокоївся і надалі вів активне міське життя – холеричний темперамент чиновника потребував діяльності. У 1832 році він почав записувати у своєму новому «Щоденнику» і звернувся до тодішнього Київського військового губернатора графа В. Левашова з проханням дозволити провести дослідження київських старожитностей, що містяться під землею [Ананьева, 2009 а, с. 253]. Що ж зумовило таку активність Лохвицького? Звісно, що рішення про подібне прохання було ним прийняте після отримання певної протекції «згори». Як досвідчений чиновник Лохвицький розумів усі правила гри в бюрократичній системі того часу. У випадку з дослідженням Десятинної церкви його покровителем був митрополит Євгеній (Болховітінов), але після запрошення Єфимова Кіндрат Андрійович розсварився з митрополитом, тому їхні стосунки не можна було назвати дружніми.

У 1832 році патроном нових досліджень виступив Фабіан Вільгельмович Остен-Сакен (1752–1837), командувач Першої армії. Остен-Сакен, незважаючи на похилий вік, лишався дуже поважною та впливовою особою. Будучи одноєю з ключових дійових осіб у російській армії під час наполеонівських кампаній 1812–1814 років, він був навіть генерал-губернатором Парижа (1814) [Ананьева, 2009 б, с. 614]. Лохвицький познайомився з фельдмаршалом у 1825 році на розкопках Десятинної церкви і відтоді надсилав йому посилки зі знайденими археологічними знахідками в Могильов, де була ставка Першої армії.

Взагалі чиновник зробив ставку на свої зв'язки з військовою верхівкою. Крім Остен-Сакена, він перебував у дружніх стосунках із графом П. Вітгенштейном та графом І. Дібічем. Вітгенштейн навіть подарував Кіндрату Андрійовичу свою пам'ятну шаблю з

Іл. 3. Креслення фундаментів Десятинної церкви Миколи Єфимова

кампанії 1812 року, на якій містився напис «За хоробрість» [Ананьева, 2009 б, с. 615]. У 1830 році до Києва було перенесено штаб-квартиру Першої армії, якою керував покровитель Лохвицького Ф. Остен-Сакен. У місті склалася доволі дивна ситуація. Юридично вся повнота влади належала генерал-лейтенанту В. Левашову – київському військовому губернатору. Але всі розуміли, що фактично найбільш впливовою людиною в Києві став саме командувач армії. Левашов був людиною амбітною і не бажав ділити з кимось своїх повноважень.

Лохвицький у такій ситуації намагався балансувати між двома сторонами. Підтримка з боку Остен-Сакена в нього вже була, треба було ще заручитися допомогою військового губернатора. Лохвицький надсилав В. Левашову силу-силенну різноманітних прохань, відповіді на які трактував дуже своєрідно й однобоко. Часто Лохвицький перекручував зміст відповідей на свою користь, і вдавав, що здійснює всі свої роботи за підтримки губернатора. Іноді він звертався напряму до імператора Миколи I [Ананьева, 2009 а, с. 259]. Оскільки Лохвицький вже не був діючим держслужбовцем, то така поведінка не

могла зашкодити йому. Але така переписка за спиною Левашова не сприяла зміцненню стосунків з ним. Тим паче, що Лохвицький мав намір отримати за свої розкопки Золотих воріт та церкви Святої Ірини казенні кошти. Він усіяко намагався натиснути на Київського військового губернатора. Після численних інтриг та епістолярної боротьби йому вдалося вмовити Левашова написати листа міністру внутрішніх справ Блудову з проханням виділити столові гроші для Лохвицького [Ананьева, 2009 а, с. 278]. Утім, Блудов відповів відмовою.

До цього всі розкопки Лохвицький здійснював на кошти Ф. Остен-Сакена та різних київських службовців, на яких впливав командувач. Але київські чиновники й міщани не хотіли підтримувати дій старого археолога: «Киевский войт Г.И. Киселевский на предложение принять участие в пожертвовании формально и от себя и от всего города Киева отказал. Сказал при том: что с того пользы? Может в раскрытой яме с пшеницей чума есть? Как бы нам что дали, а от сего может быть нареканье» [Ананьева, 2009 б, с. 615].

Проте це не зупинило Кіндрата Андрійовича, і йому вдалося зібрати кошти й розпочати в 1832 році розкопки Золотих воріт, а також так званої «Ірининської церкви» у 1833 році [Каргер, 1958, с. 37]. Золоті ворота були повністю розкриті Лохвицьким. На місці, де він очікував знайти церкву Святої Ірини, дійсно було виявлено руїни давнього храму, хоча київський митрополит Євгеній (Болховітінов) і сумнівався в їх автентичності.

Взагалі стосунки Лохвицького з колишнім покровителем склалися досить цікаво. Після інтриг із планами Десятинної церкви владика змінив своє ставлення до Кіндрата Андрійовича, вимагаючи від нього більших доказів для інтерпретації різних знахідок. Так, 4 червня 1832 року при відвідуванні розкопу (як думав К.А. Лохвицький, Хрестовоздвиження) митрополит Євгеній із сумнівом поставився до знахідки, вважаючи, що Лохвицький знайшов звичайний будинок, а не святе місце. Очільник церкви був одним з найосвіченіших людей свого часу і більше довіряв фактам, аніж фантазіям Лохвицького. Митрополит Євгеній започаткував

комплексний джерелознавчий аналіз, у якому віддавав перевагу писемним джерелам. Тому всі здогадки та інтерпретації містично налаштованого Лохвицького він критикував і перевірив.

Тогочасний патрон археолога – Остен-Сакен, якому Лохвицький відправляв свої знахідки ще до переїзду барона в Київ, порізному трактував ті чи інші знайдені артефакти. Так, знайдений на місті Хрестовоздвиження батіг командувач Першої армії інтерпретував як батіг князя Володимира [Ананьева, 2009 б, с. 619]. Водночас він уперше правильно визначив місце походження кам'яної сировини давньоруської споруди, а саме, що надісланий йому камінь із фундаментів Десятинної церкви відноситься «к породе Порфира <...> близ Овруча» [Козюба, 2014, с. 170].

Не отримавши державних грошей на нові розкопки, Лохвицький трохи заспокоївся. Після розкопок «церкви пророка Іллі» біля Йорданського монастиря в 1835 році археолог уже нічого не копав. Граф Левашов, який став того року малоросійським губернатором, доручив Кіндрату Андрійовичу ревізійні заміри в столичних будинках. А військовий губернатор граф Гур'єв взагалі заборонив Лохвицькому будь-які дослідження старожитностей [Ананьева, 2009 а, с. 279].

У 1837 році Кіндрат Андрійович став першим директором музею старожитностей при Київському університеті, до якого передав усю колекцію своїх знахідок з розкопок [Каргер, 1958, с. 39].

Підсумовуючи дослідження діяльності Кіндрата Лохвицького як дослідника київських старожитностей, можна зробити кілька основних висновків. По-перше, ми не можемо віднести Лохвицького до кола істориків-археологів, представників академічної науки. У його діях було більше особистих мотивів, аніж бажання дослідити чи вивчити історичні пам'ятники давнини, хоча вони його дуже цікавили. По-друге, слід відзначити своєрідний чиновницький підхід до дослідження старожитностей. К. Лохвицький витрачав дуже багато часу на листування, пошук покровителів, боротьбу з конкурентами, можливість отримання державних коштів чи підвищення свого соціального статусу.

Загалом, аналізуючи особистість Кіндрата Лохвицького, легко помітити його неординарність, схильність до містики (що довів Ф. Терновський [Терновский, 1863]), енергійність та холеричний темперамент. Саме завдяки своїй бурхливій роботі, а не науковим

працям, Лохвицький увійшов до кола представників київського «археологічного буму» 1830-х років. Утім, особистість Кіндрата Лохвицького та його діяльність залишаються цікавими для дослідників і потребують подальшого вивчення.

Література

1. ЦДІАК, ф. 222. Коллекция документов Киевского исторического общества Нестора Летописца, оп. 1, д. 274. Известие историографам. 1825 г., 27 л.
2. *Ананьева Т.* «Экспедиции» Кондрата Лохвицкого (из киевской переписки археолога 1830-х годов) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2009 а. – Вип. 3 : На пошану професора А.Г. Болебруха. – С. 248–280.
3. *Ананьева Т.* Производство знаний о киевских древностях в начале XIX в.: протагонисты и статисты (по эпистолярным и мемуарным источникам) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ, 2009 б. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 603–630.
4. *Ананьева Т.* Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 15–23.
5. *Елишин Д.Д.* Комплекс монументальных сооружений конца X века на Старокиевской горе: археологический, историко-архитектурный и градостроительный аспекты : дисс. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2008. – 223 с.
6. *Каргер М. К.* Древний Киев. – Москва ; Ленинград, 1958. – Т. 1 : Очерки по истории материальной культуры древнерусского города.
7. *Козюба В.* Кам'яна сировина в київському монументальному будівництві кінця X – початку XII століття // Opus Mixtum. – 2014. – № 2. – С. 169–179.
8. *Комар О.* До проблеми метрології плану Десятинної церкви // Opus Mixtum. – 2014. – № 2. – С. 87–108.
9. *Никольский А.* Лохвицкий, Кондрат Андреевич [Электронный ресурс] // Большая биографическая энциклопедия. – 2009. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/73597.
10. *Терновский Ф.* Материалы для истории мистицизма в России (Записки К.А. Лохвицкого) // Труды Киевской духовной академии. – 1863. – Т. 3. – С. 122–156.

ДО ІСТОРІЇ СПОРУДЖЕННЯ ПАМ'ЯТНИКА СВЯТОМУ РІВНОАПОСТОЛЬНОМУ КНЯЗЮ ВОЛОДИМИРУ В КИЄВІ

Іван Зоценко

*молодший науковий співробітник відділу археології Києва
Інституту археології НАН України*

Коло наукових зацікавлень:

давньоруське городище Чорнобиль, процес виготовлення та використання водного транспорту в Південній Русі

Альона Тронь

*старший науковий співробітник
Науково-експозиційного відділу
Музею історії Десятинної церкви*

Коло наукових зацікавлень:

Україна в Другій світовій війні

У статті зібрано матеріали про встановлення 1853 року пам'ятника князю Володимирі в Києві, представлено маловідомі факти про цю подію.

Ключові слова: пам'ятник, князь Володимир, Київ.

В статье собраны материалы об установлении в 1853 году памятника князю Владимиру в Киеве, представлены малоизвестные факты об этом событии.

Ключевые слова: памятник, князь Владимир, Киев.

This article is about history of installation of Prince Vladimir's monument in Kyiv in 1853 and gathered little known facts about this event.

Keywords: monument, Prince Vladimir, Kyiv.

Серед імен історичних діячів, котрі склали основи могутньої східнослов'янської держави із центром у Києві, особливе місце належить визначному державному діячу Київської Русі великому князю Володимирі Святославичу (950–1015).

Подібно до біблійного царя Соломона Володимир був великим будівничим. На київському пагорбі, де раніше розміщувався пантеон язичницьких божеств, князь звелів побудувати церкву Святого Василя на честь

свого християнського патрона, у 989 році (за іншими джерелами – у 991-му) за його волею було закладено, а в 996 році освячено перший мурований київський храм Богородиці (Десятинний).

Ці дії князя втілювали пророцтво апостола Андрія про те, що «засіяє благодать Божа на горах цих». Володимир відтак постає виконавцем призначеної апостолом Андрієм місії. Водночас у багатьох тогочасних писемних пам'ятках і сам князь Володимир Святосла-

вич неодноразово зводиться в ранг тринадцятого апостола. Так, у славнозвісному «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона Володимир постає в одному ряду з апостолами Петром і Павлом, Іоанном, Фомою та Марком. Апостольський подвиг київського князя полягав у духовному оновленні свого народу, його просвітленні.

Пам'ять про Хрестителя Русі збереглася в Києві у різних проявах. На березі Дніпра, де за легендою Володимир хрестив своїх синів, з 1802 року над джерелом існувала каплиця. В Успенському соборі Києво-Печерської лаври знаходився надгробок, з приводу якого Петро Лебединцев зазначав: «В конце правой стороны большого иконостаса у южной стены глава св. благоверного и равноапостольного князя Владимира в сребнокованной гробнице. Она взята со гроба св. Владимира, находящегося в Киевской Десятинной церкви и положена здесь митрополитом Петром Могилей 1631 г.» [Київ, 1981, с. 390]. Митрополит Євгеній (Болховітинов) також описує цю срібну раку: «Для главы св. равноапостольного князя Владимира Святославича, на кою верхняя доска с чеканным изображением во весь рост сего князя, сделана в 1825 г.» [Болховитинов, 1826, с. 70]. Надгробок не зберігся (Успенський собор був зруйнований під час Другої світової війни), проте в Національному художньому музеї України зберігається художній твір, що його дослідники пов'язують з надгробком рівноапостольного князя Володимира в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Це ікона великого розміру (172,5 × 72 см), яка складається з металевих шат та намальованого олійними фарбами обличчя з довгою сивою бородою, заплющеними очима. Обабіч голови викарбуваний напис «Великий князь Владимир нареченый в крещении Василий». На шатах у техніці карбування по металу зображена горностаєва мантія з поясом, орнаментованим стилізованими квітами з листям [Нікітенко, 2013, с. 107–109]. За стилем орнаменту фахівці відносять твір до початку ХІХ ст., приписуючи авторство шат ікони Самсону Стрельбицькому – відомому київському майстру [Пархоменко, 2006, с. 152, 186–188].

У першій половині ХІХ ст., зважаючи на особливе значення місцевості, яка традиційно пов'язується з хрещенням киян у 988 році, пе-

редбачалося увічнення цієї події шляхом побудови каплиці або альтанки на щойно облаштованій нижній терасі Михайлівської (Олександрійської) гори [Петренко, 1970, с. 35].

Історія спорудження київського пам'ятника князю Володимиру почалася з 5 квітня 1833 року, коли імператору Миколі І надійшов лист від київського генерал-губернатора В. Левашова з проханням про залучення провідних скульпторів. Також прохання надійшло і президенту Імператорської академії мистецтв О. Оленіну, і вже 20 травня 1833 року відбулося слухання питання на засіданні ради Імператорської академії мистецтв у Санкт-Петербурзі.

Перший «Проект на сооружение в городе Киеве на высшей крутости угла Александровской горы, над самым тем местом, где совершилось крещение русского народа – памятника Св. Равноапостольному Князю Владимиру» подав на «высочайшее рассмотрение» відомий російський скульптор Василь Демут-Малиновський. За його задумом, у руках Володимира був хрест; п'єдестал, обабіч якого планувалися фонтанчики, мав вигляд скелі.

У 1835 році імператор Микола І, невдоволений таким варіантом, відправив проект на доопрацювання. У 1843 році нове скульптурне оформлення постаменту запропонував В. Демут-Малиновський, після смерті якого у 1846 році роботу продовжив видатний російський скульптор Петро Клодт. Він виконав статую князя у стилі пластичного реалізму, де фігура Хрестителя Русі з великим хрестом у правій руці та великокнязівською шапкою в лівій на постаменті, що має обриси восьмигранної каплиці у псевдовізантійському стилі на квадратному стилібаті. Архітектором постаменту стає професор Олександр Тон. До речі, існує розповсюджена версія про те, що архітектором постаменту пам'ятника нібито був провідний зодчий того часу Костянтин Тон – автор проектів Великого Кремлівського палацу та храму Христа Спасителя в Москві. Але, насправді, на кресленнях київського монумента стоїть чіткий підпис його старшого брата професора Олександра Тона.

Щодо того, який хрест має тримати князь, велося листування між Академією мистецтв, Святішим Синодом та Міністерством Імператорського двору. Проте імператор Микола І

Іл. 1. Пам'ятник великому князю Володимирі Святославичу в м. Києві

розпорядився, щоб хрест стояв вертикально, а спеціальне засідання Святішого Синоду постановило, що Володимир має тримати латинський хрест.

Пам'ятник, присвячений державному діячу Київської Русі великому князю Володимирі Святославичу (950–1015), що зберігся практично в первинному вигляді, було встановлено 1853 року на нижній (штучній) терасі гірки, яка дістала назву Володимирської. П'єдестал становить восьмикутну каплицю візантійського стилю, на ній – у повний зріст статуя князя Володимира, зображеного у парадному князівському плащі, з хрестом у правій руці й облямованій хутром шапці – у лівій (іл. 1). Загальна висота пам'ятника – 20,4 м, висота бронзової статуї – 4,4 м, висота постаменту – 16 м.

Статую князя Володимира відлив особисто Петро Клодт у своїй майстерні в Санкт-

Петербурзі, а чавунний постамент було відлито коштом купця Новікова на Лугненському заводі неподалік Калуги. На одному з барельєфів зірки російського ордена Святого Володимира літери «СРКВ» (Святий Рівноапостольний Князь Володимир) перевернуті, що є, на думку дослідників, просто помилкою ливарників.

Скульптурне оформлення постаменту складає:

- горельєф «Хрещення Русі»;
- барельєф з гербом Києва (архістратиг Михаїл на повний зріст);
- зірка ордена Святого Володимира (іл. 2).

Постамент і стилобат споруджено із цеглин, які облицьовані чавунними плитами.

У центрі композиції – фігура єпископа, ліворуч від нього – князь Володимир з піднятою у хресному знаменні правою рукою. У нижній частині (ліворуч від глядача) – дідуся, якого привели хреститися син і онук, жінка з малюком, що всміхається (праворуч), над ними – благословіння й миропомазання. Сюжет горельєфу співпадає з олійним розписом XVIII ст. («Хрещення Русі») у капелі Івана Мазепи в Софійському соборі у Києві [Лебединцев, 1886], звідки, найімовірніше, він і був скопійований.

Із Санкт-Петербурга до Москви статую доправили потягом. У Києві на той час залізниці ще не було, тому далі деталі пам'ятника везли кіньми. П. Клодт власноруч опікувався цим. Разом зі статуєю до Києва перевезли і 15-метровий чавунний постамент із художнім литвом.

28 вересня (10 жовтня) 1853 року пам'ятник було урочисто відкрито [Рыбаков, 1997]. У церкві не було традиції освячувати пам'ятники, тому відкриття монумента поєднали з відкриттям Ланцюгового мосту через Дніпро 15 жовтня 1853 року. Церковні ієрархи пам'ятник не визнали. Особливо жорстку позицію відстоював владика Філарет (Амфітеатров), який прослужив на київській кафедрі з 1837 року до самої своєї смерті у 1857 році. Про ставлення митрополита Філарета до нового пам'ятника писав архімандрит Сергій Василевський: «Св. равноапостольный князь Владимир разрушал идолов и воздвигал святыя храмы, а в честь его хотят воздвигнуть

Іл. 2. Горельєф «Хрещення Русі» на постаменті пам'ятника великому князю Володимирі Святославичу в м. Києві

статую, почти что-то идолообразное. Кто же будет освящать такое сооружение?! По крайней мере, я не соглашусь совсем».

Певний час чавунну поверхню постаменту фарбували в білий колір, намагалися робити підсвічування газовими горілками. У 1895 році на кошти мецената – відомого київського підприємця Семена Могильовцева – було здійснено електричне підсвічування хреста (відновлене після розпаду Радянського Союзу). Михайло Булгаков у романі «Біла гвардія» писав: «Сверкал электрический белый крест в руках громаднейшего Владимира на Владимирской горке, и был он виден далеко, и часто летом, в черной мгле, в путаных заводях и изгибах старика-реки, из ивняка, лодки видели его и находили по его свету водяной путь в Город, к его пристаням. Зимой крест сиял в черной гуще небес и холодно и спокойно царил над темными пологими далями московского берега, от которого были перекинута два громадних моста».

Пам'ятник князю Володимирі – найдавніший скульптурний пам'ятник у Києві, один із небагатьох монументів, споруджених до 1917 року, яким вдалося уціліти. До 100-річного ювілею пам'ятку реставрували [Грибовська, 2007, с. 115]. Дошка, встановлена під час реконструкції 1953 року, помилково подає 30 вересня (12 жовтня) 1853 року (іл. 3).

Зображення пам'ятника використано на радянській (на честь 1000-ліття Хрещення Русі) та українській (на честь візиту в Україну

Іл. 3. Дошка, встановлена на пам'ятнику великому князю Володимирі Святославичу в м. Києві під час реконструкції 1953 року

Іл. 4. Скульптура «Князь Володимир, який долає ідола Перуна і встановлює животворящий хрест на березі Дніпра як символ християнства»

Вселенського патріарха Варфоломія I) ювілейних монетах, а також в оформленні серії українських купонокарбованців 1992–1996 років.

Проекти монумента князю Володимирі розроблялися й іншими скульпторами. Так, М.С. Піменов (син скульптора С.С. Піменова) у 1850 році запропонував проект, де князь стоїть у спокійній позі, у шоломі й кольчужі, права нога його наступає на язичницького ідола. У правій руці Володимир тримає хрест, у лівій – меч. Нам відомо два примірники цього проекту, що збереглися в музейних збірках. Бронзова скульптура «Князь Владимир попирающий идола Перуна и водружающий животворящий крест на берегу Днепра как символ христианства» експонується в Національному музеї історії України (Київ). Скульптура «Торжество християнства» (гіпс, пофарбований під бронзу) – в експозиції Музею історії релігії (Санкт-Петербург, Росія). Обидві скульптури однакового розміру. У Санкт-Петербурзі був проект по встановленню цього варіанта пам'ятника біля Троїцького моста, але Микола I скасував проект. З його колекції ця скульптура і потрапила спочатку в Російський музей, а потім до Музею історії релігії (іл. 4). Нині пам'ятник князю Володимирі – це пам'ятка монументального мистецтва національного значення, яка занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 року № 1761).

Література

- Болховитинов Е.А.* Описание Киево-Печерской лавры. – Киев, 1826.
Грибовська О.В. Пам'ятник святому князю Володимирі в Києві. – Київ, 2007.
Київ: Енциклопедичний довідник / [за ред. А.В. Кудрицького]. – Київ, 1981.
Лебединцев П. Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии // Киевская старина. – 1886. – № 7.
Нікітенко Н. Капела Івана Мазепи у Софії Київській // Пам'ятки України. – 2013. – № 3.
Пархоменко І.В. Надгробок святого князя Володимира // Могилянські читання. – 2006. – С. 107–109.
Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. – Київ, 1970.
Рибаків М.О. Маловідомі та невідомі сторінки історії Києва. – Київ, 1997.

ВОСПОМИНАНИЯ ВЛАДИМИРА ПИГУЛЕВСКОГО О ПОСЕЩЕНИИ СВЯТОГОРСКОГО МОНАСТЫРЯ В 1915–1916 ГОДАХ

Татьяна Левченко
ведущий научный сотрудник
Научно-исследовательского отдела фондов
Музея истории Десятинной церкви

Круг научных интересов:
археология, история, архитектура, искусство

Уперше публікуються спогади військового чиновника Російської імперії, який емігрував до Тунісу 1920 року, Володимира Пігулевського про відвідування Святогорського Успенського монастиря в 1915–1916 роках.

Ключові слова: Святогорський монастир, Сіверський Донець, чернець, келія, печери.

Впервые публикуются воспоминания военного чиновника Российской империи, эмигрировавшего в Тунис в 1920 году, Владимира Пигулевского о посещении Святогорской Успенской пустыни в 1915–1916 годах.

Ключевые слова: Святогорский монастырь, Северский Донец, монахи, келья, пещеры.

Remembrances are first published about the visit of Sviatohorsk of the Assumption desert 1915–1916 Vladimir Pihulevskii, military official of the Russian empire, emigrating to Tunis in 1920.

Keywords: Sviatohorsk monastery, Siverskii Donets, monks, monastic cell, caves.

В начале 60-х годов XX в. в посольство СССР в Тунисе пришел пожилой человек. Это был Владимир Константинович Пигулевский – бывший надворный советник, чиновник военного ведомства Российской империи, во время гражданской войны служивший интендантом на юге России. С приходом Красной Армии в Крым он эвакуировался в Бизерту (Тунис). Владимир Константинович передал часть своих мемуаров Чрезвычайному и Полномочному Послу СССР в Тунисе К.М. Кулиеву. У автора статьи появилась возможность ознакомиться с частью дневников В. Пигулевского, сохранившихся у наследников К.М. Кулиева.

В. Пигулевский известен как литератор и художник, автор поэм «Исход», «Сон археолога», «Мусдамар» и других стихотворных сказок, мемуаров «Тунисия» (1920–1956). Он изучал историю Туниса (архив хранится в Библиотеке современной международной до-

кументации (BDIC) в парижском пригороде Нантер при Университете X), искал Атлантиду, писал картины, выполнял копии известных художников под художественным псевдонимом Владимир. В 1961 году в литературно-артистическом обществе «Встреча» В. Пигулевский выступил с докладом «О географических особенностях африканского континента». В его дневниках можно найти много интересных фактов с точки зрения очевидца событий, происходивших в начале XX в. в России. Особый интерес вызвала у ряда исследователей личная архивная коллекция, хранящаяся в Библиотеке международной документации (BDIC), в том числе профессора Уральского госуниверситета в Екатеринбурге А.В. Антошина. Основные темы его научных исследований – политическая история России XX в., история российской эмиграции, Россия и Африка.

Тетради, переданные К.М. Кулиеву, содержат личные воспоминания В. Пигулевско-

го. Среди прочего в одной из них встречается эмоциональное описание поездки в Святогорский монастырь.

Обратимся к истории Святогорского Свято-Успенского монастыря. Монастырь расположен на правом высоком меловом берегу Северского Донца (ил. 2; 3). Кроме наземных строений, имеются меловые пещеры. Вся гора пронизана лабиринтом ходов и келий. Вершину венчает Николаевская церковь (XVII в.), алтарная часть которой вырезана прямо в скале. У подножия находится Успенский собор (1859–1868), гостиница (1877), дом настоятеля (1850–1851), трапезная с Покровской церковью (1847–1851), башни монастырских стен. В пещерах – подземные церкви Антония и Феодосия (XVII в.), Рождества Иоанна Предтечи (XIX в.), пещерная часовня, две усыпальницы, кельи.

Первое письменное упоминание о местности «Святые горы» относится к 1526 году. Встречается оно в «Записках о Московских делах» германского посла Сигизмунда Герберштейна. Упоминается монастырь и в царской грамоте 1624 года, которой Михаил Федорович пожаловал духовенству право владения землей. Тогда это была пограничная территория Московского царства: сюда из городов Рылска и Путивля выставлялась боевая стража, охранявшая страну от крымских татар. В 1679 году монастырь был захвачен и разграблен крымскими татарами. Позже его восстановили, но во второй половине XVIII в. он утратил оборонное значение, став крупным землевладельцем.

Указом императрицы Екатерины II в 1787 году Святогорский монастырь был упразднен, а принадлежавшие ему земли отобраны в казну. В 1790 году эти земли были переданы князю Григорию Потемкину. По указу Святейшего Синода монастырские храмы Успения Божией Матери и святителя Николая на скале обращены в приходские, а прочие разобраны и увезены. В упраздненном состоянии обитель находилась почти 57 лет. Однако даже к упраздненной обители в праздничные престольные дни собирались толпы народа.

В 1844 году по указу императора Николая I Святогорский монастырь был восстановлен по чину и уставу Глинской пустыни

Курской епархии. За следующие 70 лет он стал одним из крупнейших в Российской империи. В этот период не раз поднимался вопрос о присвоении Святогорской обители статуса лавры. Монастырь имел кирпичные мастерские, мельницы, торговые лавки, был известен замечательными видами и притягивал много богомольцев. Перед Первой мировой войной в монастыре находилось около 600 монахов.

Монастырский комплекс стал настоящим чудом, сотворенным природой и людьми, и вдохновлял писателей и поэтов разных эпох. В Святогорском монастыре происходит действие рассказа А. Чехова «Перекасти-поле». Ф. Тютчев в стихотворении «Святые горы» восхищается необычной красотой монастыря:

В белизне своей чудесной,
Над Донцом утес стоит,
К небу крест свой возвышая...
И, как стража вековая,
Богомольцев сторожит.

Описывается монастырь и в рассказе И. Бунина «Святые горы». Он передает свое радостное настроение от праздничного утра в монастыре: «Наперебой трезвонили над Донцом, над зелеными горами колокола, уносились туда, где в ясном воздухе стремилась к небу белая церковка на горном перевале». В. Немирович-Данченко, посетив обитель, написал очерк «Святые горы».

Описание поездки в монастырь В. Пигулевского представляет интерес в связи с прослеживаемым направлением в современной исторической науке к антропологизации истории, усилению внимания к проблеме восприятия личностью событий и явлений.

После несчастья, постигшего семью Пигулевских (тяжелая болезнь и последующая за ней смерть любимой дочери), Владимир Константинович с женой и двумя дочерьми на сочельник 1915 года выехали железной дорогой из Изюма Харьковской губернии в Святые горы. Целью поездки было посещение Святогорского монастыря.

На станции они наняли розвальни. Дорога тянулась через лес. «Вот среди просеки нам показал ямщик кнутом и сказал: “А вот и Святые горы!”»

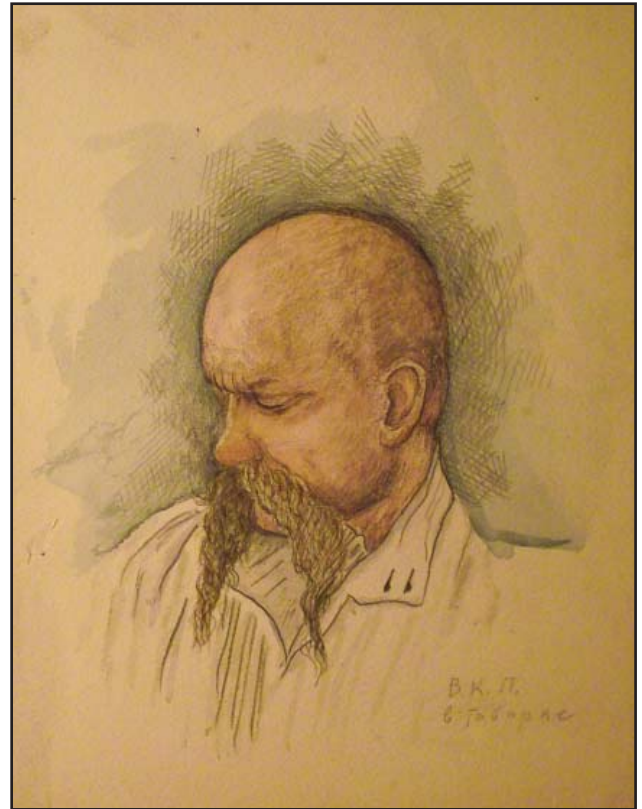
Над облаком тумана видны были далеко две остроконечные скалы и на одной из них миниатюрная церковка. Она как бы плавала на остроконечной скале среди облаков. «То церковь святого Николы!» – сказал возница.

За Донцом, перед нами, у подножия высоких гор, стоял большой храм, как бы втиснутый в гору. Направо за ним два громадных белых утеса и на одном из них церковка. Вековые сосны тихо стояли у подножия скал. Налево от храма потянулись длинные двухэтажные корпуса монастыря и еще дальше, над обрывом, стояло причудливое здание. Мы тихонечко спустились среди старых дубов к Донцу и кони зацокали подковами по льду. На другом берегу мы повернули налево и остановились у подъезда гостиницы».

Семья Пигулевских разместилась в монастырской гостинице в комнате на втором этаже. Комната была большая, чистая. В ней стояли кровати больничного типа. «Хорошо было в теплом номере. Строгая обстановка... Большой стол. Две скамьи около него. Несколькo стульев».

В номер к ним пришел пожилой монах и попросил записаться. «Строго у нас нынче... Война! Полиция требует». Также он поинтересовался, что они будут кушать. «У нас здесь можно заказать, что хотите, кроме того можно получать из монашеской трапезы – только там у нас всё постное!». Они заказали себе постное питание. На ужин им принесли постные щи и винегрет, квас и прекрасный хлеб.

В два часа ночи их разбудили на «вечерие». Служба произвела сильное впечатление на Владимира Константиновича. Он пишет, что в храме было темно. «Только у алтаря теплится несколько лампад. Направо и налево темные группы монахов около стен. Вдоль них ряды высоких кресел, около которых стоят белые старцы монахи-иереи. Народу очень мало, но зато монахов много. Человек 250–300. Стоят – не шелохнутся. Чтец что-то выкрикивает. Читает медленно, не спеша, чуть нараспев. Но вот он кончил. И раздался сильный тенор канонарха, за ним все монахи повторяли стихирю. Мне сразу бросилось их особенное пение. Так теперь уже нигде не поют. Какой-то старинный напев тихо дрожал в воздухе. Шло служение истово, мед-

Ил. 1. Владимир Пигулевский. Автопортрет

ленно. Уже значительно позже, когда мне пришлось слышать пение кубанских казаков, я увидел, что оно очень сходно с местным монастырским пением. Ни в каком другом монастыре я не слышал таких мотивов».

На следующее утро из небольшой церковки, стоявшей у подножия горы, монах повел семью Пигулевских в пещеры и в церковь Святого Николая. «Мы взяли свечи, и он прямо из церкви ввел нас в какой-то узкий проход. Проход был так высок, что не приходилось сгибаться, но зато он очень круто подымался в гору.

Стены и своды были вырублены в чистом меле, но местами были видны слои очень тонкие, почти вертикальные, из кремня».

Они вышли в небольшую келью. В ней было маленькое оконце, через которое лился солнечный свет. Проводник пояснил, что давным-давно здесь жили несколько монахов-воинов, стороживших переправу через Донец от татар. Они же вырыли подземный ход. Татары не могли взять пещеры, потому что у монахов был потайной ход до самой реки.

Монах показал Пигулевским десятка два келий, темные и с оконцами на Донец. В ке-

лях имелось несколько захоронений монахов. Они увидели и маленькую церковку, вырубленную в скале.

В. Пигулевский в своих воспоминаниях пишет, что они поднимались подземными переходами вверх. «И вдруг вышли на свет Божий. Мы стояли на большой высоте. Совершенно отвесно утес уходил вниз. Весь горизонт покрыт сосновым бором. Донец у подножия. На утесе махонькая церковка. Она окружена с двух сторон галерейкой, которая висит над бездной. Страшно стоять. По бокам утеса видны вершины сосен, растущих на склоне горы. Сама церковка наполовину уходит в гору.

В церкви шла служба. Старичок монахиерей да два послушника поют.

Мы изумленные стояли и не знали, молиться ли нам или любоваться удивительной картиной окружающей природы.

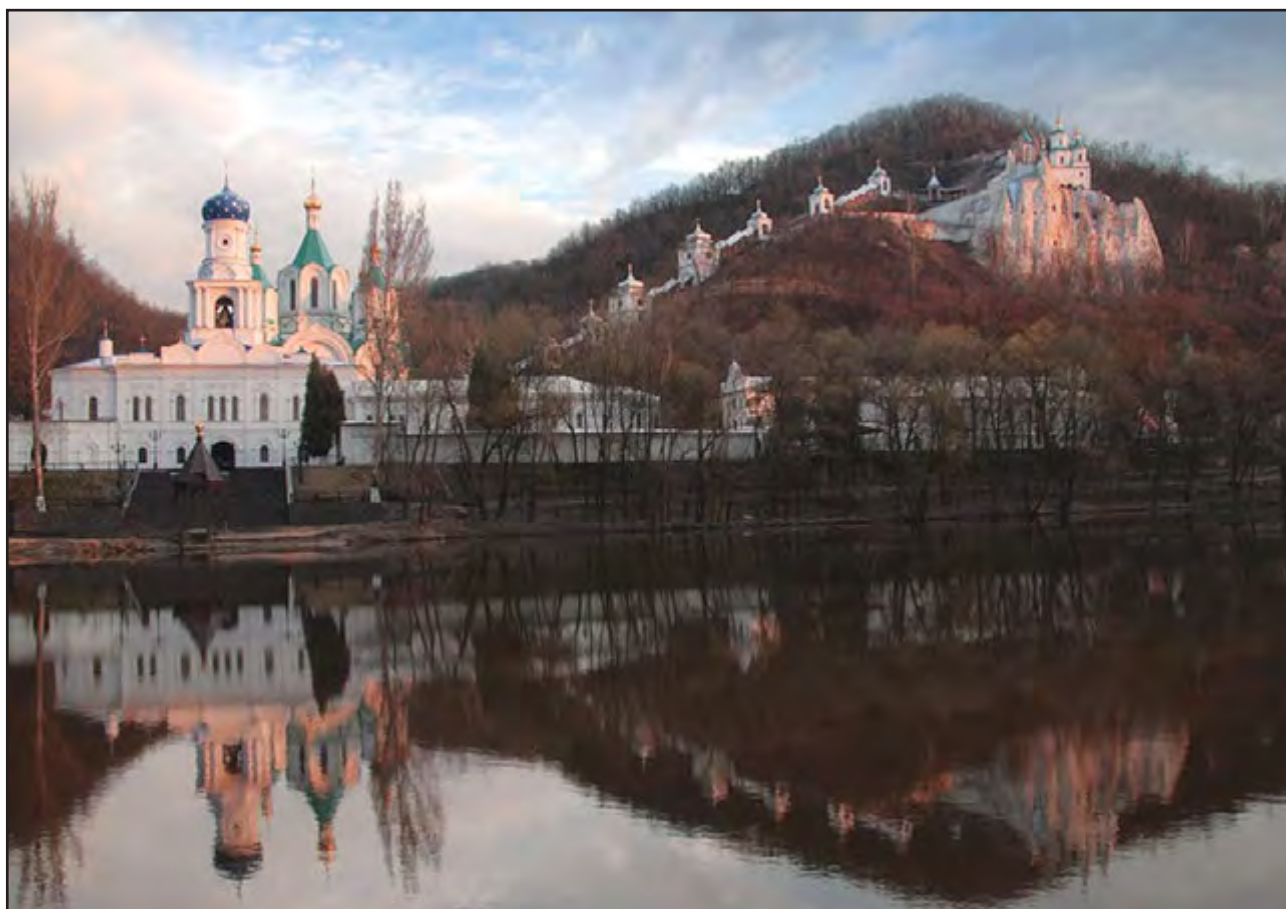
По иконостасу, над царскими вратами, пробиралась резвая белочка. Потом появи-

лась другая. Так они во все время службы бегали и лазили то туда, то сюда, и на них никто не обращал внимание.

Красота, и то особенное, только и свойственное русскому православию – сближение с природой.

Долго стояли на галерейке, любясь видом. “Вот отсюда иноки и воины высматривали татар” – заключил свой рассказ инок-проводник».

При монастыре работали различные мастерские, изготавливавшие все необходимое для хозяйства. Владимир Константинович посетил художественную мастерскую, в которой остался один монах-живописец. Война забрала всех – кого на фронт, кого в госпиталь служить. До войны в мастерской работало 8–10 человек. Они исполняли заказы для монастыря и писали иконы для продажи. К. Пигулевский обратил внимание на незаконченную картину на мольберте, на которой был изображен Донец и на нем «лодки с хо-

*Ил. 2. Вид Свято-Успенской Святогорской Лавры со стороны р. Северский Донец.
(<http://www.votpusk.ru/gallery/large/31757.jpg>)*

ругвиями, иконами, полные священников, монахов и народа». Художник пояснил, что пишет для монастыря. «Это у нас на второй день Троицы ежегодно идет крестный ход в Святое Место! Это скит, версты две выше монастыря. Туда по берегу почти нельзя пройти. Большие кручи, леса. Там маленькая полянка и живут наши схимники. Только раз в год отворяются ворота в скит. Зимой туда только горой можно пройти».

Еще раз семья Пигулевских побывала в Святогорском монастыре на следующий год на Пасху. На этот раз они посетили скит. На лодке по широко разлившемуся Донцу добрались до Святого места. «Представьте себе среди глухого векового леса, у подножия очень высокого берега, в устье оврага, высокий частокол, за ним видна главка церковки.

Мы вышли из лодки. Прошли под дубами и остановились у ворот. Заперты они круглый год, за исключением второго дня Троицы.

В воротах оконце, а в нем ящик для просфорок и поминальных записок.

Под деревьями пять-шесть маленьких избушек вокруг такой же деревянной рубленой церковки. Двор порос муравой. Нигде ни души.

В этой церковке и день, и ночь непрерывно идет служба. Один схимник сменяет другого.

Приходят богомольцы. Стоят у ворот или сидят на двух лавочках под дубами. Всех предупреждают, чтобы хранили здесь тишину. Даже ветер и тот не шумел в этой глубокой пади».

Под корнями большого дуба пробивался маленький ключик и из сруба сбегал в Донец. Паломники пили целебную воду, зачерпывая ее лежавшим тут же ковшиком.

«Такая тишина наполняла нас и стояла кругом, что мы сидели на лавочке и не хотелось уходить из этого райского уголка».

Листая выцветшие страницы дневника с воспоминаниями старого русского эмигранта,

*Ил. 3. Церковь Святого Николая Свято-Успенской Святогорской Лавры.
(<http://www.nice-places.com/gallery/ukraine/svyatogorsk/34/>)*

мы представляем себе, каким был Святогорский монастырь 100 лет назад

В. Пигулевский прожил долгую жизнь в эмиграции. Некоторое время был садовником в монастыре г. Суса, работал разнорабочим на фермах, на фосфатных рудниках в Редеефе, затем поселился в г. Тунисе в старческом приюте. После 1956 года переехал во Францию, жил в Ницце, позднее в Доме для политических беженцев в Ле Перре-сюр-Марн (под Парижем). Работал в редакции журнала «Военная быль» (военно-исторический журнал на русском языке, издававшийся в Париже в 1952–1974 годах силами отставных офицеров российской армии и флота). Умер в октябре 1975 года на 97 году жизни.

Сложной была и судьба Святогорской пустыни после 1917 года. С приходом советской власти с января 1918 года началось его разграбление. В 1922 году монастырь был

ликвидирован, а на его месте образован Дом отдыха для трудящихся Донбасса. Наступило время окончательного разорения монастыря. Святогорская обитель была вновь открыта в 1992 году. 9 марта 2004 года Священный Синод Украинской Православной Церкви принял решение о присвоении монастырю статуса лавры.

На сегодня отреставрированы Успенский собор, монастырская колокольня с Покровским храмом, древнейший храм обители в честь преподобных Антония и Феодосия Печерских со скитом. Восстановлен и храм в честь преподобного Алексия, и храм святителя Николая на верхушке меловой скалы. Настоящим памятником деревянного зодчества можно считать возрожденный Всехсвятский скит с деревянным храмом. Свято-Успенская Святогорская лавра является значительным духовным центром православия Восточной Украины.

Литература

1. Антошин А.В. Документы по истории Востока XX в. в коллекциях Библиотеки современной международной документации (Нантер, Франция) // Восточный архив. – 2008. – № 8. – С. 70–74.
2. Бунин И.А. Святые горы (На Донце) // Бунин И.А. Собрание сочинений : в 9 т. – М. : Художественная литература, 1965. – Т. 2. – С. 108.
3. Герберштейн С. Записки о Московии / под ред. В.Л. Янина. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – С. 137–138.
4. Дедов В.Н. Святые горы. От забвения к возрождению. – Славянск : Печатный двор, 2004. – 220 с.
5. Крихтенко В.И., Гетман Л.И. Святые горы: от забвения к возрождению. Краеведческий очерк. – Краматорск, 2005.
6. Пигулевский В.К. Дневник воспоминаний. Тетрадь 17 (от 1 декабря 1915 г. до 1 марта 1917 г.). – Рукопись.
7. Российское зарубежье во Франции. 1919–2000 : биограф. словарь : в 3 т. [Электронный ресурс] // под. общ. ред. Л. Мнухина, М. Авриль, В. Лосской. – Наука : Дом-музей Марины Цветаевой, 2008–2010. – Т. 3. – Режим доступа : <http://www.dommuseum.ru/index.php?m=dist&pid=9522>.
8. Шкробитько Е.А. К вопросу о формировании духовного наследия Донбасса (на примере Святогорского монастыря) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : irbis-nbuv.gov.ua/cgi.

ВИЗАНТИЙСКОЕ ЦЕРКОВНОЕ ЗОДЧЕСТВО В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ИМПЕРАТОРА ЮСТИНИАНА I

Ярослав Кризина

доктор богословских наук, ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского отдела историко-археологических исследований Музея истории Десятиной церкви, профессор Карпатского университета им. Августина Волошина

Круг научных интересов:

история христианской церкви, история православной церкви Украины, церковное искусство, византология

У статті розглянуто особливості християнського храмового будівництва у Візантійській імперії в період правління імператора Юстиніана I (527–565 рр.), вершиною якого став собор Софії Константинопольської.

Ключові слова: Візантія, купольна базиліка, хрестово-купольний храм, Софія Константинопольська.

В статье рассматриваются особенности христианского храмового строительства в Византийской империи во времена правления императора Юстиниана I (527–565 гг.), вершиной которого стал собор Софии Константинопольской.

Ключевые слова: Византия, купольная базилика, крестово-купольный храм, София Константинопольская.

The paper analyses the features of the Christian temple construction in the Byzantine Empire during the reign of Emperor Justinian I (527–565), and the Church of Hagia Sophia in Constantinople, which has become the top of this construction phase.

Keywords: Byzantium, domed basilica, cross-domed church, the Church of Hagia Sophia in Constantinople.

Исследователи в унисон отмечают тот факт, что никогда еще за целые столетия и в столь короткий срок в церковной архитектуре Византии не происходило так много изменений, как в правление императора Юстиниана I (527–565). Как пишет, в частности, Д. Райс, «новшества V в., не могут идти ни в какое сравнение с теми, что имели место при Юстиниане <...> Стилистические изменения времен Юстиниана стали провозвестниками новых воззрений» [Райс, 2002, с. 48].

Купольные базилики – один из многочисленных для Византии вариантов приближения к главной для нее архитектурной идее – созданию центрического сооружения, осененного куполом. В ее основе лежала глобальная для византийского сознания цель: достичь переживания Царства Небесного здесь и сейчас, осознать

апокалиптическое «времени уже не будет» (Апок. 10: 6). Это позволяло соединить преходящее земное с вечностью, со сверхпространством, создать единый космический универсум. Эта особая для Византии цель к VI в. окончательно соединилась с приоритетом в осмыслении христианства как религии. Как пишет Т. Мэтьюз, «культ (природное, вечно творящееся, соотносимое с мифом, а не с историей) возобладал над мерой (обетованной однажды, подчеркивающей однократность происходящего, его историчность, неповторимость), обе эти возможности были заложены в христианстве изначально, но если Запад избрал историческую перспективу – веру, то Византия отдала предпочтение культу» [Мэтьюз, 1994, с. 27]. В самой Божественной литургии в Византии довольно скоро центральным стал

момент Великого входа, ассоциирующийся с гимном «Ныне силы небесные с нами невидимо служат». Как пишет Н. Успенский, «процессионный характер священнодействия, необходимость включения в него общины верующих, преобладание в храме поперечно направленного движения повлекли за собой отказ от жесткой продольной ориентации в архитектуре храма. Доминирующим стало срединное пространство, активно выделенное и освоенное куполом. Не исключено, что в отказе от типа западной базилики определенную роль сыграли особенности православного богослужения» [Успенский, 1986, с. 23]. В отличие от Западной церкви, где епископ входил в храм в разное с верующими время и через другой вход, на Востоке это был единый и весьма пышно обставленный процесс: архиерей шествовал в храм всегда вместе с верующими. Этим, в частности, объясняется увеличение числа входов и расширение храмов. Практически параллельно происходит перенос центра богослужения с алтаря на амвон, находящийся под куполом.

С наибольшей полнотой и совершенством эти художественные и духовные устремления ранневизантийской эпохи отразились в главном храме империи – Софии Константинопольской. Как отмечает С. Аверинцев, «в пространственной концепции храма Святой Софии нашла идеальное воплощение тема космоса, причем отражающая не только христианские представления о Вселенной, но и более древние, уходящие в глубины античного знания и мировоззрения» [Аверинцев, 1977, с. 308].

В целом в исследуемый нами временной период основная разработка проблематики церковной архитектуры шла в двух направлениях – это купольные базилики и крестово-купольные храмы. Однако, как отмечает Н. Брунов, «не следует думать, что с “победой” крестово-купольного типа (а он действительно с IX–X вв. стал основным архитектурным типом византийской архитектуры) тема купольной базилики была окончательно предана забвению. Этот тип по-прежнему имелся в арсенале византийских зодчих и время от времени в особых, экстраординарных ситуациях

всплывал вплоть до кон. XIV в.» [Брунов, 2003, с. 412].

В византийской столице новые архитектурно-композиционные идеи были воплощены в купольной базилике – храме Святых Сергия и Вакха (527 г.), одном из самых древних сохранившихся христианских храмов нынешнего Стамбула. Это широкий восьмигранник, вписанный в куб, перекрытый гранным куполом. Восемь устоев поочередно соединяются прямыми и полукруглыми аркадами, которые окружает обход. Как отмечает А. Якобсон, таким образом «возникает то ритмичное чередование ажурных простенков и массивных устоев, которое затем было блестяще развито в константинопольской Софии, непосредственным предшественником которой церковь Сергия и Вакха и является» [Якобсон, 1985, с. 27]. В ней еще много архаичных черт, например, наличие архаического перекрытия в экседрах и отсутствие барабана. При этом, интерьер сверкал позолотой мозаик, цветным мрамором колонн, резьбой капителей и фризов.

Базилика Святой Феклы в Мереамлике на юге современной Турции, построенная в начале правления Юстиниана Великого, от которой сохранились только развалины, имела значительные размеры: ее длина равнялась 73 м. Огромный, диаметром 10,6 м, каменный купол был сдвинут к востоку. Купол опирался на массивные столбы. Базилика Святой Феклы, как отмечает Н. Брунов, представляла собой «один из примеров трудностей с погашением бокового распора каменного купола, заставлявшего архитекторов сдвигать подкупольную ячейку то в восточном (как здесь), то в западном направлении» [Брунов, 1966, с. 286]. Между четырьмя столпами в центре храма, а также в западной его ячейке, перекрытой огромным цилиндрическим сводом, стояли колонны. Здесь было много изящной мраморной резьбы, стены были облицованы мрамором, но все части пространства сохраняли простые, монолитные очертания.

Подобную структуру имеет базилика Святой Ирины (532 г.) в Константинополе, которая прекрасно сохранилась. Следует отметить, что «церковь Святой Ирины

входила в состав дворцового комплекса и отличалась огромными размерами купола (диаметр 18 м) и парадным нартексом с большим количеством входов» [Якобсон, 1985, с. 36]. Несмотря на масштаб венчающей части, продольные размеры базилики сокращены, и в плане, и в общих очертаниях пространственных зон прочитываются ясность и простота, типичные для зрелой византийской архитектуры. Основное пространство храма построено на сочетании почти равных по величине рукавов – восточного, западного (он чуть шире) и двух боковых. Они группируются вокруг центрального квадрата, что позволяет отчетливо прочитывать крестчатые очертания. От базилики здесь остались лишь аркады из четырех колонн в центральной части здания да некоторая вытянутость западного рукава, структура же храма имеет явное отношение к типологии крестово-купольных зданий. Возможно, подобная отчетливость крестчатой композиции явилась результатом перестройки базилики Святой Ирины в VIII в.

Более сложной была архитектурная организация купольных базилик, соединенных крестообразно. Именно такой была базилика Святых Апостолов в Константинополе (550 г.), мавзолей Святого Симеона Столпника. Эту же сложную структуру унаследовали знаменитая базилика Святых Апостолов и Пророков в Герасе (также не сохранилась) и храм Иоанна Богослова в Эфесе. Построенный в 450 году, этот храм был перестроен в 565-м. Подобно самым ранним купольным базиликам, церковь Иоанна Богослова была мавзолеем. Однако, как пишет Г. Колпакова, «в отличие от ранних базилик ветви креста здесь стали короткими, с сильно сокращенными боковыми нефами. По сути дела, эти ветви храма даже и нельзя назвать базиликами, потому что основа каждой ветви – квадратная ячейка с опорами на углах и колонными аркадами между столбами» [Колпакова, 2004, с. 176]. Каждая ячейка увенчана – всего их шесть. Западная ветвь вдвое длиннее других, над ней высятся два купола. Только центральный продольный неф несет в себе отголоски традиционной базиликальной выразительности, ощутимой в сохранившихся от церкви Иоанна Богослова рядах колонн

этой части интерьера. Поперечный неф – трансепт – весьма далек от классических ранних базилик и напоминает чисто греческие памятники.

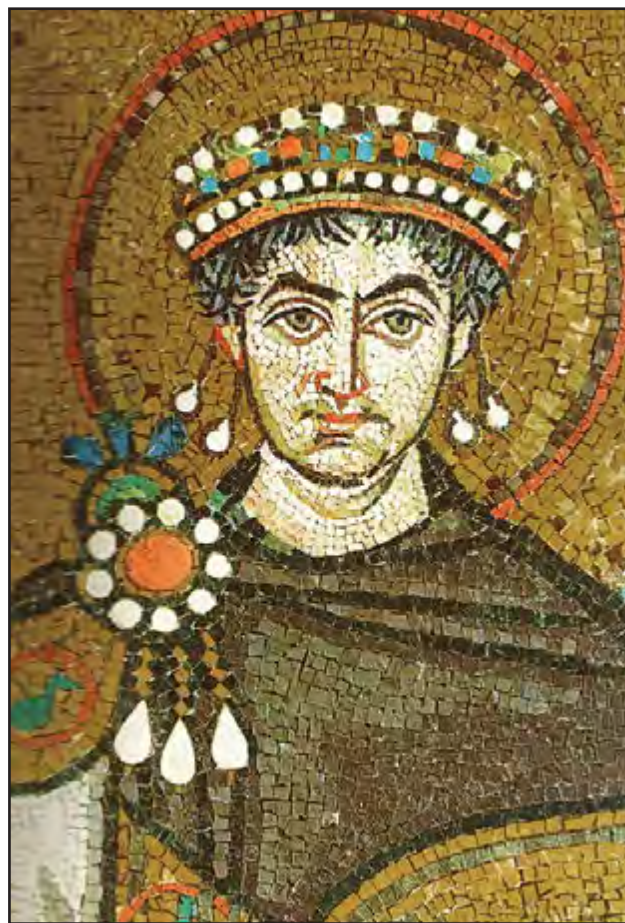
Грандиозный итог теме купольных базилик был подведен в строительстве храма Святой Софии в Константинополе, самого блистательного воплощения идеалов Византии, символа ее духа. Как пишет Н. Брунов, «возведенный в 532–537 гг. зодчими Анфимием из Тралл и Исидором из Милета, храм явился результатом сложнейшего и тонкого теоретического расчета параболических криволинейных поверхностей, анализа динамических и статических усилий. Оба архитектора были не только строителями и конструкторами, но и знаменитыми учеными своей эпохи, прославившимися математическими и физическими изысканиями» [Брунов, 1966, с. 292]. Однако при этом появление постройки, по преданию, сопровождала тайна: возведенный на значительную высоту храм, постоянно обрушивался, и это продолжалось до тех пор, пока конструкция храма не явилась чудесным образом зодчим во сне.

Сам соборный храм был возведен на месте базилики императора Феодосия Великого, сгоревшей во время восстания Ника в 532 году. Открытый археологическими раскопками «портик базилики Феодосия, общий абрис ее плана свидетельствуют о приблизительном совпадении размеров и общей ориентации старого и нового зданий» [Брунов, 1966, с. 292]. Однако грандиозная базилика не была архитектурной новацией (византийское и раннехристианское церковное зодчество знало базилики и больших размеров), новизна архитектурного решения Софии Константинопольской «состояла в соединении с огромной базиликой огромного же купола» [Брунов, 1966, с. 293]. По образному определению Н. Брунова, «храм Св. Софии стал базиликой Максенция, соединенной с куполом Пантеона» [Брунов, 1966, с. 293].

Вместе с тем храм императора Юстиниана Великого стал не только своеобразным подведением итогов развития предшествующих архитектурных идей, но одновременно открывал новые пути, поскольку явился

совершенным центрическим сооружением, воплощающим идеи космического символизма, вселенской Божественной литургии. Как отмечает Р. Тафт, «христианская церковь – не есть храм. Первоначально община, а не материальная святыня, считалась местом пребывания Бога» [Тафт, 2000, с. 44]. Лишь с возведением храма Святой Софии Константинопольской дом собрания верующих стал истинным храмом, воспроизводящим в своих архитектурных формах грандиозную структуру Божественного мироздания. Необходимо отметить, что и само понятие храма как космоса, микрокосма произошло лишь после появления Святой Софии (впервые – в трудах св. Максима Исповедника, в его знаменитом высказывании: «Созерцание мысленного в символах при помощи видимого есть вместе духовное познание и уразумение видимого посредством невидимого» [Максим Исповедник, 1993, с. 44]).

Тенденции к выделению центрального нефа, к менее динамичному восприятию его пространства, со всей очевидностью наметившиеся в константинопольских и греческих базиликах предшествующего столетия, в Святой Софии обрели полное осуществление. Как отмечает Н. Успенский, «не алтарь, недоступный для верующих, а огромное подкупольное пространство наоса стало структурным и идейным средоточием и храма, и самого богослужения» [Успенский, 1986, с. 24]. Это было бы невозможно без реорганизации литургического действия. Кульминацией Божественной литургии в VI в. стал Великий вход, сопровождаемый песнопением «Иже херувимы» (с 573 г.), большое значение приобрели вновь введенные песнопения «Единородный Сыне» (535–546 гг.) (гимн написан самим Юстинианом Великим, впоследствии причисленным церковью к лику святых) и «Трисвятое» (с начала VI в.). Во всех этих церковных песнопениях «подчеркивалась идея мистического единства земного служения с происходящим одновременно таинством на небесах, а христиане становились новыми святыми ангелами, входящими (как земная составляющая) в космические чины и порядки, установленные Владыкой» [Троицкий, 1994, с. 26].

Император Юстиниан. Мозаика апсиды церкви Сан Витале (св. Виталия) в г. Равенна (Италия). 526–547 гг.

Смена акцентов приобрела глобальное значение. Храм Святой Софии воспринимался современниками как самое яркое воплощение по-новому осознанной идеи церкви. Мир – это храм, созданный Богом для человека. Сфера купола храма с его безупречно длящимся круговым очертанием становится здесь куполом небес, простертым над мирозданием, обнимающим собой всю Вселенную. Оболочка храма легка, невесома, «яко дым», а потому ее границы прозрачны, они напоминают о незамкнутости границ Вселенной, при всей завершенности последней. Эта оболочка висит, не оказывая давления, поскольку удерживается, как и космос, десницей Владыки над бездной. Храм наполнен воздухом и светом, льющим сверху и заставляющим сиять все пространство, зримо уподобляясь полуденной Вселенной. Разумность устройства храма зримо ассоциируется с целесообразностью мироздания, возникшего в результате продуманного Божественного замысла.

Таким образом, храм Святой Софии Константинопольской – это воплощенный образ мироздания. Как пишет Г. Вагнер, «привычная тектоника в этом храме кардинально переосмыслена: здесь, словно не действуют привычные земные физические законы. Сами понятия формы и пространства выглядят особенным образом. Форма создает обрамление пространству. Она одновременно устойчива, статична (вспомним, что под куполом храма образуется идеальный квадрат), но не имеет отчетливых границ, ибо подчинена пространству» [Вагнер, 1990, с. 28]. Ее неподвижность напоминает незыблемость небесной тверди, но форма исполнена постоянно льющимся движением пространства, в развитии которого огромную роль играют сферические очертания оболочки. Во всей объемно-пространственной структуре храма переливчато соединены стояние и движение, устойчивость и непрерывная динамика, пребывание и развитие. Безостановочное изливание пространства сверху – от купола через округлые формы – напоминает молящемуся о непрерывности изливания Божественной благодати. Идеально круглящаяся сфера купола, «переливание» пространства из сферы в полусферы воспроизводит идею круговорота Божественной любви, объемлющей Вселенную.

Красота мерного ритма крупных форм (купольные базилики) или движения колонн по направлению к алтарю (раннехристианские базилики) уступает место иному направлению – сверху вниз. Купол – самая верхняя точка в интерьере – становится и самой масштабной его единицей, безусловным центром всей композиции. Вдобавок купол, как пишет протоирей Николай Макар, «является самым тектоническим элементом храма Святой Софии: зрительно вся конструкция храма “прочитывается” из купола, удерживающего собой всю организацию. Исчезает вещественная ощутимость, какой бы то ни было материальной массы. На ее место приходит понимание стен и сводов как гибкой, эластичной, обтекающей пространство оболочки. Характерно, что даже само строительство храма, судя по свидетельству Прокопия Кесарийского, началось не с возведения стен, а с устрой-

ства подкупольных арок на столпах, то есть с определения пространственных зон» [Макар, 1999, с. 142].

Храм действительно воспринят как вместилище Невместимого Бога, поскольку архитектура его кажется зрительно непостижимой, безграничной и расширяющейся, как огромная Вселенная. Однако наряду с этой идеальной космогонией в создании Святой Софии участвовали идеи имперского пафоса: она воплощает не только космос, но еще и земную христианскую ойкумену, объединенную под властью единого императора. Как отмечает Р. Тафт, «к VI в., главным образом благодаря Юстиниану I <...> византийский обряд становится “имперским”» [Тафт, 2000, с. 32]. Святая София Константинопольская стала храмом всех христиан, собранием католического единства христианской церкви. Одновременно она была «лицом» империи, местом, где в тщательно разработанном ритуале происходили встречи народа, императора и высшего духовенства. И тема явления земного владыки своим подданным превращалась здесь в поистине всенародный праздник: императорское шествие в храм в окружении более 55 000 придворных не могло не внушать восторг.

И в архитектуре храма космическое и богословское соединено со светским, дворцовым, имперским. Постройка – сложный комплекс, завершивший развитие идей и архитектурных мотивов, разрабатывавшихся в христианском зодчестве с IV в., но лишь в храме Святой Софии получивших наиболее совершенное воплощение. Это касается не только уже упомянутых тем базилики, центрального купольного здания, но и темы «двойной оболочки» – двухъярусного обхода. Тема оболочки-обхода, интерпретация хор представляет в Святой Софии идеи дворцовой архитектуры, ведь София Константинопольская являлась главным императорским храмом. Хоры-галереи, проходящие на уровне второго яруса вокруг всего здания, «загибаются» в угловых частях здания, и в этих лепестковых зонах находятся самые красивые помещения с колонными ротондами. Хоры перекрыты самыми разными по конфигурации сводами, их помещения –

светлые и роскошно убранные. Все богатство приемов эллинистической традиции в оформлении дворцовых интерьеров получило здесь свое развитие. Как пишет А. Комеч, «ячейки хор не следуют друг за другом непрерывно, а соединяются через особые пространственные зоны, развернутые поперек оси движения. Это уничтожает перспективные эффекты, и каждая ячейка предстает перед зрителем как идеальный центрический зал. На хорах находились особые помещения для императора – мутатории, в которых он переодевался, вкушал пищу после причастия, принимал послов.

Патриарх также имел здесь свои покои» [Комеч, 1973, с. 189].

Роскошное внутреннее убранство Софии Константинопольской не имело развернутой системы живописной декорации, да, наверное, и не нуждалось в ней. Главным украшением храма была серебряная алтарная преграда, доходившая до центральной подкупольной зоны и окружавшая амвон (в настоящее время она отсутствует). Рельефные изображения Спасителя Иисуса Христа, Божьей Матери и апостолов на ней, характер ее убранства вызывали душевный восторг у современников.

Источники и литература

- Аверинцев С.С.* Семиотика и художественное творчество. – Москва, 1977.
Библия. – Киев, 2014.
Брунов Н.И. Всеобщая история архитектуры. – Москва ; Ленинград, 1966. – Т. 3.
Брунов Н.И. Очерки по истории архитектуры. – Москва, 2003. – Т. 2.
Вагнер Г.К. Искусство мыслить в камне (опыт функциональной типологии памятников древнерусской архитектуры). – Москва, 1990.
Колпакова Г.С. Искусство Византии. Ранний и средний периоды. – Санкт-Петербург, 2004.
Комеч А.И. Особенности пространственной композиции Софийского собора в Константинополе // Византийский временник. – Ленинград, 1973. – Т. 34. – С. 187–189.
Лихачева В.Д. Искусство Византии IV–XV вв. – Москва, 1981.
Макар Н., свящ. Символика христианского храма // Труды Киевской духовной академии. – 1999. – № 2. – С. 135–151.
Максим Исповедник, прп. Творения преподобного Максима Исповедника / пер., пред. и коммент. А.И. Сидорова. – Москва, 1993. – Т. 1.
Мэтьюз Т. Преобразующий символизм византийской архитектуры и образ Пантократора в куполе // Восточнохристианский храм. Литургия и искусство. Сб. ст. / под ред. А.М. Лидова. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 7–16.
Райс Д.Т. Искусство Византии. – Москва, 2002.
Тафт Р. Византийский церковный обряд. – Санкт-Петербург, 2000.
Троицкий Н. Христианский православный храм в его идее // К Свету. – Москва, 1994. – № 17. – С. 23–29.
Успенский Н.Д. Византийская литургия (Историко-литургическое исследование) // Богословские труды. – Москва, 1986. – Т. 27. – С. 5–53.
Якобсон А.Л. Закономерности в развитии средневековой архитектуры. – Ленинград, 1985.

ШЕСТОДНЕВ ІОАННА ЕКЗАРХА БОЛГАРСЬКОГО ЯК ОДИН З ПЕРШИХ НАВЧАЛЬНИХ ПОСІБНИКІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Євгенія Кудрявцева
завідувач Науково-дослідного відділу фондів
Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:
історія Києва, стародруки, музеєзнавство

Шестоднев Іоанна екзарха Болгарського був одним з найпопулярніших навчальних посібників Київської Русі, використовувався як джерело природничих знань в освітньому процесі, починаючи зі «школи навчання книжного» при Десятинній церкві в Києві. Крім передових уявлень про устрій землі, містив ряд корисних відомостей про філософію того часу, історію та літературу. Трактат написаний живою і яскравою мовою саме для слов'янського населення, що стало причиною широкої популярності пам'ятки аж до XVII ст.

Ключові слова: Іоанн екзарх, Шестоднев, книжне вчення, школа, Київська Русь, Десятинна церква, освіта, наука, філософія, будова землі, Козьма Індикоплов, Василій Великий, християнство, хрещення.

Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского был одним из наиболее популярных учебных пособий Киевской Руси, использовался как источник естественнонаучных знаний в образовательном процессе, начиная со «школы учения книжного» при Десятинной церкви в Киеве. Кроме передовых представлений об устройстве земли, содержал ряд полезных сведений о философии того времени, истории и литературе. Трактат написан живым и ярким языком именно для славянского населения, что стало причиной широкой популярности памятника вплоть до XVII в.

Ключевые слова: Иоанн экзарх, Шестоднев, книжное учение, школа, Киевская Русь, Десятинная церковь, образование, наука, философия, строение земли, Косьма Индикоплов, Василий Великий, христианство, крещение.

The Hexaemeron of John the Exarch of the Bulgarian was one of the most popular textbooks of Kiev Rus, was used as a source of natural scientific knowledge in the educational process, starting from the «school books» in the Tithe Church in Kiev. In addition to advanced ideas about the earth contained a number of useful information about the philosophy of time, history and literature. The treatise is written in a lively and colorful language for the Slavic population, what was the reason for the popularity of the monument until the XVII century.

Keywords: John the Exarch, Hexaemeron, book, teaching, school, Kyiv Rus, Desiatynna Church, education, science, philosophy, structure of the earth, Cosmas Indikoplov, Basil the Great, Christianity, baptism.

Одним з перших діянь князя Володимира Святославича після хрещення Русі було відкриття школи «вчення книжного» при князівському палаці біля Десятинної церкви. Вірніше, краще було б вживати термін «училище», ніж «школа», позаяк власне поняття

«школа» ввійшло в ужиток на Русі лише наприкінці XIV ст. [Леонт'єв, 2001, с. 76]. Але будемо дотримуватися встановлених часом узагальнень. У це «вчення книжне» брали дітей із сімей кращих людей міста. За свідченням літописця, матері плакали за дітьми, як за

**Іл. 1. Титульний лист Шестоднева
Іоанна екзарха Болгарського з Рильського
монастиря. Болгарія. XV ст.**

мертвими, оскільки віра серед населення ще не була міцною, а невідомість сіяла страх у серцях. Сам же преподобний Нестор бачив у книжковому вченні здійснення на Русі пророцтва: «У ті дні почують глухі слова книжкові, і ясною буде мова недорікуватих<...> Нині наблизився до нас порятунок <...> ніч пройшла, а день наблизився» [ПВЛ, 2014, с. 144].

Замислимося над мотивами, що спонукали князя відкрити школу при палаці. Насамперед, як читаємо в «Повісті временних літ», князь Володимир сам любив читати книги, був людиною освіченою. Крім того, для зміцнення держави були потрібні грамотні люди, здатні втілювати в життя політичні та економічні рішення князівської влади, причому люди безумовно віддані князю, які б ясно усвідомлювали, кому саме вони зобов'язані своїм становищем і благополуччям. Церква потребувала грамотних священників для відкриття нових парафій по всій Русі. Існувала практика запрошувати священнослужителів з інших країн (греків, болгар), але в умовах поширення християнства на величезних нових територіях цього було явно недостатньо. Враховувався ще й той фактор, що язичницькому

населенню легше буде налагоджувати комунікацію зі священниками-співвітчизниками, ніж із чужинцями.

До розвитку грамотності серед населення спонукали й цілком об'єктивні соціально-економічні процеси: розвиток торгівлі та ремесел вимагав освічених фахівців, здатних письмово складати й фіксувати договори. Формувалися й правові норми держави.

Згідно з даними польського історика Яна Длугоша (1415–1480), в училище князя Володимира було набрано близько 300 учнів. Якщо врахувати, що училище проіснувало 49 років, то нескладно зробити висновок про вагомий кількість його освічених випускників, які отримали не тільки елементарні знання у вигляді основ грамотності, математики та православного віровчення. Слід взяти до уваги, що для тих учнів, хто не мав домашньої підготовки, навчання починалося з азів. Це був справжній палацовий навчальний заклад, у якому готували майбутніх церковних і державних діячів.

Слід зазначити, що освіченість у Київській Русі цінувалася дуже високо. «Книги наставляють і навчають нас шляху покаюння, бо мудрість і стриманість здобуємо в словах книжкових» – читаємо у Нестора Літописця [ПВЛ, 2014, с. 149]. Він неодноразово підкреслював, що осягнення віровчительних основ християнства невіддільне від книжного знання. На таких принципах згодом виросте найбільша на Русі школа чернецтва – Києво-Печерська лавра.

Численні археологічні знахідки вжиткових речей з написами, написи на стінах храмів свідчать про досить значне поширення грамотності серед міського населення Русі. Рівень освіченості в XI–XII ст. був приблизно такий самий, як і в Західній Європі. Підвищенню рівня грамотності сприяли й інші училища, які відкривалися на Русі за прикладом навчального закладу князя Володимира.

Навчання в таких училищах здійснювалося відповідно до візантійської і болгарської традицій, які віддавали перевагу роботі з текстом, з книгою, що розширювало можливості освіти й рамки пізнання. Якщо з Візантії була запозичена форма навчання, то з Болгарії на Русь прийшли шкільні підручники. Найбільш відомими з них вважаються «Азбучна молитва»

ва», Шестоднев Іоанна екзарха, «Про письмена» Чорноризця Храбра та ін. Текст Шестоднева був написаний в Болгарії в IX – на початку X ст. На Русі пам'ятка була відома з XI ст. [Мильков, 2010].

Шестоднев Іоанна екзарха був вельми популярним на Русі навчальним посібником, який також мав болгарське походження. Сам Іоанн екзарх Болгарський був письменником і перекладачем покоління, що слідувало за Кирилом і Мефодієм. Іоанн екзарх переклав слов'янською мовою і частину твору св. Іоанна Дамаскіна «Про праву віру», де було викладено основи християнського віровчення. Шестоднев Іоанна є переказом творіння свт. Василя, єпископа Кесарії Каппадокійської, присвяченого православному вченню про створення світу. Свт. Василій був представником Каппадокійської школи богослов'я, отримав також блискучу філософську освіту. Він написав Шестоднев у формі одинадцяти бесід про створення світу взагалі, про первісну невлаштовану землю, твердь, води, створення землі, небесні світила, плазунів, птахів, тварин і дві заключних – про людину. Крім звернення до першоджерела, в основі компілятивних частин Шестоднева Іоанна екзарха лежать твори святих отців IV –початку V ст. Северіана Гавальського та Іоанна Златоустого. Про це говорить сам автор: «Ці ж самі шість Слів, пане мій, ми не самі склали, в одному випадку дослівно брали текст з Шестоднева Василя Великого, в іншому випадку запозичили в Іоанна, а інше від інших, яких ми коли-небудь прочитали».

Термін «шестоднев» (гексамерон) вперше з'явився у Філона Александрійського (70-ті роки до н. е. – 40-ві роки н. е.). Шестодневи створювалися знаменитими церковними письменниками на межі пізньої античності й раннього середньовіччя і представляли собою плід зрощування знань про світ, вироблених класичною наукою, з вірою християнської церкви в трисидного Творця всього сущого. Перекладних Шестодневів у слов'янській книжності відомо кілька, але праця Іоанна екзарха була на Русі найпопулярнішою, оскільки світобудову в ній було описано дуже цікаво. Зокрема, з неї можна було дізнатися різні теорії про форму землі, у ній пояснювалися астрономічні та атмосферні явища, описувалися види зернових, лілій, виноградної лози,

наводилися теорії походження бурштину, класифікації порід риб та плазунів і т. ін.

Шестоднев Іоанна екзарха був відкритий і введений до наукового обігу Костянтином Калайдовичем. У 1824 році він видав монографію «Іоанн Екзарх Болгарський», де вперше були представлені деякі твори цього болгарського книжника, у тому числі й Шестоднев по сербському списку XIII ст. із синодального зібрання. Шестоднев відігравав значну роль у процесі християнізації давньоруського суспільства. У церкву входили новохрещені люди, котрі мали дуже віддалене уявлення про християнство і навіть спотворювали його. У відповідь на цей виклик часу розширюється огласительна (вчительно-освітня) діяльність церкви, завдання якої – належним чином підготувати бажаючих охреститися і дати знання про нову віру тим, хто вже прийняв хрещення, але ще не володіє «мірою ведення».

Іл. 2. Заставка сторінки Шестоднева Іоанна екзарха Болгарського. 1263 р. ДІМ (Москва, РФ)

Шестодневи в цілому були розраховані на початковий щабель навчання. У всякому разі твір Іоанна екзарха. Одним з основних завдань церковно-учительської літератури був відбір найбільш яскравих і впізнаваних сюжетів, здатних привернути увагу широкої аудиторії. У давньоруському суспільстві інтерес до устрою світу, до змісту філософських течій був дуже великий. Тут невід'ємною частиною навчання ставала полеміка. «Разоблачая существующие ереси и предупреждая лжемыслия, вероятно, учитывали как специфику аудитории, так и наиболее актуальные явления в духовной и культурной жизни» [Зверева, 1998].

Щоправда, причини популярності Шестоднева криються не тільки в літературному значенні цієї праці. Неординарним був сам зміст пам'ятки. Напрацьовані за багато століть східнохристиянською культурою цінності, а через них і спадщина античної епохи, були сприйняті, засвоєні та перероблені Іоанном стосовно ідейно-релігійних запитів новоствореного слов'янського суспільства. Його праця за своїм значенням виходила за національні рамки Болгарії, оскільки вона органічно відповідала умовам релігійного життя всіх слов'янських країн. Для православного слов'янства значення болгарського Шестоднева, що виступав як посередник між візантійською та національними культурами, було дуже велике. Сформульовані в ньому основні положення християнського вчення були прийняті в Давній Русі. У середньовіччі, як відомо, існував приблизно однаковий фонд книжності, загальний для країн християнського регіону. З одного боку, Шестоднев причетний до цього фонду, бо він містив у собі витяги з творів найвгоритетніших у східному християнстві авторів, з другого, – складений і відредагований слов'янином, він не набув поширення за межами слов'янського світу, але в самому слов'янському світі набув широкої популярності.

Отже, Іоанн екзарх, переймаючи класичні зразки грецьких Шестодневів, витримав закони жанру, але вийшов за рамки звичайних для жанру завдань екзегези. Викладені в його працях ідеї призначалися не тільки для вузького кола науковців-книжників, вони формулювалися з розрахунку на широке громадське звучання. У творі було найменше догматич-

них вправ, він був практично повністю підпорядкований впровадженню в новоствореному суспільстві основ християнського віровчення. За своїм релігійно-просвітницьким призначенням Шестоднев Іоанна був головним чином текстом світоглядним. У ньому в узагальненій і досконалій з літературного погляду формі була виражена суть основ християнського вчення про буття, викладеного у Святому Писанні і святоотецьких тлумаченнях про нього. У Шестодневі основоположні для віровчительної доктрини уявлення про Бога, світ і людину подані у вигляді вибірки, цілком доступної для сприйняття читача, який не має спеціальної богословської підготовки. Водночас твору зовсім не притаманний примітивізм, який проявляється зазвичай при подібних адаптаціях.

Відзначимо також, що розглянута філософсько-богословська праця вигідно відрізнялася від більшості творів цієї епохи енциклопедичністю відомостей. Для молодшої християнської країни, якою була Русь, Шестоднев Іоанна екзарха Болгарського був свого роду резервуаром, наповненим найрізноманітнішими знаннями. Завдяки Шестодневу читач отримував не тільки загальні уявлення про походження світу й людини, але й поняття про матерію, простір та час. Твір містив хоча й не завжди систематизовані, утім, досить широкі відомості з області космології, астрономії, географії, фізики, анатомії, зоології, ботаніки. Відмінною рисою праці є притаманна їй інформаційна щільність і насиченість науково значущим матеріалом, чому певною мірою сприяла відсутність відчуженості від зовнішньої християнству мудрості. У Шестодневі в доступній формі було викладено основні філософські течії, хоча, як вважав автор, «багато грецьких філософів говорили про природу, але жодне з їхніх слів не може підтвердитися і вважатися непохитним, а їх останні слова руйнують зміст перших, так що нам не складає ніяких труднощів викривати їх. Досить і того, що вони самі знищують вчення один одного» [Іоанн Екзарх, Слово першого дня].

Знання, які містив текст Шестоднева, були передовими для свого часу. Досить сказати, що Іоанн екзарх приймає аристотелевсько-птолемеевську геоцентричну концепцію світобудови, хоча відтворює поряд

з нею і більш примітивну схему космоутворення Козьми Индикоплевста, згідно з якою, Земля – плоский диск, оточений склепінням неба. Автор також наводить виключно прогресивні наукові ідеї про природу світла: «Початкове світло існувало як без сонця і без круглої форми і образу, так і без тіла. Світло спочатку було безтілесним, лише потім воно було вкладене в тілесні форми, як богоносний Василій Великий просто говорить, проповідуючи про світ і світила: “Вважаю світло простим і абсолютно нематеріальним, що не мають ніякого тіла”» [Іоанн екзарх, Слово другого дня].

Деякі погляди Іоанна екзарха вдало корелюють з найсучаснішими теоріями. Так, викладена в Шестодневі ідея щодо неможливості пізнання того, що було до створення світу, оскільки людство не має для цього ні знань, ні уявлень, ні навіть понять, перекликається з ідеєю Стівена Хокінга, що ми не можемо знати, що було до сингулярності «Великого вибуху», бо також не може існувати знання про це. Усі наші уявлення замкнуті, як у скриньці,

у реаліях нашого світу. Так і автор Шестоднева вважає неможливим пізнання до створення світу таким, у якому ми існуємо зараз.

У своєму творі Іоанн екзарх пише, що створення світу було бажанням Творця: «Для Нього творіння легше, ніж бажання. Нам же легше побажати, ніж створити щось, бо ми не можемо створювати тільки за допомогою волі, а Богові, Творцеві, доступно все, що Він захоче, так як волі Бога властива сила творити все, що Він хоче» [Іоанн екзарх, Слово першого дня].

Ціль свого твору він бачить у тому, що ми «за допомогою цих видимих речей просуваємося до невидимого. Але не рух нам потрібний, а віра, з її допомогою ми можемо бачити Його» [Іоанн екзарх, Слово третього дня]. Пізнання Бога для віруючої людини розширює і границі пізнання.

Шестоднев мав значний вплив на оригінальні твори давньоруської літератури. Автор звертався до Шестоднева як до авторитетного джерела, до тексту, який містить правильне тлумачення біблійних книг.

Література

Баранкова Г.С. О «Шестодневе» Иоанна экзарха Болгарского // Русская речь. – 1972. – № 5. – С. 130–143.

Беляева Г.С. Христианская топография Козьмы Индикоплова и Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского // Новая книга России : иллюстрированный ежемесячный журнал-обозрение. – 1999. – № 3. – С. 15–19.

Горский А.В., Невоструев К.И. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. – Москва, 1857. – Отд. 2. – Ч. 1. – С. 1–44.

Зверева А.В. «Шестоднев» Иоанна Экзарха Болгарского как источник по христианизации болгарского общества на рубеже IX–X вв. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/Lomonos98/zvereva.htm>.

Иоанн Экзарх Болгарский. Шестоднев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://old-ru.ru/02-7-1.html>.

Калайдович К.Ф. Иоанн, экзарх Болгарский. – Москва, 1824.

Леонтьев А.А. История образования в России от Древней Руси до конца XX века // Русский язык. – Москва, 2001. – № 3. – С. 63–74.

Мильков В.В. «Шестоднев» Иоанна экзарха Болгарского [Электронный ресурс] // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН. – 2 е изд., испр. и доп. – Москва, 2010. – Режим доступа : <http://iph.ras.ru/elib/3440.html>.

Повесть временных лет. – Москва, 2014.

Шестоднев, составленный Иоанном экзархом Болгарским // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1879. – Кн. 3.

ДАВНЬОРУСЬКА ПАЛОМНИЦЬКА ЛІТЕРАТУРА ДОМОНГОЛЬСЬКОЇ ДОБИ

Артур Кукуйшко

старший науковий співробітник

*Науково-дослідного відділу історико-археологічних
досліджень Музею історії Десятинної церкви*

Коло наукових зацікавлень:

*історія християнської церкви, історія православної
церкви на Русі доби середньовіччя, церковне мистецтво,
патрологія, агіографія, археологія*

У статті розглядаються та порівнюються три пам'ятки давньоруської паломницької писемності домонгольського періоду: «Ходіння ігумена Даниїла», «Книга Паломник» свт. Антонія Новгородського (Добрині Ядрейковича) та Житіє прп. Єфросинії Полоцької. Зазначаються особливості агіографічної пам'ятки – Житіє прп. Єфросинії Полоцької, – які дозволяють вивчати її в контексті паломницької літератури. Також проаналізовано функції паломницької писемності як джерела вітчизняної церковної історії та інформації про християнські святині хронологічного періоду, що розглядається.

Ключові слова: *паломництво, давньоруська паломницька писемність, святі місця, Свята Земля.*

В статье рассматриваются и сравниваются три памятника древнерусской паломнической письменности домонгольского периода: «Хождение игумена Даниила», «Книга Паломник» свт. Антония Новгородского (Добрыни Ядрейковича) и Житие прп. Евфросинии Полоцкой. Указываются особенности агиографического памятника – Житие прп. Евфросинии Полоцкой, – позволяющие изучать его в контексте паломнической литературы. Также проанализированы функции паломнической письменности как источника отечественной церковной истории и информации о христианских святынях рассматриваемого хронологического периода.

Ключевые слова: *паломничество, древнерусская паломническая письменность, святые места, Святая Земля.*

The article examines and compares the three monuments of Old Russian pilgrim writing before the period of the Mongol invasion: «Pilgrimage of Danylo, Hegumen from the Land of the Russ», «Pilgrim's Book» st. Anthony Of Novgorod (Dobryna Jadrejkovich) and Life of st. Euphrosyne of Polotsk. Are noted features hagiographical literary monument – Life of st. Euphrosyne of Polotsk, – which allows to consider it in the context of pilgrim literature. Also reviewed their function as a source of domestic church history and information of the Christian shrines.

Keywords: *pilgrimage, Old Russian pilgrim writing, holy places, Holy Land.*

Незважаючи на те, що «Русь підключилася до паломницького руху в XI–XII ст., коли воно, як церковне та суспільне явище християнського світу давно вже було сформоване» [Назаренко, 2009, с. 43], «паломництво у Святу Землю з поширенням християнства на теренах Давньої Русі стає помітним явищем в релігійному житті молоді Руської Церкви» [Житенёв, 2007, с. 100]. Кожен паломник,

здійснюючи свою подорож до святих місць, стикається із середовищем, що коріниться в християнській історії. Але він не просто потрапляє в це середовище, своєю участю в поклонінні святиням він у свою чергу активно формує його, створюючи, зберігаючи та передаючи традиції вшанування святих місць. Також давньоруські паломницькі ходіння та наведені в них відомості про об'єкти паломни-

цтва православного Сходу, дозволяють дійти висновку, що ці пам'ятники давньоруської писемності є дуже інформативними, а в багатьох аспектах унікальними, джерелами, які оповідають про християнські святині Сходу.

Водночас давньоруські ходіння надають можливість реконструювати історію вітчизняного паломництва в багатьох аспектах її прояву: спонукальні мотиви й мета (іноді декілька), хронологічні та географічні рамки паломництв, маршрути до святих місць тощо. Слід вказати і на головне значення паломницьких ходінь, що забезпечили їх широке розповсюдження серед літературних пам'яток вітчизняної середньовічної писемності, – їх значення для духовно-моральної сфери давньоруського суспільства.

У домонгольську добу були створені дві пам'ятки вітчизняної паломницької писемності: «Ходіння ігумена Даниїла» та опис Константинополя свт. Антонієм († 1232), архієпископом Новгородським у його «Книзі Паломник». Ще одним джерелом з історії давньоруського паломництва кінця XII ст. є Житіє прп. Єфросинії Полоцької († 1173).

Історія Даниїлова ходіння склалася щасливо. Цю пам'ятку паломницької літератури активно використовували давньоруські книжники. Як зазначає І. Сахаров, «ігумен Даниїл був тим же для паломників, що й Нестор для літописців» [Сахаров, 1839, с. 3]. Досить тривалий час – до кінця XIV ст. – «Ходіння ігумена Даниїла» було єдиним вітчизняним описом святих місць Палестини. Воно слугувало зразком для всіх наступних паломницьких творів. У структурі цього найпершого ходіння були закладені основні типологічні риси творів давньоруської подорожньої літератури.

Так званий «принцип концентричних кіл» [Голубцова, 1911, с. 24], використаний ігуменом Даниїлом в описі Єрусалима, став основоположним для всіх наступних паломників, що залишили свої твори. Його сенс полягає в тому, що, складаючи огляд святих місць Палестини, автор розміщає на першому місці опис найголовнішої християнської святині – храму Гробу Господнього (Воскресіння Христового) в Єрусалимі. Цей опис і є тим центром, від якого розходяться кола поклоніння, що здійснювалися святих місцями:

спочатку в межах Єрусалиму, потім – у його околицях, і, нарешті, далеко за його межами.

Слід також зазначити, що велика кількість списків Даниїлової праці пояснюється не тільки її літературними якостями. У записках чернігівського ігумена містяться критичні зауваження щодо розбіжностей в католицькому і православному богослужіннях. На думку Л. Майкова, «ходіння Даниїла надавало нашим давнім книжникам матеріал для протилатинської полеміки, а тому й вносилося в рукописі та збірники поряд з творами, спрямованими проти латинян» [Майков, 1884, с. 12].

Час ходіння Даниїла дослідники відносять до різних років початку XII ст.: від «1104–1107 рр.» [Глушакова, 1963, с. 79] до «1113–1115 рр.» [Сахаров, 1839, с. 5]. Найбільш переконливою для більшості дослідників видається точка зору автора публікації ходіння Даниїла в Православному Палестинському Збірнику М. Веневитинова, який відносить подорож Даниїла до «1106–1108 рр.» [Веневитинов, 1883, с. 11].

Автор найпершого давньоруського ходіння був родом із Чернігівських земель. Також «за непрямыми даними можна вважати, що Даниїл був постриженником Києво-Печерського монастиря, а потім ігуменом якогось монастиря на Чернігівській землі» [Творогов, 1987, с. 43]. М. Карамзін висунув припущення, що після закінчення паломництва «цей мандрівник міг бути Юр'євським єпископом Даниїлом, що був рукопокладений у 1113 р.» [Карамзін, 2010, с. 829].

Ігумену Даниїлу належить перший на Русі опис дива сходження благодатного вогню. Він його описує в частині, що має назву «О свете небеснем, како сходит ко Гробу Господню». Після цього йде опис, який уже став хрестоматійним, як ігумен Даниїл поставив кадило на Гробі Господньому «от всея Русской земли».

Закінчує ігумен Даниїл своє ходіння словами, що все, про що він написав є правда, закликаючи в свідки цьому Бога та всю дружину: «Русьстие сынове, приключившиися тогда в той день Новгородцы и Кияне <...> и инии мнози» [Житие и хождение Даниила, 1883, с. 136]. Із цих слів можна зробити висновок, що на початку XII ст. поклоніння святих місцями

цям в Палестині серед давньоруських паломників було досить поширеним, а також те, що це могли бути представники посольства, у якому брав участь і ігумен Даниїл.

Спираючись на текст «Ходіння», можна з упевненістю стверджувати, що це було не просте паломництво. Найвірогідніше, Даниїл мав ще якесь політичне доручення від своїх князів. На користь цієї версії свідчить той факт, що Даниїл був неодноразово прийнятий при дворі Єрусалимського короля Балдуїна I (1100–1118) і під його захистом здійснив поклоніння святиням Галілеї та Тиверіадського моря. Багато дослідників певною мірою торкалися питання про цілі подорожі ігумена Даниїла. Їхні припущення можна об'єднати за кількома напрямками: «власне паломницькі» [Веневитинов, 1883, с. 11], «політичні» [Водозов, 1962, с. 16], а також «цілі, які пов'язані з розробкою богослов'я в Стародавній Русі» [Гардзанити, 1995, с. 26]. У даному випадку слід зауважити, що жодна із цілей не суперечить іншій.

У рукописних збірниках поряд із «Ходінням» Даниїла ігумена нерідко міститься «Книга Паломник» Добрині Ядрейковича (згодом – Новгородського святителя Антонія), яка є першим вітчизняним описом Константинополя. Вона була складена за підсумками паломництва Добрині Ядрейковича, що відбулося близько 1200 року. Датувати пам'ятку дозволяє фраза про чудо в храмі Святої Софії, свідком якого довелося бути майбутньому Новгородському владиці. Визначити більш точний час наразі не вдалося.

Можна говорити лише про те, що початок паломництва належить до останніх років XII ст., а скінчитися воно могло не пізніше 1211 року, коли паломник був поставлений у Новгороді архієпископом під іменем Антоній. Таке невизначене датування – кінець XII ст. – 1211 рік – вимагає певних уточнень. Враховуючи, що в записях свт. Антонія, з його «характерною лаконічністю викладення» [Белоброва, 1987, с. 63], міститься докладний опис святинь і визначних місць, але немає згадки про розорення Царгорода хрестоносцями – подію, про яку свідок не міг би промовчати, можна дійти висновку, що майбутній святитель залишив столицю Візантії до відомих подій 12 квітня 1204 року.

Необхідно зазначити, що «Книга Паломник» «відома у двох редакціях. У першій з них немає згадки про латинян; друга, уривчаста, закінчується звісткою про розграбування царградських святинь латинянами» [Белоброва, 1974, с. 181]. Дослідник «Книги Паломник» XIX ст. Х. Лопарьов припускав, що друга редакція та приписка про розграбування Константинополя є авторською, і з цього припущення робив висновок, що було два ходіння свт. Антонія Новгородського в Константинополь – одне до захоплення його хрестоносцями, а друге – після. Однак сучасні дослідники зазначають, що це припущення Х. Лопарьова має під собою слабку підставу. А оскільки «науково-критичного видання праці свт. Антонія з урахуванням всієї рукописної традиції поки немає» [Назаренко, 2000, с. 601], то залишається говорити лише про його одне документально зафіксоване паломництво до Константинополя.

Константинополь в описі новгородського паломника постає нескінченною низкою святинь. У поле зору паломника потрапляють тільки християнські пам'ятки, а все інше – географічне положення, окремі прикмети, за якими можна визначити місце розташування храму чи монастиря, тощо – розглядається з погляду необхідного додатку до головного. Свт. Антоній дуже докладно й ретельно фіксує у своїй праці більшу частину святинь Софійського храму. Опис багатьох із них він супроводжує історично достовірними або заснованими на легендах коментарями. Робить він це, розраховуючи на те, що предмет, про який він розповідає, має бути відомим його читачеві. Цікавою особливістю твору свт. Антонія є рівнозначний опис як старозавітних, так і новозавітних святинь. Для нього однаково важливі всі свідчення християнської історії.

Святині Софійського храму не вичерпують уваги автора, він зупиняється і на предметах, пов'язаних з історичними особами, і на особливостях устрою храму. Свт. Антоній докладно перераховує християнські пам'ятники, зупиняючись докладніше на найцікавіших. До їх числа належать і ті, що пов'язані з вітчизняною історією: вони особливо дорогі авторові. Поміж вкладів і пожертвувань храму він описує «блюдо велико злато, служеб-

ное Олгы Русской» [Антоний Новгородский, 1872, с. 59].

У книзі свт. Антонія трапляються згадки про місця, що так чи інакше пов'язані з Руссю. Оглядаючи святині Софійського храму, він виявляє ікону перших руських святих: «И на той же стране поставлена икона велика святых Бориса и Глеба» [Антоний Новгородский, 1872, с. 81]. Також при опису передмість Константинополя (які названі у творі «Іспигасом»), розташованих за Золотим Рогом, – Пери та Галати, де здавна містилися поселення для вихідців з Русі, свт. Антоній відмічає, що «во Испигасе граде есть церковь святых мученик Бориса и Глеба: в том граде явишася святии и исцеления многа бывають от них» [Антоний Новгородский 1872, с. 161]. Слід зазначити, що свт. Антоній Новгородський – єдиний з паломників, хто згадує про шанування давньоруських святих у Візантії.

Велику увагу у своєму описі свт. Антоній приділяє візантійським богослужбовим обрядам. Зокрема, він докладно описує чин православного богослужіння в храмі Софії Константинопольської. Цікавою є його згадка про те, що греки під час богослужіння не використовують дзвонів. У цілому слід зазначити, що хоча відомості, наведені свт. Антонієм Новгородським досить лаконічні, але, зважаючи на брак інших, є дуже цінними, оскільки належать до найраніших вітчизняних згадок про візантійських богослужбові обряди.

Житіє прп. Єфросинії Полоцької також може розглядатися як джерело з історії вітчизняного паломництва XII ст. Прп. Євфросинія здійснила своє паломництво до Гробу Господнього у другій половині XII ст., будучи вже людиною літнього віку, тому й не залишила особистих записів. Відомості про її перебуванні в Єрусалимі містяться в її Житті – пам'ятнику давньоруської агіографії, створеному, як припускали О. Соболевський, Є. Голубинський та Філарет (Гумілевський), у домонгольський період. «Житіє дійшло до нас, принаймні, в 4-х редакціях, представлених більш ніж 130 списками» [Воронова, 1987, с. 147], що свідчить про його популярність у Давній Русі.

Як агіографічна література, Житіє насамперед покликане акцентувати увагу на особистості святого, на його подвигах та словах, які

він виголошує. Однак його детальний розгляд дозволяє визначити й виділити необхідну для дослідження додаткову інформацію. Датовати це джерело прийнято за часом кончини святої – 1173 роком. Хоча деякі сучасні дослідники «пропонують відмовитися від загальноприйнятої дати, що ввійшла до енциклопедій, і вважати роком смерті святої Єфросинії 1167-й» [Арлоў, 1992, с. 159; Мельнікаў, 2005, с. 96–97]. Утім, ця точка зору на датування піддається досить обґрунтованій критиці. Зокрема, білоруська дослідниця Л. Левшун переконливо доводить, що «полоцький агіобіограф вельми точно виклав факти історичної реальності, а в церковній традиції правильно зберігається рік смерті преподобної полоцької ігуменії» [Левшун, електронний ресурс].

Але в даному випадку важливим є не так датування Життя прп. Єфросинії Полоцької, як визначення часу паломництва святої. Як зазначає Л. Левшун, прп. Євфросинія «взимку 1173 р. відправилася до Святої землі» [Левшун, 2011, с. 63]. Маршрут прямування преподобної можна приблизно визначити, зважаючи на відомості, що містяться в її Житті. Константинополь з його православними святинями став одним з основних пунктів паломництва преподобної. Тут прп. Євфросинія відвідала храм Святої Софії і, «отримавши благословення Константинопольського патріарха Луки <...> продовжила свій шлях у Єрусалим» [Житие преподобной Евфросинии, 1998, с. 18]. Чи був це сухопутний маршрут, чи вона подорожувала морем, – сказати складно. У Єрусалимі закінчився її паломницький і земний шлях.

Імовірно, імператор Мануїл дав прп. Євфросинії рекомендаційний лист королю Єрусалиму Аморі I (1162–1174), який «був одружений з племінницею Мануїла» [Успенский, 2005, с. 386]. Аморі I прихильно зустрів паломницю з Русі. Для неї були відкриті двері храму Воскресіння Христового, де три дні поспіль преподобна здійснювала поклоніння Святому Гробу.

Після поклоніння Гробу Господньому прп. Єфросинія захворіла і не змогла зробити заплановане паломництво до річки Йордан та інших святинь Палестини. У її Житті міститься згадка про поклоніння цим святым місцям її братом і сестрою Давидом та Євп-

раксією у супроводі інших учасників паломництва. Через кілька днів після їх повернення 23 травня 1173 року прп. Євфросинія померла, і «була похована в Феодосієвому монастирі Пресвятої Богородиці, неподалік від Лаври св. Сави» [Житие преподобной Евфросинии, 1998, с. 22]. Через 14 років – у 1187 році – після преставлення прп. Євфросинії Полоцької, коли Єрусалим уже завоював Саладін, її мощі були перенесені руськими ченцями в Аккону, а потім у Дальні (Феодосієві) печери Києво-Печерського монастиря, де перебували до 1910 року.

Житіє прп. Евфросинії – унікальне джерело з історії давньоруського паломництва, основна увага якого зосереджена на акті поклоніння преподобної святиням Єрусалима.

Не будучи ходінням за своїм літературним жанром, Житіє дає інформацію про подорож Полоцької ігумені на поклоніння святим місцям. Утім, як твір агіографічного жанру, Житіє покликане привернути увагу не так до процесу паломництва, як до особистості преподобної. У Житії немає описів святинь, як у випадку з ходінням ігумена Даниїла та свт. Антонія Новгородського. Автор Житія не говорить про устрій храмів, у яких місцях розташовані святині – уся його увага прикута до кожного кроку й слова прп. Евфросинії. Таким чином, це джерело з історії давньоруського паломництва домонгольської доби становить здебільшого інтерес з точки зору дослідження поведінки паломника на Святій Землі.

Література

Антоний Новгородский. Книга Паломник // Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце XII столетия / пред. и прим. П.И. Савvaitова. – Санкт-Петербург, 1872.

Арлоў У.А. Еўфрасіння Полацкая. – Минск, 1992.

Белоброва О.А. Антоний (Добрыня Ядрейкович), архиепископ Новгородский // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 : XI – первак половина XIV в. / отв. ред. Д.С. Лихачев. – Ленинград, 1987. – С. 39–40.

Белоброва О.А. «Книга Паломник» Антония Новгородского. (К изучению текста) // Труды Отдела древнерусской литературы. – Ленинград, 1974. – Т. 29. – С. 178–185.

Веневитинов М.А. Заметки к истории Хождения игумена Даниила // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1883. – Май. – С. 113.

Водовозов Н.В. «Хождение» Даниила и первый крестовый поход // Русская литература и народное творчество. Ученые записки МГПИ им. В.И. Ленина. – № 178. – Москва, 1962. – № 178. – С. 16–35.

Воронова Е.М. Житие Евфросинии Полоцкой // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 : XI – первак половина XIV в. / отв. ред. Д.С. Лихачев. – Ленинград, 1987. – С. 147–148.

Гардзанини М. «Хождение» Даниила в Святую Землю. Литература и богословие на Руси XII в. // Славяноведение. – Москва, 1995. – № 2. – С. 22–37.

Глушакова Ю.П. О путешествии игумена Даниила в Палестину // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран Сборник статей к 70-летию акад. М.Н. Тихомирова. – Москва, 1963. – С. 79–87.

Голубцова М.А. К вопросу об источниках древнерусских хождений во Святую Землю (Поклонение св. града Иерусалима 1531 г.) // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1911. – Кн. 4. – С. 24–38.

Житенёв С.Ю. Русские православные паломники в Иерусалиме в X–XVI вв. // Православный Палестинский Сборник. – Москва, 2007. – Вып. 105. – С. 100–108.

Житие и хождение Даниила Русьскыя земли игумена 1106–1108 гг. // Православный Палестинский сборник / под ред. М.А. Веневитинова. – Санкт-Петербург, 1883. – Т. 1. – Вып. 3.

Житие преподобной Евфросинии, игуменьи Полоцкой. Перенесение мощей. Современные чудеса. – Минск, 1998.

Карамзин Н.М. История Государства Российского. – Санкт-Петербург ; Минск, 2010.

Левшун Л.В. «Житие преп. Евфросинии Полоцкой» о дате ее смерти [Электронный ресурс] // Православные библиотеки Беларуси URL. – Режим доступа : <http://biblioteka-hram.by>.

Левшун Л.В. Преп. Евфросиния, игуменья Полоцкая – святая заступница земли белорусской // Роль просветителей в Беларуси и Турции. Материалы Международной научно-практической конференции 19 апреля 2011 года, г. Минск. – Минск, 2011. – С. 59–65.

Майков Л.Н. Старинные русские паломники в издании Православного Палестинского общества. Критические заметки. – Санкт-Петербург, 1884.

Мельнікаў А.А. Еўфрасіння Полацкая (Жыццё Еўфрасінні Полацкай з каментарыямі А.А. Мельнікава) // *Мельнікаў А.А.* З неапублікаванай спадчыны : Манаграфія, артыкулы, вершы, матэрыялы навуковай канферэнцыі, успаміны сучаснікаў. – Мінск, 2005. – С. 210–221.

Назаренко А.В. Антоний (Добрыня Ядрейкович) // Православная энциклопедия. – Москва, 2000. – Т. 2. – С. 600–601.

Назаренко А.В. У истоков русского паломничества (исторические, богословские, дисциплинарные и правовые аспекты) // Православное паломничество. Сборник / отв. ред. еп. Марк (Головков). – Москва, 2009. – С. 43–44.

Сахаров И.П. Путешествия русских людей по Святой Земле. – Санкт-Петербург, 1839. – Ч. 1.

Творогов О.В. Даниил, игумен (вторая половина XI – начало XII вв.) // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 : XI – первая половина XIV в. / отв. ред. Д.С. Лихачев. – Ленинград, 1987. – С. 109–112.

Успенский Ф.И. История Византийской империи. – Москва, 2005. – Т. 4. – Отдел VI. Комнины.

Науково-популярне видання

Opus mixtum

№ 3

*Запрошуємо до співпраці
благодійників та меценатів*

*Тел. бухгалтерії Музею історії
Десятинної цекрви:*

246-47-62

Підписано до друку 15 грудня 2015 року

Формат 210 x 297

Умов. вид. арк. 20

Наклад 200 прим.

Адреса редакції:

01001 Київ-1, вул. Володимирська, 2

e-mail: desitinnai@ukr.net

mdch.kiev.ua